

ეკივრაფიკული ქვლევი და ხელნაწერთა
მინაწერები

VII

ზ. სხირტლაძე

საბერების ფრესკული წარწერები

თბილისი
„მეცნიერება“
1985

7210 4/1
7210 157.22
- 399

საქართველოს სახელმწიფო ბიბლიოთეკის

მ. ძიბიგურა (მთ. რედაქტორი), მ. აბაშიძე, ზ. ალექსიძე, ვ. გაბაშვილი,
ბ. კეკელიძე (მთ. რედაქტორის მოადგილე), გ. მელიქიშვილი, თ. ყაუხჩიშვილი,
ვ. ძიბიგურა, ე. ხონჭარია, გ. ჯიბლაძე.

სტამბის და ტომის რედაქტორი ზ. ალექსიძე

ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Ш. В. Дидиგури (главный редактор), М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе,
В. Н. Габашвили, Г. Н. Джибладзе, В. И. Джицигури, Р. К. Кикинадзе (зам. главного редактора), Г. А. Меликшвили, Э. В. Хончгария.

Редактор серии и тома З. Н. АЛЕКСИДЗЕ

პირველი მუშაობა გარეგან მრავალმხის კომპლექსთან ერთ-ერთი ყველაზე აღრე-
ული გამოქვეყნებული მონეტის — სპეტყის ოთხი ეკლესიის ქართულ, სომხურ- და ბერ-
ძნულენოვანი ფრესკული წარწერები (IX—X სს.).

წარწერებს ეყრდნობა ნათეს მკვლევარს საკუთრივ გარეგან სამონასტრო კომპლექსის ისტორიისა
და მისი ფრესკული სკოლის ფორმირების საკითხთა რიცხვს; გარდა ამისა, იგი საყურადღებოა
IX—X სს. საქართველოს კულტურის ისტორიის ზოგი მხარის გასაშუქებლად.

მუშაობაშია განკუთვნილი ისტორიის, წყაროთმცოდნეობისა და ხელოვნებათმცოდნეობის
ღარგნი მონებზე სპეციალისტებისათვის.

Впервые публикуются грузинские, армянские и греческие фресковые надписи IX—X вв. из четырех церквей Саберееби — одного из ранних пещерных комплексов Гареджийского многогорья.

Изучение надписей проливает свет на ряд существенных вопросов истории монастырского комплекса Давид Гареджи и формирования его живописной школы. Помимо того, результаты исследования представляют определенный интерес для выяснения ряда аспектов истории грузинской культуры IX—X вв.

Публикация предназначена для историков, источниковедов и искусствоведов.

წინასიტყვა

გარეჯის სამონასტრო ფერწერული სკოლის ფორმირების ეპოქის უაღრესად საყურადღებო ნიმუშებში — საბერეების გამოქვაბულ ეკლესია-სამლოცველოთა IX-X სს. მოხატულობებში განმარტებითი და ისტორიული ხასიათის მრავალი ფრესკული წარწერა არის შესრულებული. მათი უმეტესობა ქართულენოვანია, ნაწილი კი — ბერძნული და სომხური. აქ არსებული ეპიგრაფიკული მასალის კვლევა მნიშვნელოვნად სცილდება საკუთრივ მრავალმთის ამ ერთ-ერთი უადრესი, სრულიად უნიკალური კომპლექსის ისტორიის საკითხებს (თუმცაღა, ძველის ისტორიის საკვლევადაც. წყაროების უქონლობის პირობებში, ისინი ფაქტიურად ძირითად დასაყრდენად გვევლინება) და არსებითი მნიშვნელობა აქვს ადრეული ხანის გარეჯის სამონასტრო მხატვრულ ცენტრში. საზოგადოდ — ადრეშუასაუკუნეების საქართველოში მიმდინარე სხვადასხვა ისტორიულ-კულტურული პროცესის შესასწავლად.

აღნიშნული წარწერების დიდი ნაწილი, ყოველივე ზემოთქმულის მიუხედავად, დღემდე გამოქვეყნებული არ ყოფილა.

ბოლო ათწლეულის განმავლობაში ინტერესი საბერეების მონასტრის ხუროთმოძღვრებისა და ფრესკული მოხატულობებისადმი ერთობ გაიზარდა. ამჟამად გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში მზადდება მონოგრაფიული გამოკვლევა ამ ძეგლის შესახებ (ავტორები: ა. ვოლსკაია, დ. თუმანიშვილი, ზ. სხიტლაძე); წინამდებარე ნაშრომი სწორედ საბერეების კომპლექსური შესწავლისათვის მოწყობილი ექსპედიციების შედეგია*.

საბერეების ფრესკული წარწერები ენობრივი და პალეოგრაფიული ხასიათის თავისებურებათა გარდა მრავალ საყურადღებო მასალას შეიცავს იკონოგრაფიული თვალსაზრისითაც. ყოველივე ამის გამო კი, მოხატულობათა შორის ერთ-ერთში (VII ეკლესიის ფრესკულ შემკულობაში) ქართულთან ერთად ბერძნული და სომხურენოვანი განმარტებითი ხასიათის წარწერების არსებობისას, ბუნებრივია, გვერდს ვერ ავუვლიდით მოხატულობათა იმ ცალკეულ იკონოგრაფიულ ნიშნებს, რომლებიც მათთან არის დაკავშირებული და რომელთა გარეშე ზემონახსენები იკონოგრაფიული შეუსაბამოები, ანდა ბერძნულ-სომხური წარწერების წარმომავლობის საკითხები სათანადოდ გაშუქებული ვერ იქნებოდა. სწორედ ამიტომაც, რომ წინამდებარე პუბლიკაციაში აუცილებელი გახდა მოხატულობების ზოგიერთი თავისებურების კონსტატაცია მცირე ანოტაციების სახით.

მონასტრის ეკლესიათა მოხატულობებში საღებავით დატანილ ისტორიულ ხასიათის თუ განმარტებით წარწერებთან ერთად შესრულებულია გრაფიტებიც — ნაკაწრი წარწერები (ისინი განსაკუთრებით მრავალადაა საბერეების VII ეკლესიის საკურთხეველის ქვედა ნაწილში), რომელნიც გვიანშუასაუკუნეებში

* წიგნი მოთავსებული ფოტოები და გრაფიკული მონახაზები ავტორის მიერ სწორედ ამ ექსპედიციების მუშაობის პროცესში იქნა შესრულებული.

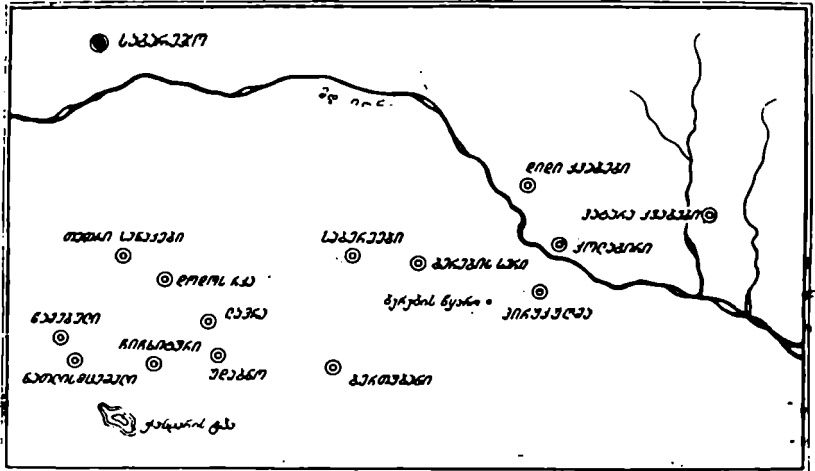
(მეტწილად XVIII-XIX სს.) არის შესრულებული. წინამდებარე პუბლიკაცია მხოლოდ ფერწერული ეპიგრაფიკით იფარგლება—ფეოდალური ხანის გვიანი საუკუნეების პილიგრიმული მინაწერების გამოცემა კი მომავლის საქმეა.

აქვე, სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია მადლობა მოვახსენოთ ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორს ანელი ვოლსკაიას, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ-თანამშრომლებს — ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატს ელენე მაქავარიანს და ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორს ცილა ქურციკიძეს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, პროფესორ თინათინ ყაუხჩიშვილს, რომელთაგან არაერთხელ მიგვიღია სასარგებლო რჩევა და დიდი დახმარება ნაშრომზე მუშაობის პროცესში ჩვენს წინაშე წამოჭრილი სხვადასხვა რთული საკითხის განხილვისას.

შესავალი

1. კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო კომპლექსი, რომელიც დღეისათვის საბერეების სახელით არის ცნობილი¹, გარეჯის მრავალმთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს (ნახ. 1). აქ, მდინარე იორის აუზში, მის შუაწელზე, საბერეების გარდა ერთმანეთისაგან სამი-ოთხი კილომეტრით დაშორებული რამდენიმე გამოქვაბული კომპლექსია მიკვლეული, მათ შორის — ქოლაგირი, პირუკულმარი, ამ უკანასკნელის სამხრეთით არსებული მიუვალი უდაბნო (ე. წ. „შავი მიწა“), დიდი ქვაბები, პატარა ქვაბები და სხვ.

ქედი, რომელშიც საბერეების ეკლესია-ქვაბები არის ნაკვეთი, იგივე ბერების სერა, სოფელ ქვემო ბოდბედან სამხრეთით, დაახლოებით ოცდახუთი კილომეტრითაა დაშორებული. ქედი დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის-

ნახ. 1.

კენა მიმართული და მას მდინარე იორი ორად ჰკვეთს. ივრის აღმოსავლეთით მდებარე მთის აღმოსავლეთ ფერდობზე ქოლაგირის მონასტერია გამოკვეთილი, ბერების სერის ცენტრალურ ნაწილში კი (მდ. იორის სამხრეთ-დასავლეთით) — ოთხმოცამდე ქვაბი, რომელთა შორის რამდენიმე დამოუკიდებელი უდაბნო-მონასტერია.

¹ მონასტრის სახელი — „საბერეები“ უწინდელი „მღვიმეს“ და „მღაზანას“ ნაცვლად სამეცნიერო ლიტერატურაში გ. გაფრინდაშვილის მიერ არის შემოტანილი: გ. გაფრინდაშვილი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელეოსტიკური პრობლემები და გარეჯის უდაბნო, სპელეოსტიკური კვლევა-ძიებანი, სპელეოლოგია XII სამეცნიერო სება (გამსვლელი სესია საგარეოში), მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 1977, გვ. 7.

საბერევები ქედის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. სამონასტრო კომპლექსი ბერების სერის სამხრეთ გაშიშვლებულ ფერდზე, მოყვითალო-ყავისფერი, სუსტადშეკავებული მსხვილმარცლოვანი ქვიშაქვის დასტაშია გამოკვეთილი². იგი ერთ იარუსად განლაგებულ რამდენიმე ეკლესიას, სატრაპეზოს და სხვადასხვა დანიშნულების სათავსს აერთიანებს (ნახ. 2, სურ. 1). მხოლოდ VI და VII ეკლესიებს შორის გამოკვეთილი საოსტიგნეს ზემოთ მოჩანს მცირე საპლოცველო-სათავსი. შესაძლოა, ეს მონასტრის წინამძღვრის სენაკია.

ნახ. 2.

საბერევების კლდეში ნაკვეთი ეკლესიებიდან აქ მხოლოდ ოთხ მათგანზე შეეჩერდებით, კერძოდ, იმ საპლოცველოებზე, რომლებშიც დღეისთვის მოხატულობა შემორჩა. პირველი ამათვანი — მონასტრის V ეკლესია³ — დარბაზული ტიპისაა, დანარჩენი სამი კი (VI, VII და VIII ეკლესიები) — გუმბათიანი, რომელიც Croix libre-ს კომპოზიციას იმეორებს⁴. ისინი, კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში არსებული ოთხი საპლოცველოსაგან განსხვავებით, შედარებით სრულად არის შემონახული.

მონასტრის ეკლესიებში, აგრეთვე ზოგი მათგანის გვერდით ნაკვეთ სამლოცველოებში შესრულებული მოხატულობები IX-X საუკუნეებით თარიღდება⁵.

² ეს ქანი ადვილად იფიტება, ამიტომ ეკლესია-სათავსების წინა მხარე (სამხრეთ ნაწილები) ახლა ჩამორღვეულია, IV ეკლესია კი დანგრეულია და მიწით მთლიანად არის ამოვსებული. ამას ისიც ემატება, რომ ქვიშაქვების დასტა აქ არათანაბარი სიმძლავრისაა და შავი სისქე დასავლეთისაკენ თანდათან იკლებს — მისი დიდი ნაწილი გადარეცილია. მონასტრის დასავლეთ მხარეს ეკლესია-სათავსები უკვე მის ზემოთ განლაგებულ თიხიან კონგლომერატშია გამოკვეთილი. ეს უკანასკნელი კი ქვიშაქვაზე უფრო ნაკლებ გამძლეა, ძალზე ფხვიერია. ამის გამოა, რომ კომპლექსის დასავლეთი ნაწილის გამოქვაბულ ეკლესიათა ინტერიერი მთლიანად ჩამოშლილია.

³ ეკლესიების ნუმერაცია მოცემულია საბერევების მონასტრის გ. გაფრინდაშვილას მიერ შედგენილი გენერალური გეგმის მიხედვით.

⁴ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია ამ ეკლესიების დათარიღება VI-VII საუკუნეებით. იხ. გ. გაფრინდაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6—7 (საბერევების კომპლექსი აქ მოთავსებულია ქვეთავში, რომელიც გარეჯის უდაბნოს ახლამიქველულ VI-VIII სს. ძეგლებს ეხება); Г. М. Гаприндашвили, Скальные христианские памятники и их значение в развитии монументальной архитектуры Грузии. «ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი», თბ., 1977. საფუძვლებულია, რომ ისინი უფრო მოგვიანო ხანას — IX-X საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნოს (ამის თაობაზე იხ.: დ. თუშანიშვილი, «თავისუფალი ქვრის» კომპოზიციისა შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1982, გვ. 178—179).

⁵ გ. გაფრინდაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8—9; A. Volskaya, Peintures

2. მონასტრის შესახებ რაიმე ცნობა ისტორიულ წყაროებს არ შემოუნახავს. ამ ხარეზს რამდენადმე აღნიშნულ რეგიონში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები ავსებს. საბერეების სიახლოვეს, მისგან ორისამი კილომეტრის დაშორებით, ბერების სერის გაყოლებაზე გამოკვეთილ ქვაბთა კომპლექსის ძირში ჩატარებული გათხრების შედეგად ნასახლარი და რამდენიმე სამაროვანი იქნა აღმოჩენილი⁸. არქეოლოგიური მონაბოვარი IX-X საუკუნეებს განეკუთვნება; „დასახლების სიმჭიდროვე და უხვად მოპოვებულ ნივთიერი მასალის ხარისხი ქვაბების მკვდრთა მაღალ ეკონომიურ დონეზე მიუთითებს“⁹.

ვთქვით, ბერების სერის ვრცელი დასახლების არსებობა გარეჯის მრავალმთის ერთ-ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი კერის — საბერეების ახლოს. იერისპირა მიდამოებში დაარსებულ რამდენიმე უდაბნო-მონასტერთან ერთად აღნიშნულ კომპლექსში მიწინააღმდეგე ინტენსიური სამონაზვნო ცხოვრების ამსახველიც უნდა იყოს, და, ბუნებრივია, მის განსაზღვრულ ქრონოლოგიურ ეტაპსაც უკავშირდება. ამ მხრივ განსაკუთრებით საგულისხმოა ის, რომ როგორც ხსენებული ნამოსახლარი, ისე საბერეების მოხატულობები ერთსა და იმავე პერიოდში — IX-X საუკუნეებშია წარმოქმნილი.

3. საბერეების სამონასტრო კომპლექსი სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია ცნობილია. იგი, გარეჯის მრავალმთის სხვა უდაბნოებთან ერთად, მოხსენებული აქვს პლ. იოსელიანს¹⁰. იგივე ცნობა მოტანილი აქვს მ. ჯანაშვილსაც¹¹ (ორივე მკვლევართან ეს მონასტერი „მაღაზანად“ ანუ „მღვიმედ“ იწოდება).

საბერეებს შეეხო გარეჯის მრავალმთის ძეგლთა პირველმკვლევარი გ. ჩუბინაშვილიც. სამონასტრო მხატვრული ცენტრის ისტორიის, ხუროთმოძღვრული და ფერწერული ძეგლებისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში იგი წერს:

«...читаю нужным здесь упомянуть о сделанном мне сообщении, что вглубь Кизикии, также в совершенно не населенной сей час полосе, имеются пещерные расписанные комплексы с наименованием Магазана и Колагери (მაღაზანა, კოლაგირი)»¹².

აქვე დაესძინა, რომ სხენებულთაგან არც ერთ მკვლევარს მრავალმთის აღმოსავლეთ ნაწილში — იერისპირებში მდებარე ქვაბები, კერძოდ კი საბერეების უდაბნო, თავად არ უნახავს. გარეჯის ამ მხარეს საგულისხმო ძეგლების არსებობა მათთვის მხოლოდ გადმოცემით იყო ცნობილი.

murales du monastère rupestre de Sabércébi dans l'ermitage de David Gardji, იბეჭდება ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო სიმპოზიუმის აქტებში (ქ. ბარი).

6 ბ. მკვდელი შვილი, ნასახლარი „ქვაბები“ იერის შუა წელზე, სპელეოსტიური კვლევა-ძიებანი, სპელეოლოგთა XII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, გვ. 15—18; მისივე, იერისპირების „ქვაბების“ არქეოლოგიური დაზვერვები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბ., 1977, გვ. 157—170, ტაბ. XXX—XXXII; მისივე, იერისპირების „ქვაბების“ 1976 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციები, VI, თბ., 1978, გვ. 114—123, ტაბ. XXX, 1.

7 ბ. მკვდელი შვილი, ნასახლარი „ქვაბები“ იერის შუა წელზე, გვ. 17.

⁸ Пл. Иоселиани, Описание древнестнх горца Тифлиса, Тифлис, 1886, с. 33.

⁹ ბატონი შვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის რედაქციით, ტფილისი, 1904, გვ. 67, შენ. 122.

¹⁰ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тб., 1948, с. 18, прим. 4.

1964—1965 წლებში უერნალში „საბჭოთა ხელოვნება“ გამოქვეყნდა დ. გონაშვილის წერილი (ორ ნაწილად), რომელიც ივრის ხეობაში განლაგებულ გამოქვაბულ მონასტრებს მიეძღვნა¹¹. პუბლიკაციის ავტორი მიუთითებს, რომ მან თავდაპირველად 1920-იანი წლების მიწურულს, შემდგომ 1939 და 1941 წლებში იმოგზაურა გარეჯის ამ ნაწილში, აღწერა ყველა უდაბნო, გააკეთა ჩანახატები ფრესკული მხატვრობიდან და გადმოიწერა წარწერები¹². დ. გონაშვილის წერილში ქოლაგირის გამოქვაბული მონასტრისა და ბერების სერის აღმოსავლეთ მასივის ქვაბებთან ერთად ზოგადად არის აღწერილი საბერეების ეკლესიები და მათი მოხატულობები. ეს აღწერა — მას ავტორისეული რამდენიმე ჩანახატი ახლავს — განსაკუთრებით ფასეულია დღეს, რადგან დ. გონაშვილის მოგზაურობის შემდგომი წლების განმავლობაში ამ რეგიონის მეტად საყურადღებო ხასიათის მოხატულობები, მათ შორის საბერეების კედლის მხატვრობაც, საგრძნობლად დაზიანებულია — გამოსახულებებისა და წარწერების ნაწილი ამჟამად აღარ არსებობს.

საბერეების სამონასტრო კომპლექსს, გარეჯის უდაბნოს სხვა კლდეში ნაკვეთ ძეგლებთან ერთად, 1940—1947 წლებში აღნიშნულ რეგიონში გეოლოგიურ საძიებო ექსპედიციებში მონაწილეობისას, აგრეთვე შემდგომ, პერიოდულად იკვლევდა თ. თოდუა; მოგვიანებით მან გარეჯის მონასტერთა ლოკალიზაციისათვის მიძღვნილ წერილში სხვებთან ერთად აღწერა საბერეების ქვაბებიც (ამ გამოქვაბულ მონასტერს თ. თოდუა მღვიმეს უწოდებს); მანვე მიუთითა ძალზე საყურადღებო ხასიათის მოხატულობების არსებობის შესახებ¹³.

თ. თოდუას მასალებისა და ცნობების ნაწილი გამოყენებული და მიხმობილი აქვთ თ. ბარნაველს¹⁴, თ. პაპუაშვილს¹⁵, აგრეთვე ტ. შევიაკოვას¹⁶ — 1983 წელს გამოქვეყნებულ მის ალბომში ადრეშუასაუკუნეების საქართველოს მონუმენტური ფერწერის ანგლთა შესახებ საბერეებიცაა შეტანილი¹⁷.

ბოლო ათწლეულის განმავლობაში (1970 წლიდან) საბერეების გამოქვაბული კომპლექსი გარეკახეთის სხვა ქვაბებთან ერთად ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეოლოგიური ლაბორატორიის კვლევის საგანი გახდა¹⁸. უკვე გამოქვეყნდა ორი ნაშრომი (ავტორი გ. გაფრინდაშვი-

¹¹ დ. გონაშვილი, ივრის ხეობაში, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1964, № 2, გვ. 60—64, 1965, № 12, გვ. 49—54 (საბერეების შესახებ საუბარია მეორე წერილში).

¹² ექსპედიციის შედეგები მოხსენდა ქ. ცხინვალის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიას (1955 წ.); შემდგომ გაზეთ „სახალხო განათლებაში“, 1950 წელს (9 აგვისტო, № 32) გამოქვეყნდა წერილი — „ისტორიული მონასტრები ივრის ხეობაში“.

¹³ თ. თოდუა, გარეჯა (მონასტერთა ლოკალიზაციისათვის), „ძეგლის მეგობარი“, № 31—32, 1973, გვ. 21.

¹⁴ თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962, გვ. 58 (აქ მოტანილია ერთი ფრესკული წარწერა საბერეების მონასტრის VIII ეკლესიიდან).

¹⁵ თ. პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 170.

¹⁶ Т. С. Шевякова, К вопросу о возникновении и характере фресковых росписей в Грузии VIII-X вв., საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 1962, № 1, გვ. 261, 263—264, ტაბ. 1g; წერილში საბერეები იწოდება როგორც Пещерный комплекс бли Сигнаха, ამასთან აქ მითითებულია არა ოთხი, არამედ სამი მოხატულობის არსებობის შესახებ.

¹⁷ Т. С. Шевякова, Монументальная живопись раннего средневековья Грузии, Тб., 1983, с. 9—14, рис. 24—47.

¹⁸ ბ. მკვდელიშვილი, ივრისპირების ქვაბების არქეოლოგიური დაზვერვები, გვ. 157.

ლი)¹⁹, სადაც, სხვა საკითხებთან ერთად, ჩვენთვის საყურადღებო გამოქვამული ეკლესიების ზუროთმოძღვრული თავისებურებები და კედლის მხატვრობაცაა განხილული. ცოტა მოგვიანებით, 1980 წლის ოქტომბერში, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ III საერთაშორისო სიმპოზიუმზე (ქ. ბარი. იტალია) საბერეების ეკლესიების მონახულობასთან დაკავშირებული სპეციალური მოხსენება წაიკითხა ა. ვოლსკაიამ. მოხსენებაში ავტორი განიხილავს შუა საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობის ამ მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლების იკონოგრაფიისა და სტილის ზოგ საკითხს, ეხება წარწერებსაც²⁰. საბერეების შესახებ საუბარი იყო ამავე ავტორის მოხსენებებში ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე²¹, სომხეთისა და საქართველოს ხელოვნების პრობლემებისადმი მიძღვნილ II საერსპუბლიკათაშორისო კონფერენციაზე²², აგრეთვე ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ IV საერთაშორისო სიმპოზიუმზე²³.

პერეთის ისტორიული გეოგრაფიის, კერძოდ, გარეჯის მრავალჭმის რეგიონის ეთნიკური შემადგენლობის თაობაზე მსჯელობასთან დაკავშირებით საბერეების მონასტრის ერთ-ერთი ეკლესიის მონახულობაში სომხურენოვანი ეპიგრაფიკული მასალის არსებობის ფაქტი აღნიშნულია დ. მუსხელიშვილთან²⁴.

მონასტრის ორ ფრესკულ წარწერას და მასთან დაკავშირებულ საკითხებს მიეძღვნა წინამდებარე პუბლიკაციის ავტორის მცირე წერილი 1981 წელს²⁵. ამას გარდა, ძეგლის ეპიგრაფიკული მასალის კვლევის ძირითადი შედეგები მოხსენდა წერილობით ძეგლთა კვლევის პრობლემებისადმი მიძღვნილ საკავშირო კონფერენციაზე²⁶.

ასეთია ამჟამად საბერეების უდაბნოს შესახებ არსებული სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის საკმაოდ მცირე ნუსხა. მასში ფრესკულ წარწერებს მხოლოდ ძალზე უმნიშვნელო ადგილი ეთმობა.

¹⁹ იხ: გ. გაფრინდაშვილი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელიტეორი პრობლემები და გარეჯის უდაბნო, გვ. 7—9; Г. М. Гаприндашвили, Скальные купольные памятники.

²⁰ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréebi dans l'ermitage de David Garedji.

²¹ ა. ვოლსკაია, დავით გარეჯის შესწავლის პრობლემები გ. ჩუბინაშვილის გამოკვლევებში, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXVI სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი გ. ჩუბინაშვილის დაბადების 95-ე წლისთავისადმი, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1981, გვ. 13—16.

²² А. И. Вольская, Росписи пещерных монастырей Давид-Гареджи, II Межреспубликанская научная конференция по проблемам искусства Армении и Грузии, Тезисы докладов. Ереван, 1981; с. 22—23.

²³ А. И. Вольская, Ранние росписи Гареджи, «IV международный симпозиум по грузинскому искусству», Тб., 1983.

²⁴ Д. Л. Мухелишвили, Из исторической географии восточной Грузии, Тб., 1982, с. 27—28.

²⁵ ზ. სხირტლაძე, ტაძრის მონახულებითი ოსტატის აღმნიშვნელი ტერმინისათვის ძველ ქართულში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 103, № 1, 1981, გვ. 221—224.

²⁶ Н. Н. Схиртладзе, Фресковая эпиграфика монастырского комплекса Сабереби, «Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников», Всесоюзная научная сессия, Тезисы докладов, Тб., 1982, с. 83.

V ეკლესიის ფრესკული წარწერები

ღარბაზული ტიპის კლდეში ნაკვეთი ეკლესია მთლიანად შელესილია, თუმცა მოხატულობა მხოლოდ საკურთხეველში და ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ ნიშანშია შესრულებული. მხატვრობა IX საუკუნით თარიღდება¹.

საკმარად ფართო საკურთხევლის კონქში გამოსახულია საყდარზე მჯდომი ქრისტე მკერდს წინ აღმართული მაკურთხეველი მარჯვენით, ხოლო მარცხენა ხელში — გადაშლილი წიგნით. მაცხოვარი ვარსკვლავებიანი ცის ფონზეა წარმოდგენილი. მისი ფიგურა დღეისათვის ძალზე დაზიანებულია და მხოლოდ ცალკეული დეტალები გაირჩევა, ამასთან, ფერები აქ ძირითადად სახეშეცვლილია ან ჩამოცვენილი².

ქრისტეს ფიგურა საბერების V ეკლესიის საკურთხევლის ფრესკაზე „დღეების“ (მანდორლის) გარეშე არის წარმოდგენილი. მაცხოვრის ტერფოსადგამის გვერდებზე შესრულებულია ხარის (მარჯვნივ) და ლომის (მარცხნივ) ფიგურები — მათგან მხოლოდ მოსამზადებელი ნახატიღა არის შემორჩენილი. საყდრის ორსავე მხარეს კი მთავარანგელოზთა გამოსახულებებია წარმოდგენილი. ქრისტესკენ მიმართულ ანგელოზებს ხელში გრავნილი უჭირავთ, მეორე მკერდის წინ აქვთ აღმართული და მაცხოვრისკენ მიპყრობილი განდიდების ნიშნად.

ქრისტეს საყდარსა და მთავარანგელოზთა ფიგურებს შორის შესრულებულია მრავალფრთედთა გამოსახულებები ცეცხლოვან ეტლზე. მათი ფიგურების ქვედა ნაწილები დაზიანებულია, თითქმის მთლიანადაა გადაშლილი და დღეისათვის ცეცხლოვან ეტლთა მონახაზები ოდნავღა ჩანს. იქვე, მთავარანგელოზთა ტერფებთან გაირჩევა მცენარეებიც — თეთრი ფერის, უჩვეულო წრიული ფორმის თავიანი ყვავილები(!).

საკურთხევლის ზედა რეგისტრის კომპოზიციას ასრულებს მისი ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლის კიდებზე, იმპოსტებს ქვემოთ ოთხკუთხა მოჩარჩოებაში ჩასმულ დიაკვნათა ფრონტალური გამოსახულებები. ამჟამად შედარებით უკეთ შემორჩა სამხრეთი კედლის ფიგურა. მისი სახისა და შარავანდის მარჯვენა ნახევარი, ნაღესობის ფენის ჩამოშლის გამო, აზღა აღარ არსებობს. ამავე მიზეზით ჩრდილოეთ კედელზე წარმოდგენილი დიაკვნის გამოსახულებათათქმის მთლიანად დაღუპულა — დღეისათვის მისგან მხოლოდ შარავანდის ზედა ნაწილი და მოჩარჩოების ფრაგმენტები შემორჩა.

საკურთხევლის ქვედა რეგისტრის მოხატულობა — იგი კონქის გამოსახულებებისაგან არათანაბარი სიგანის ე. წ. „კიბისებრი“ ორნამენტით გამოიყოფა — განსრავ დაზიანებულია. შემორჩენილი ძალზე მცირე ფრაგმენტებიდან

¹ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréébi.

² საკურთხევლის ფერწერული შემქმნლობის ცენტრალური ნაწილი აქ დათვებული ცეცხლის შივრ არის დაზიანებული.

ჩანს, რომ აქ მოციქულთა რიგი იყო გამოსახული ტრადიციულად ცენტრში წარმოდგენილი ღმრთისწმობლის ფიგურითურთ.

ამრიგად, V ეკლესიის საკურთხევის მოხატულობაში „ქრისტეს დიდების“ თეოფანიური კომპოზიციის ერთ-ერთი რედაქცია არის შესრულებული.

ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთი ნიშა (იგი ეკლესიაში შესასვლელი ღიობის პირდაპირაა), როგორც აღინიშნა, ასევე მოხატულია. თუმცა მხოლოდ ნაწილობრივ. ფერადოვანი ფენა ნიშაში მეტად დაზიანებულია და მხატვრობიდან აქ მცირე ფრაგმენტებიღა შემორჩა.

იატაკის ღონიდან საკმაოდ მაღლა — ორი მეტრის სიმაღლეზე, ნიშის ჩრდილოეთ კედელზე ერთი, საკმაოდ დიდი ზომის სცენა ყოფილა შესრულებული, რომლის მოჩარჩოება, კომპოზიციის არათანაბარი განაწილების გამო, მცირედ ნიშის დასავლეთ და აღმოსავლეთ კედლებზეც გადადის. შემორჩა მხოლოდ მისი ქვედა ნაწილი, სადაც ახლა უკვე ძნელად გაირჩევა აქ გამოსახული ორი ცხენის დეტალები, ძირითადად — ფეხები. აქვე, სცენის მარცხენა ნაწილში, მოჩანს გველეშაპის სხეულის ფრაგმენტები, აგრეთვე მარცხენა მხედრის უზანგში გაყრილი მარჯვენა ტერფი. ცხენები ერთმანეთისკენა მიმართული. ეკვი არ არის, რომ აქ წმ. მხედართა ჰერალდიკური გამოსახულება იყო შესრულებული. კომპოზიცია ე. წ. „კიბისებრი“ ორნამენტის ზოლით ყოფილა მოჩარჩოებული.

V ეკლესიის მოხატულობაში განხილული კომპოზიციებისა და გამოსახულებების გარდა, შემორჩა ორი ფიგურის მცირე ფრაგმენტებიც. მათგან პირველი ჩრდილოეთი მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე ყოფილა შესრულებული, მეორე — იმავე მკლავის საკურთხეველთან მიმდებარე კუთხის ჩრდილოეთ პირზე. ამ ფრონტალურად წარმოდგენილი, შარავანდოსილი ფიგურებიდან დღეისთვის მხოლოდ შესამოსელის ნაშთებია დარჩენილი, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ აქ ღიაკენის (პირველმოწამეთა) ორი ფიგურა იყო შესრულებული.

1. საკურთხეველის ცენტრში წარმოდგენილი საყდარზე მჯდომი ქრისტეს გამოსახულების ორსავე მხარეს, მისი შარავანდის გასწვრივ, გაირჩევა მკრთალი წარწერა (ნახ. 3):

✠

Ⲛ Ⲓ

ნახ. 3.

ⲚⲀ ⲛⲓ ⲁ(ეს)ⲟ ⲛ(რისტ)ⲉ

ქრისტეს დაქარაგმებული სახელი აქ მსხვილი გრაფემებითაა შესრულებული — 4,4-5-6,2; ქარაგმის ნიშნები არ განირჩევა. საკურთხეველის შექვარტლულობის გამო წარწერის საღებავი ამჟამად დეფორმირებული და სახეშეცვლილია. უფრო მეტიც — გამოსახულების მარჯვენა მხარეს არსებული ორი გრაფემის საღებავი ნალესობიდან აცვენილია და მათგან მხოლოდ თეთრი კვალიღა არის დარჩენილი.

Ⲓ ო გრაფემა წარწერაში განსაკუთრებით სწორი, მკაფიოდ წრიული მონახულობით გამოირჩევა (წმდრ. ყანჩათის კაპენის IX საუკუნის დასაწყისის

ფრესკული მინაწერი, ფიას წმ. თევდორეს ეკლესიის საკურთხეველის X საუკუნის მოხატულობაში, ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე არსებული წარწერა). აღნიშნული თავისებურება, როგორც ცნობილია, ადრეული ხანის ეპიგრაფიკული ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი, თუმცა, ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებით, საბერეების V ეკლესიის მოხმობილ წარწერაში ეს გრაფემა არა კაუქისებრი, არამედ სწორი, კვემოთკენ დიაგონალურად მიმართული, საკმაოდ გრძელი ფეხითაა მოცემული.

მოყვანილ წარწერაში ქრონოლოგიურ ნიშნად უნდა ჩაითვალოს გრაფემის მარცხნივ გაზიდული პორიზონტული ხაზი, რომლის გაჩენა IX-X საუკუნეებში ივარაუდება⁹.

აქვე ყურადღებას იმსახურებს საკუთარი სახელი აგსო, მისი დაწერილობა.

ა) ძველ ქართულში გავრცელებული ნასესხები სახელის იესუ-სგან (იხ. ბერძნული Ἰησὺς და სომხური Մեսուս) განსხვავებით, საბერეების ამ წარწერაში მოცემულია ქრისტეს სახელის შედარებით იშვიათი, Ա ო-ზე დაბოლოებული ფორმა¹⁰. მიჩნეულია, რომ იგი ძველ ქართულში იმ საკუთარ სახელთა ანალოგიითაა შექმნილი, რომლებიც ასევე Ա ო-ზე ბოლოვდება⁷.

ბ) თ. ბარნაველის მიხედვით, ა ა ასოს ხმარება სახელების თავში ადრეულობის ერთ-ერთ მაჩვენებლად გვევლინება როგორც ხელნაწერებში, ისე ეპიგრაფიკულ ძეგლებში⁸. აგსუ საბერეების გამოქვაბული ეკლესიის მოყვანილი წარწერის მსგავსადაა გადმოცემული დოდოს რქის მონასტრის ასევე კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესიის საკურთხეველის მოხატულობაში (IX ს.)⁹, ზარზმის ფერისცვალების კედლურ ხატზე (886 წ.)¹⁰. ოპიზის ეკლესიის ქტიტორულ წარწერაში (IX საუკუნის პირველი მეოთხედი)¹¹, მცირე ბარ-

⁹ P. C. Мелпсашვიли, В. Г. Цинцадзе, Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии — Шида Картли, Тб., 1975, с. 28, рис. 19. ასეთივე გრაფიკის მქონე Ա ო-ს ვხვდებით ბეთის IX საუკუნის (ერისთავთ-ერისთავ ოანე ყანჩალისეულ) წარწერაში. P. C. Мелпсашვილი, Полупещерный памятник в сел. Бнети, Ars Georgica, 6-A, 1963, с. 44—46, рис. 16, таб. 21₁.

Ա ო-ს ამგვარი გრაფიკა უკვე პალესტინის უძველეს წარწერებშია დადასტურებული. იხ. გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1950, გვ. 45, 49. ტაბ. 5 (წარწ. III); ნ. შოშიაშვილი, ურბნისის ქართული წარწერები, „პალეოგრაფიული ძიებანი“, I, თბ., 1965, გვ. 147.

⁵ გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41, 42; ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 142, შენ. 37.

⁶ ზ. სარჯელაძე, მრაველი თუ მრუველი (ო და უ ნიშნითა ურთიერთონაცვლითისათვის ქართულ წერილობით ძეგლებში), „მრავალთავი“, II, თბ., 1973, გვ. 8.

⁷ ა. შანიძე, ანტონ I-ის ვაჟუნა სალიტერატურო ქართულზე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 9, თბ., 1965, გვ. 44.

⁸ Ա-Ա ო-უ გრაფემების მონაცვლითობის პროცესის შესახებ მკვლევართა შორის არსებულ სხვადასხვა მოსაზრებებზე საუბარია გამოკვლევაში: მამათა ცხოვრებანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ვ. ანანიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 381.

⁹ თ. ბარნაველი, ბალიურთა ქვისმარხის წარწერის წაკითხვისათვის. „ბუნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1972, № 2, გვ. 147. ამგვარი ვარიანტი გამოქმნილი აქვს შ. ამირანაშვილსაც. Ш. Я. Амиранашвили, История грузинской монументальной живописи, Тб., 1957, с. 33.

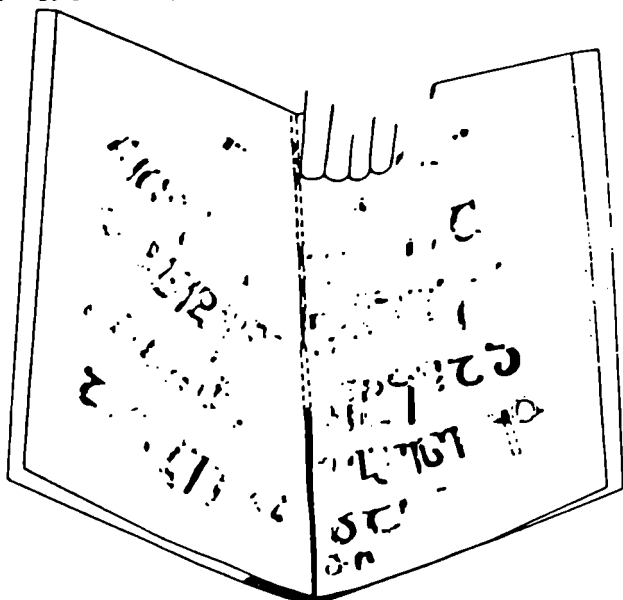
¹⁰ Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

¹¹ Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, с. 41.

¹² ნ. ალადაშვილი, რელიეფი ოპიზიდან აშორ კურაპალატის გამოსახულებით, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შიგნით, ტ. XV, № 7, 1954; Никто Чубинашвили, Хандиси. Проблема рельефа на примере одной группы грузинских стел послед-

ძიშვე ილორიდან (X ს.)¹², ლაფსყალდის ჭვარზე (X-XI სს. მიჯნა)¹³, თუმცა ამგვარი მოვლენა შემდგომ პერიოდშიც არ უხდა იყოს ძალზე იშვიათი (შდრ.: წარწერები სალოლაშენის¹⁴ და შემოქმედის¹⁵ ლორთინებზე — XI საუკუნის დასაწყისისა, წმ. კვირიკეს და ივლიტას ხატი ლაგურკადან — XI ს.¹⁶, ზემო კრიხის XI საუკუნის მეორე მეოთხედით დათარიღებული¹⁷ და ნაკიფარის 1130 წლის¹⁸ მონათულობები და სხვ.).

2. იქვე, საკურთხეველის მონათულობაში, საყდარზე მჭდომი ქრისტეს გადშლილ წიგნზე ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი 12 სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. მისი ზომაა—35,1×34,6 (ამასთან, verso-ზე—15,4×30,1, recto-ზე — 17,5×33,8); წარწერაში სტრიქონთა (შესაბამისად—გრაფემათა) სიმაღლე ერთმანეთისაგან განსხვავებულია — 1,5-2,2-2,7-3,1-3,7. განსაკუთრებით დიდი ზომის გრაფემებია მერვე სტრიქონის დასაწყისში — 4,6. ქარავგის ნიშანი—

ნახ. 4.

ней четверти V века, VI и первой половины VII века, Тб., 1972, с. 117, таб. 91. ქართული წარწერების კორპუსში რელიეფზე არსებული წარწერები და შესაბამისად, თვით რელიეფი 922-937 წლებით არის დათარიღებული. იხ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ლაბიდაძე წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოაცემდა მოამბა-და ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 285—287, სურ. 178.

¹² გ. ნ. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, გვ. 159, ფოტო 98.

¹³ იქვე, გვ. 80, ფოტო 367.

¹⁴ იქვე, გვ. 93.

¹⁵ იქვე, გვ. 100.

¹⁶ იქვე, გვ. 295.

¹⁷ Т. В. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви Архангелов села Земорихи, Arg Georgia, 6—А, таб. 47.

¹⁸ Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванети, Тб., 1966, таб. 39.

იგი მერვე სტრიქონის დასაწყისში ჩანს — განივი, სწორი ხაზი (დარჩენილია მისი მარჯვენა ნახევარი). განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა დაცილებული. წარწერა ნაცრისფერ ფონზეა დატანილი. დროთა განმავლობაში საღებავის თანდათანობითი ცვლილების გამო გრაფემებს დღეისთვის შავი ფერი აქვს მიღებული. ასოები მეტწილად დაზიანებულია ფონიდან საღებავის აცვენის გამო¹⁹ (ნახ. 4, სურ. 2)

verso	recto
1 [† S H T H] [7]	6 [O T H C T]
2 [S] [7] [O] [7] [C H 7]	7 [C H C] [O] [C]
3 [4] [O] [S] [7] [E] [4] [4]	8 [7] [O] [7] [7] [4] [O]
4 [C A D C L E 4]	9 [S] [7] [E] [4] [4] C A
5 [C] [A] [7] [7] [7] [7] [4] [O]	10 [7] [7] [7] [7] [S] [7] [7] [4] [O]
	11 [O] [C] [S] [C 4 C]
	12 [O] [O] [..] (?)

[† პირველ] სიტყვას და სიტყვას იგი იყო [ლ(მრ)თისა თ] [ანა] და [ლ(მრ)თი იყო] სიტყვა იგი. ესე [ი] [კ] [დას] [აბა] [მ] [ი] [...] (?)

ტექსტი წიგნის ორივე გვერდზე — verso-ზეც და recto-ზეც არათანაბრად არის განაწილებული — სტრიქონები სხვადასხვა სიმაღლისაა, ამასთან, ისინი ზოგან ავსებს ფურცლის მთელ განს, ზოგან კი სულ რამდენიმე ასოსგან შედგება. ამის გამოა, რომ ტექსტის დასასრულს, მეთორმეტე სტრიქონში გრაფემები, სხვებთან შედარებით, გაცილებით მეტივე ზომისაა.

I. წარწერის ტექსტი ოთხთავიდანაა (იოანე 1, 1);

ესაი და ეზეკიელ წინასწარმეტყველთა და იოანეს ხილვის (ამოკალიფსის) საფუძველზე შექმნილ თეოფანიურ კომპოზიციათა სხვადასხვა იკონოგრაფიული ვერსიები დღეისათვის მრავალ სპეციალურ ნაშრომშია განხილული²⁰. მკვლევართა მიერ მოძიებული და გაანალიზებული მრავალფეროვანი მასალის — იერუსალიმის, სირიული, კაპადოკიური, ეკვიპტის ქრისტიანული, სომხური, ქართული, აგრეთვე რომანული სახითი ხელოვნების ნიმუშების მიხედვით თუ ემსხველემ, ნათელი გახდება, რომ საბერძენის V ეკლესიის საკურთხეველში ქრისტეს

¹⁹ აქ და შემდეგაც გრაფიკულ მონახაზებზე ლაქუნები ხაზით ძირითადად იმ შემთხვევაში არის მონიშნული, თუკი მათი კონტურები გრაფემათა ამოკითხვისას ან სტრიქონის გასამართლად გარკვეულ დახმარებას გვიწევს.

²⁰ მათ შორის დავასახელებთ მხოლოდ ზოგერთს, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანს: W. Neuss, *Das Buch Ezechiel in Theologie und Kunst bis zum Ende 12 Jahrhunderts*, Münster, 1912; F. Van der Meer, *Maestas Domini. Theophanies de l'Apocalypse dans l'art chretien. Etude sur les origines d'une iconographie speciale du Christ*, Citta del Valicano, Roma-Paris, 1933; A. Grabar, *Marlirium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, t. II, Paris, 1916, p. 227—231; Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhunderts bis zum Mitte des achten Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1960; J. Lafontaine-Dosogne, *Theopanies - visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin apres la restauration des images*, „Synthronon. Art et archéologie de la fin de l'antiquite et du Moyen Age“ (bibliothèque des Cahiers Archéologiques), Paris, 1968, p. 135—143; J. Snyder, *The Meaning of the Maestas Domini in Hosios David, Byzantium*, t. XXXVII, 1969, p. 143—152; T. Dobrzenieski, *Maestas Domini w zabytkach polskich i obcych z polska zwiazanych*, Rocznik muzeum narodowego w Warszawie, XVII (1973), s. 5—86; XVIII (1974), s. 213—306; XIX (1975), s. 5—263 (ამ ნაშრომში ჩვენთვის საყურადღებო თემა ძალზე ვრცლად, ამასთან დეტალურადაა განხილული; გამოკვლევაში უამრავი ფაქტობრივი მასალა თეოფანიური და გაანალიზებული); N. Thierry, *L'Apocalypse de Jean et l'iconographie Byzantine*, „L'Apocalypse de Jean. Traditions exégétiques et iconographiques (IIIe—XIIIe siècles)“, Geneve, 1979, p. 319—330; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. 3, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1971, col. 136—142.

დიდების თეოფანური კომპოზიციის (Maestas Domini) ის თავისებური რედაქცია არის მოცემული, რომელიც ესაიას და იეზუკიელის ხილვას ეფუძნება და ამასთან მისი სქემა „ამაღლების“ თემასაც აერთიანებს (წმ. მარია მისა და მოციქულთა ფიგურები ქვედა ზონაში). აქ, ისევე როგორც ბაუთის კოპტური მონასტრის (VI-VIII სს.) VI²¹, XXII²², XLI²³, XLV²⁴, XLVI²⁵ კაპელის-მოხატულობაში, ლმბატის (VII ს.)²⁶, თაღის დიდი ეკლესიის (VII ს.)²⁷ აბსიდის დეკორში, Haçlı Kilise-ს ანუ ჯერის ეკლესიის (X ს.)²⁸, გულუ დერეს „სამი ჯერის ეკლესიის“ (913-920 წწ.)²⁹, Köy Ensesi Kilisesi-ს (X საუკუნის მეორე ნახევარი)³⁰, ილანლი ქილისეს (IX ს.)³¹, ოთხთა ეკლესიის (X საუკუნის ბოლო)³², იზხანის (XI საუკუნის დასაწყისი)³³, ხახულის (XI საუკუნის დასაწყისი)³⁴, ოჰკის (1036 წ.)³⁵ და რამდენიმე სხვა მოხატულობაში ე. წ. „ისტორიული თეოფანის“³⁶ ერთ-ერთ აღმოსავლურ რედაქციას ვხვდებით. ჩვენი მოხატულობა ამ მხრივ ქრისტიანული აღმოსავლეთის ადრეული პერიოდის სახიზო ხელოვნების ტრადიციებს აგრძელებს. ამასთან ერთად, საბერებებს კომპოზიციისათვის დამახასიათებელი ნიშანი, პირველ ყოვლისა, საყდარზე მდგომი ქრისტეს ორივე მხარეს წარმოდგენილი მთავარანგელოზთა ფიგურა

²¹ Ch. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei von viertel Jahrhunderts bis zum Mitte des achten Jahrhunderts, გვ. 200, ტაბ. XXV, 1.

²² იქვე, ტაბ. XXIII, 1.

²³ იქვე, გვ. 203—204, ტაბ. XXV, 2.

²⁴ იქვე, გვ. 204, ტაბ. XXIV, 2.

²⁵ იქვე, გვ. 204, ტაბ. XXIV 1.

²⁶ Н. Г. Котанджян, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978, с. 47, таб. 26.

²⁷ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, с. 10; С. С. Манукян, Сложные системы росписей армянского храма, «II Международный симпозиум по армянскому искусству», Ереван, 1978, с. 2; Н. Г. Котанджян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 41—42. ვერ გავიზარებთ ნ. კოტანჯიანის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც აქ პეტრისა (საყდარი განზადებული) იყო გამოსახული (იქვე, გვ. 45—47); ლმბატისა და თაღის ამ კომპოზიციებისთვის აგრეთვე იხ: [S. Der Nersessian, La peinture arménienne au VIIe siècle et les miniatures de l'Évangile d'Étchmiadzin, Actes du XIIe Congrès d'Études Byzantines (Ochrid, 1961), t. III, Beograd, 1964, pp. 49—57.]

²⁸ N. Thierry, A propos des peintures d'Avvali Köy (Cappadoce). Les programmes absidaux à trois registres avec Deisis, en Cappadoce et en Géorgie, «Зорафа», № 5, 1975, p. 16, fig. 19.

²⁹ J. Lafontaine-Dosogne, L'église aux Trois-croix de Gülu Dere en Cappadoce et le problème du décor „iconoclaste“ au décor figuré, Byzantion, t. XXXV, fasc. 1, 1965, p. 185—197, fig. 9, 11—18.

³⁰ N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dagi, Paris, 1963, p. 27, pl. 10₁₋₂; J. Lafontaine-Dosogne, Nouvelles notes Cappadociennes, Byzantion, t. XXXIII, fasc. 1, 1963, p. 177.

³¹ N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, გვ. 109—110, ტაბ., 54, 56.

³² Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105; N. et M. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie Méridionale et leurs rapports avec la peinture Byzantine d'Asie Mineure, Cahiers Archéologiques, XXIV, 1975, p. 76.

³³ E. С. Такаишвили, Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии, Тб., 1952, с. 37; Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105; N. et M. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie, გვ. 88.

³⁴ Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

³⁵ E. С. Такаишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54; Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

³⁶ G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art Byzantine, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. 1, Paris, 1925, p. 68—71; A. Grabar, Martirium, II, გვ. 129—185, 207, 283; Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97—100, 102—108.

ზია, რომლებიც განადიდებენ მაქსოვარს (ესა თემა, რომლის წარმომავლობასაც ა. გრაბარი საიმპერატორო იკონოგრაფიას უკავშირებს³⁷ და რომელიც გვხვდება როგორც აღმოსავლურ-ქრისტიანულ³⁸, ისე ქართულ³⁹ ძეგლებში); მთავარი კი მაინც ის არის, რომ ქრისტე საბერძნეთის V ეკლესიის აბსიდის ფრესკაზე „დიდების“ შარავანდის გარეშეა გამოსახული. საკურთხეველის თეოფანოური კომპოზიციის მსგავსი იკონოგრაფიული გადაწყვეტე. იგი ჩვენთვის ცნობილ რანდენინე მსგავს ძეგლთან ერთად (იხ. წიგნების კანკლის ფილის რელიეფი—VII-VIII სს.⁴⁰ ტოკალი ქილისის მონატულობა — X საუკუნის შუაგანი⁴¹, ტბეთის ეკლესიის საკურთხეველის კომპოზიცია—XI საუკუნის დასაწყისისა⁴²; როგორც ჩანს, ასევე იყო ნესტუნის თავდაპირველ მონატულობაშიც, რომელიც X საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება⁴³), შედარებით განცალკევებ თ დგას ბიზანტიური სამყაროს ამ თემის შემეყულ ნიმუშთა შორის.

აღწერილი სიუჟეტის თავისებურება ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დატანილი ტექსტითა შერევაშიც ვლინდება.

შუა საუკუნეების ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სახეობი ხელოვნებაში, ეკლესიის ფერწერულ შემკულობაში ქრისტეს დიდების მრავალფეროვანი კომპოზიციის გამოსახვისას, საყდარზე მჭიდრო ქრისტეს, ჩვეულებრივ, მარცხენა ხელში წიგნი ან გრაგნილი უჭირავს (ბაუთისის XLVI კაპელა⁴⁴, ლმბატი, წმ. სტეფანოსის ეკლესია—VII ს.,⁴⁵ გულუ დერე, III კაპელა⁴⁶, Sinasos, წმ. მოციქულთა ეკლესია—X ს.⁴⁷, Soğanlı, ტაპტალი ქილისე — XI საუკუნის დასაწყისისა⁴⁸, Saint Plancard, იოანე ნათლისმცემლის კაპელა — XII

³⁷ A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, London, Variorum reprints, 1971, p. 85—93 (L'adoration de l'empereur et compositions analogiques), p. 205—206 (L'adoration du Seigneur).

³⁸ შტრ. ბურომი VI და XVII კაპელების ფერწერული შემკულობა (Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XXV, 1 და XXIII, 1), X საუკუნის მონატულობა კაპადოკიაში — გულუ დერეს III ეკლესია (J. Lafontaine-Dosogne, Théophanies-visions auxqueltes participent les prophètes dans l'art byzantin, ნახ. 1), Bahattin Samangli Kilisesi (N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, გვ. 169—171, ტაბ. 77-1-2), ტოკალი ქილისე (M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Bd. II, Recklinghausen, 1967, Abb. 123), აგრეთვე რამდენიმე სხვა ძეგლი.

³⁹ დილოს რქის გუმბათიანი ეკლესიის IX საუკუნის მონატულობა (Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30—35, ტაბ. 17—23), ტოკალი-კარაქეთის კედლის მონატულობის ძეგლები — ოთხთა ეკლესია, ოშხანი, ხახული, ტბეთი, ოშკი (იხ. ე. თაყაიშვილისა და ნ. და მ. ტყეშელაშვილის ამ ნიმუშებთან დაკავშირებული ზემოდასახელებული ნაშრომები).

⁴⁰ G. H. X. რუშკოვა, Скульптура раннесредневековой Абхазии, V-X века, Тб. 1980, с. 46—48, таб. XXVIII, 1; XXIX.

⁴¹ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. 2, Paris, 1932, p. 322—324, pl. 84; M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 23—26, ტ. II, სურ. 123.

⁴² N. Thierry, A propos des peintures d'Ayvalı Köy, სურ. 20.

⁴³ ტ. შვეციაკოვა, ნესტუნის (ზემო სვანეთი) ეკლესიის მონატულობის თარიღის საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXIII, № 1, გვ. 115.

⁴⁴ Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204, ტაბ. XXIV, 1.

⁴⁵ Н. Г. Котанджян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 26; ე. პუცკოს სომხეთში VII საუკუნის მონატულობათა საკურთხეველის სქემებისადმი მიძღვნილი კომპლატური ხასიათის წერილში მოცემული აქვს ლმბატის საკურთხეველის კონქში შესრულებული ამ კომპოზიციის გრაფიკული აღდგენა, რომელშიც ქრისტეს სახის იკონოგრაფიული ტიპი — ემზანილი (ისევე როგორც სახის ამგვარად აღდგენის არგუმენტაციის) ნაკლებად დამაჯერებლად ჩანს. В. Г. Пущко, Иконографические схемы армянских алтарных росписей VII века (истоки и параллели), Истаман-ჩანანასირსკან ნანდუხ, 1980, № 3, с. 143—145, рис. 1.

⁴⁶ J. Lafontaine-Dosogne, Théophanies-visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin, ნახ. 1.

⁴⁷ იქვე, ტაბ. 2.

⁴⁸ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, სურ. 434.

საუკუნის მესამე მეოთხედი⁴⁰, Crissiano, წმ. იაკობის ეკლესია — ადრეული XII ს.⁴⁰, აგრეთვე მრავალი სხვა(ც); ზოგ შემთხვევაში წიგნი გადაშლილია (შდრ.: სანტა პულენციანა — V საუკუნის დასაწყისი⁴¹, ბაუთის LI⁴², XVII⁴³ და VI⁴⁴ კაპელები, ლატმოსის პანტოკრატორის ეკლესია — IX საუკუნის შუახანები⁴⁵, ჩარიკლი ქილისე — XII საუკუნის მეორე ნახევარი⁴⁶, კარანლიქ ქილისე—1200-1210 წწ.⁴⁷, Saint Angelo in Formis — 1072-1087 წწ.⁴⁸, Tavant, წმ. ნიკოლოზის ეკლესია—1150 წ.⁴⁹, Taul, წმ. კლემენტი—1163 წ.⁵⁰, ლეონი, Pantéon de los Reyes—1181-1188 წწ.⁵¹ და სხვ.), ხოლო გრავილი გახსნილი (მაგ: სალონიკი, Hosios David—V ს.⁴², ბერზე ლა ვილი — XII საუკუნის პირველი მესამედი⁵³) და მასზე წარწერა არის შესრულებული. აღნიშნული წარწერები ძირითადად ოთხთავიდან არის ამოკრებილი⁵⁴, თუმც გვხვდება სხვა ტექსტებიც. ც ი ტ ა ტ ა, რ ო მ ე ლ ი ც ს ა ბ ე რ ე ე ბ ი ს V ე კ ლ ე ს ი ი ს ს ა კ უ რ თ ხ ე ვ ლ ი ს კ ო ნ ქ შ ი, ქ რ ი ს ტ ე ს გა და შ ლ ი ლ წ ი გ ნ ე ა შ ე ს რ უ ლ ე ბ უ ლ ი, ა მ ტ ი პ ი ს გა მ ო ს ა ხ უ ლ ე ბ ე ბ ი ს ა თ ე ი ს და, ს ა ზ ო გა დ ო დ, ს ა კ უ რ თ ხ ე ვ ლ ი ს კ ო ნ ქ ი ს კ ო მ პ ო ზ ი ც ი ე ბ ი ს ა თ ე ი ს ტ რ ა დ ი ც ი უ ლ ტ ე ქ ს ტ ე ბ ს ა რ გა ნ ე კ უ თ ვ ნ ე ბ ა⁵⁵ — საბერეების გარდა ჩვენთვის ცნობილ ძეგლთა შორის იგი მხოლოდ ლატმოსის (მცირე აზია) პანტოკრატორის გამოქვაბული ეკლესიის

⁴⁰ O. Demus, M. Hirmer, Romanische Wandmalerei, München, 1968, Abb. 95.

⁴⁰ იქვე, ფერადი ტაბ. XXXV.

⁴¹ Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130—132, ტაბ. III, 1-2.

⁴² იქვე, გვ. 204—205, ტაბ. XIV, 1.

⁴³ იქვე, გვ. 201, ტაბ. XXIII, 1.

⁴⁴ იქვე, გვ. 200—201, ტაბ. XXV, 1.

⁴⁵ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, სურ. 542.

⁴⁶ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, planches, II, Paris, 1932, fig. 98₁.

⁴⁷ იქვე, ტაბ. 126₁.

⁴⁸ O. Demus, M. Hirmer, დასახ. ნაშრომი, სურ. 16, ფერადი ტაბ. V.

⁴⁹ იქვე, სურ. 127.

⁵⁰ იქვე, სურ. 167, ფერადი ტაბ. LXX.

⁵¹ იქვე, ფერადი ტაბ. LXXIV.

⁵² Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182—184, ტაბ. XIII, 1.

⁵³ O. Demus, M. Hirmer, დასახ. ნაშრომი, სურ. 85, 87.

⁵⁴ შუა საუკუნეების ქართული და საზოგადოდ აღმოსავლურ-ქრისტიათული კედლის მხატვრობის ნიმუშებში მეტწილად გვხვდება ოთხანს სახარების ცნობილი ტექსტი: „მე ვარ ნათელი სოფლისაჲ. რომელი შემომიდგეს მე არა ვიღოდის ბნელსა, არამედ აქუნდეს ნათელი ცხორებსაჲ“ (8, 12); ამავე პერიოდის დასავლურ (რომანულ) ფერწერაში „ი შვირია ტიტატა აპოკალ ფსილანს: „მე ვარ ონი და კრ, იტყეს უფალი ღმერთი, რომელი არს და რომელი ბო და რომელი მომავლად არს, ყოელსა მპყრობელი“ (1,8), ან კიდევ: „იქიქენ მე ონი და კრ, დასაბამი და დასასრული“ (21,6). ტექსტი მითითებულია იოვანეს გამოცხადების ი. იმანიველიისეული გამოცემის მიხედვით (იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, ძველი ქართული ევრსია, გამოსაცემად მოამზადა და გამოკლევდა და ლექსიკონი დაურთო ი. იმანიველიამ (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7), თბ., 1961).

საკურთხეველის თეოფანიური კომპოზიციის თანხლები წარწერების შესახებ ვერცადაა ლაპარაკი T. Dobrzenieski-სთან. იხ. შიიი Maiestas Domini w zabytkach polskich i obcych zpoliska zwiazanych, ნაწილი მესამე, გვ. 226—240.

⁵⁵ დონოსიე ფერნესის „სახელმძღვანელოში“ ქრისტეს გადაშლილი წიგნისათვის განკუთვნილი ტექსტების ფურსაში იგი დასახელებული არ არის. შდრ.: The „Painter's Manual“ of Dionisius of Fourma, Translated into English by Paul Hetherington, London, 1974, p. 88, 112.

კონქის, აგრეთვე ფ ა რ ა ს ი ს ტაძრის (ნუბია) კვლავ თეოფანიურ კომპოზიცი-
ში გვხვდება⁶⁶. საგულისხმოა, რომ მათგან პირველი, ჩვენი მოხატულობის მსგავ-
სად, IX საუკუნით (resp. IX საუკუნის შუახანებით) თარიღდება,⁶⁷ ხოლო
მეორე—სავარაუდოდ X საუკუნით, ამასთან ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამი
განსხვავებული რეგიონის კედლის მხატვრობის ძეგლებში, სამჯერვე „ქრისტეს
დიდების“ ერთსა და იმავე კომპოზიციაში იოვანეს სახარებელი მოტიანილი ამ
ციტატის არსებობის ფაქტი ცხადია, შემთხვევითიუ არ უნდა იყოს.

მოტიანილი ტექსტი მოხატულობის იკონოგრაფიულ ნიშნებთან ერთად ამ
მხრივაც ნათელსყოფს თავისი ფორმირების ეტაპზე გარეჯის ფერწერული სკო-
ლის გარკვეულ სიახლოვეს აღმოსავლურ-ქრისტიანული სამყაროს მნიშვნელო-
ვან მხატვრულ ცენტრებთან⁶⁸.

II. წარწერაში ერთადერთი საგულისხმო ორთოგრაფიული მოვლენა უმა-
რცვლო უ-ს გადმოსაცემად მხოლოდ 4 ჯ-ს ხმარების შემთხვევაა (ს ი ტ ყ -
ჯ ა ე), თუმც კილ-ეტრატის იადგარის (IX-X სს.) გამომკემელთა მართებუ-
ლი მითითებით „ასეთი რამ მეტ-ნაკლებად IX-XI საუკუნის სხვა ძეგლებსაც ახა-

⁶⁶ შესაბამისად იხ.: M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, სურ. 542; K. Michalowski, Faras, Wall Painting in the Collection of the National Museum in Warsaw. The Chapter on Inscriptions by S. Jakobelski, Warsaw, 1974, p. 177—183, 295.

⁶⁷ ლატმოსის ამ მოხატულობის შესრულების სავარაუდო პერიოდის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს: O. Wulff-ის გამოკვლევაში იგი VII-VIII საუკუნეებით არის დათარიღებული O. Wulff, Die Malereien des Asketenhöhlen des Latmos, წიგნი: Milel, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, herausgegeben von Theodor Wiegand. Bd. III, Heft I. Der Latmos von Theodor Wiegand unter Mitwirkung von K. Boese, H. Dehaye, H. Knackfuss, F. Krischen, K. Lyncker, W. von Marées, O. Wulff (Königliche Museum zu Berlin), Berlin, 1913, S. 197. იგივე თარიღი მოჰყავს Ch. Ihm-საც. Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190—191; ე. ლაზარევის აზრით, მხატვრობა შედარებით მოგვიანო ხანას—IX-X სს. განეკუთვნება. В. Н. Лазарев, История Византийской живописи, т. I, Москва, 1947, с. 71, 296, მ. რუსტლის მიხედვით კი—IX საუკუნეს. M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 78. ამ მოსაზრებათაგან ყველაზე დამაჯერებელი მცირე აზის ქრისტიანული ნახეთი ხელოვნების დღეითვის დაგროვილი ფაქტობრივი მასალის შესწავლას კვლობაზე ეს უკანასკნელი ჩანს; თუმც, ნ. ტირი მ. რუსტლის ნაშრომის შემდეგ გამოქვეყნებულ წერილში უარყოფს მის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს და ძეგლს VII საუკუნის მეორე ნახევარს ან VIII საუკუნის დასაწყისს მიაკუთვნებს. N. Thierry, l'Apocalypse de Jean et l'iconographie byzantine, გვ. 322.

⁶⁸ ამის გარდა ჩვენთვის ცნობილი სამიოდე შემთხვევა, როდესაც ეს ტექსტი ითანე მხარე-
ლის გამოსახლებას ახლავს:

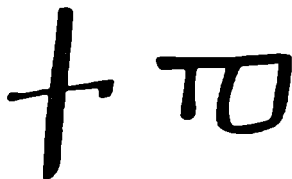
კარანლიე კილისეს მოხატულობაში (კაპადოკია, XIII საუკუნის პირველი წლები) მახარებულს ხელში უჭირავს წიგნი წარწერითურთ—*Εν αρχη ησ οσηα*—პირველიდან. G. de Jerph: anion, les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. 2, გვ. 401, planches, II, სურ. 99, 104.

მსავსადაა XIV—XV სს. ფერწერულ ხატზე Therapon-ის ეკლესიიდან, ოლონდაე იქ ოთანეს სახარების დასაწყისი უფრო ვრცელადაა მოკეპული. K. Weitzmann, M. Chatzidakis, S. Radojic, Icones, New York, 1980, გვ. 83, სურ. გვ. 127-ზე.

ციტატის შედარებით უფრო ვრცელ ტექსტს ვხვდებით ცაიშის ეკლესიის ფერწერულ შემეკულობაშიც, რომელიც 1616-1619 წლებით თარიღდება. ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრამც გამოსახულია ითანე მხარებელი წიგნით ხელში. წიგნზე წარწერაა: *αρχε εν λογος ηυ περιμου...* რთაუ ვადმოკეპული—*Εν αρχη ηυ ο λγος, (και ο λγος ηυ) κρμου*. იხ.: თ. ყაუხჩი იშვილი, ბერძნული წარწერების საკრთივლოში, თბ., 1951, გვ. 69—70, ნახ. 149; ისივე, Греческие надписи на грузинских фресках, «Atti del primo simposio internazionale sull'arte georgiana (Bergamo—1974)», Milano, 1977, p. 140—141.

სიათებთ⁶⁹ (თავად იადგარში მრავალი მსგავსი მაგალითი არის აღნუსხული⁷⁰). აღნიშნულის საილუსტრაციოდ შესაძლებელია მოვიხმეთ X საუკუნის ფრესკული წარწერებიც ჩვაბიანის მაცხოვრის ეკლესიიდან⁷¹, აგრეთვე 907 წლით დათარიღებული სინური პატერიკის (Sin-35)⁷² და მარტვილის ოთხოთაის (S-391, X საუკუნის მეორე ნახევარი)⁷³ ტექსტები.

8. საკურთხევლის ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული მთავარანგელოზის მარჯვენა მხარეს, მისი ფრთის ზემოთ შემორჩენილია ერთსტრიქონიანი წარწერის ფრაგმენტი. ნაღესობის ჩამოშლის გამო მისი დასაწყისი დაკარგულია, გადარჩენილ ნაწილს კი, იმის გამო რომ ბათქაშის ფენა ქანიდან აცილებულია, უეჭველი დაღუპვა ელის. ფრაგმენტის ზომაა — 10,8 × 7,1; ასოების სიმაღლე — 7,1 (ქ ქ) და 3,2 (შ ლ). შესრულებულია შავი საღებავით თაბაშირის ნაღესობის თეთრ ფონზე. ქარაგმის ნიშანი არ შემორჩა (ნახ. 5).

ნახ. 5.

[ქ^ა შ]ქ

[წ(მი)ა მ(ი)]ქ(ე)ლ

პალეოგრაფიული თვალსაზრისით მოტანილ ფრაგმენტში ყურადღებას იქცევს განუსხურებული შ ლ გრაფემა.

4. მიქელ მთავარანგელოზის გამოსახულების პირისპირ, აბსიდის სამხრეთ კედელზე წარმოდგენილი მთავარანგელოზის შარავანდის ორივე მხარეს განაწილებულია ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. მისი მარცხენა ნაწილის ზომაა — 7,4 × 5,1, მარჯვენასი — 19,3 × 11,5; გრაფემების სიმაღლე — 4 - 5 - 8,1. შესრულებული ყოფილა შავი ფერის საღებავით უშუალოდ ნაღესობის ფონზე, ახლა საღებავი თითქმის მთლიანად ჩამოცვენილია და წარწერისაგან თეთრი ფერის კვალია არის დარჩენილი. ქარაგმის ნიშანი — განივი, ოდნავ კლაკნილი ხაზი (6,8 სმ.). განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს (ნახ. 6).

⁶⁹ კილ-ეტრატის იადგარი, გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, თბ., 1977, გვ. 240. ძველ ქართულში უმარცვლო უ-ს ხმარების თავისებურებებზე აგრეთვე იხ.: ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, ტ. 1, თბ. 1964, გვ. 74—79; ფ. ერთელიძე, ი. უმათკლო უ ძველ ქართულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 96, 1963, გვ. 83.

⁷⁰ კილ-ეტრატის იადგარი, გამოკვლევა, გვ. 237—239.

⁷¹ P. O. Шмерлинг, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, Тб., 1962, с. 234; ზ. ალექსიძე, ჩვაბიანის მაცხოვრის ეკლესიის ფრესკული წარწერების თარიღისათვის, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1978, № 3, გვ. 175—176.

⁷² შ. დვალის, ლ. ჯღამაია, მეათე საუკუნის პატერიკის (Sin-35) ერთი ფრაგმენტის შესახებ, „მრავალთავი“, VI, თბ., 1978, გვ. 77—80.

⁷³ ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1973, ტაბ. 27—28.

გამოც.: და გონაშვილი²⁴ (მხედრ. ტრანსკრ.) (გ).

ნახ. 6.

ჩ ქ

წ(მილა)ა გაბრ(იელ)

გ : წმილაა გაბრ (ვახრელი)

მთავარანგელოზის სახელის დაქარაგმების აქ დამოწმებული წესი სუსპენსიის საგულისხმო მაგალითია.

5. საკურთხევის ჩრდილოეთ კედელზე, საყდარზე მჯდომი ქრისტეს და მიქელ მთავარანგელოზის ფიგურებს შორის გამოსახულ მრავალფრთედს ზემოთ იკითხება ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (ზომა — 17,2×9,4; ასოების სიმაღლე — 2,2-2,6-3,4-4,5-4,9; ნახ. 7, სურ. 3).

ქ ქ ც ა ქ
 ო რ

1 {ქ} {ქ} {ა} ც ა

2 {ქ} {რ} {ქ}

ქერაბ პინი

ნახ. 7.

განმარტებითი ხასიათის ეს წარწერა შავი საღებავით თაბაშირის ნალესობაზეა უშუალოდ დატანილი. ფერის დადების დროს, მასში შეტყეული შემკვრელი (ჩანს ორგანული — ცხოველური წარმოშობის წებო) საღებავთან ერთად გაიქონა ნალესობაში, რომლის ზედაპირი მოხატვამდე სპეციალურად დამუშავებული არ ყოფილა. სწორედ ამის გამოა, რომ დღეისთვის წარწერა ესოდენ თავისებური სახისაა — გრაფემები გამსხვილებულია, ამასთან მათ ბუნდოვანი მოხაზულობა აქვს მიღებული.

²⁴ დ. გონაშვილი, იერის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 52.

6. აბსიდის სამხრეთ კედლის უკიდურეს დასავლეთ კუთხეში, კაპიტელს ქვემოთ გამოსახული თეთრი თმოსილი დიაკვნის ფრონტალურ ფიგურასთან მოჩანს ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი. იგი დიაკვნის მოწითალო, ოთხკუთხა მოჩარჩოებაში მოქცეული გამოსახულების მარჯვნივ, მისი შარავანდის გასწვრივ ყოფილა მოთავსებული. შესრულებულია შავი საღებავით ღია ყვითელ ფონზე. ამჟამად საღებავის აცვენის გამო ნალესობაზე მეტწილად გრაფემების თეთრი ანაბეჭდია დარჩენილი. ფრაგმენტის ზომაა — 8,1 X 3,7; გრაფემების სიმაღლე — 2,6-3,3 (ნახ. 8).

[წა] [- - -] წა
[წ(მილა)ა] [- - -] ანე

ნახ. 8.

წარწერის დასაწყისი დაღუბულია ნალესობის ჩამოშლის გამო, თუმცა დიაკვნის სახელის აღდგენა აქ რთული არაა: საფიქრებელია, რომ ტრადიციისამებრ დაქარაგმებული სიტყვა წმილაა (წა) მისი შარავანდის მარცხენა მხარეს იქნებოდა დატანილი. შარავანდის მარჯვენა მხარეს კი — მის გარე კონტურსა და წარწერის ფრაგმენტს, ე. ი. დიაკვნის სახელის დაბოლოებას შორის 4-5 გრაფემა თავსდება. ამდენად აქ შესაძლებელია ყოფილიყო სახელები: სტეფანე, დამიანე ან სხვა.

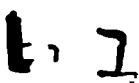
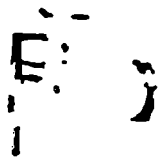
ამ გამოსახულებასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია, რომ საკურთხეველს კიდეებზე წარმოდგენილი დიაკვნათა ფრონტალური ფიგურები უკვე ხატმებრძოლობის შემდგომი ეპოქიდან მოკიდებული, ხშირად არის დადასტურებული კაპადოკიის კედლის მხატვრობის ძეგლებში (შლრ.: ილანლი ქილისე — IX ს., ღირეკლი ქილისე — 976-1025 წწ., Soğanlı, წმ. ბარბარეს ეკლესია — XI საუკუნის დასაწყისი, აგრეთვე რამდენიმე სხვა მონასტრული ძეგლი). ამასთან, გ. დე ვერფანიონი დიაკვნათა გამოსახულებების წარმომავლობას სწორედ კაპადოკიის სამონასტრო გარემოს უკავშირებდა⁷⁸. ეს ცხადია, საგულისხმო ფაქტია, თუ ვაკითვლისწინებთ, რომ როგორც V ეკლესიის, ისე საბერძენის დანარჩენი სამი სხვა მონასტრული თავისი იკონოგრაფიული და ზოგი სტილისტური ნიშნით ბიზანტიური სამყაროს აღმოსავლური რეგიონებისა და კერძოდ — კაპადოკიის კედლის მხატვრობის ტრადიციებთან იჩენს გარკვეულ სიახლოვეს.

7. V ეკლესიის საკურთხეველის ქვედა რეგისტრში ნალესობა განზრახ არის ამომეტრეული და დაფხაჭნილი. ამის გამო იქ გამოსახული ღმრთისმშობლისა და მოციქულთა ფიგურები მათი განმარტებითი ასომთავრული წარწერებით თურთ ძალზე დაზიანებული, ფრაგმენტულია.

⁷⁸ N. Thierry, A propos des peintures d'Ayvali Köy, გვ. 8.

⁷⁶ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. II, fasc. 1, Paris, 1936, p. 315—316.

დ. გონაშვილმა მოციქულთა სახელებიდან აქ მხოლოდ ააკობ ამოიკითხა⁷⁷ (მისი ცნობით სახელი დაქარაგმებული იყო). ამ წარწერის მცირე ფრაგმენტები ახლაც შემორჩენილია საკურთხევლის ჩრდილოეთ კედელზე, ღმრთისმშობლის ფიგურის მარცხნივ წარმოდგენილ მოციქულთაგან მეექვსეს(?) გამოსახულების მარცხნივ. ფრაგმენტის ზომაა — 4×12,2; გრაფემების სიმაღლე — 1,5-2,4-3,9; ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი ხაზი. წარწერა შესრულებულია შავი ფერის საღებავით მოყვითალო ფონზე. რაც შეეხება დ. გონაშვილის მიითთებულ დაქარაგმებას, აქ ამგვარად მხოლოდ წმიდა სიტყვა არის მოცემული (ნახ. 9).

- 1 [წ] [ა]
- 2 [ა] [ც]
- 3 ხ, [ა]
- 4 [ა]

წ(მიდა)ა |² აა|³კო|⁴ბ

ნახ. 9.

8. იმავე რიგში, მესამე მოციქულის გამოსახულებასთან, შარაყანდის მარცხნივ მოჩანს დაქარაგმებული წმიდა სიტყვის მცირე ნაშთი. მოციქულის სახელი დაკარგულია (ნახ. 10).

ნახ. 10.

9. ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ კუთხეში, წმ. მხედართა ჰერალდიკური გამოსახულების მარჯვნივ, იატაკის დონიდან 215 სმ-ის სიმაღლეზე შესრულებულია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. უკირავს ფართობი — 10,8×14,4; გრაფემები მეტწილად თანაბარი სიმაღლისაა — 1,6-1,9. დატანილია შავი საღებავით ოქროსფერი ოქრის ფონზე. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან დაცილებული არ არის. ქარაგმის ნიშანი — განივი სწორი, მოკლე ხაზი. წარწერის მთელს ზედაპირზე შავი საღებავი ალაგ-ალაგ აცვენილია (ნახ. 11).

⁷⁷ დ. გონაშვილი, ივრის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 52.

ეს მცირე, ისტორიული ხასიათის წარწერა ისეთ სიმაღლეზეა შესრულებული, რომ პილიგრიმულ მინაწერად ვერ ჩაითვლება. ვფიქრობთ, იგი თავად ეკლესიის მომხატვე ერთ-ერთ ოსტატს ეკუთვნის. აღნიშნული მით უფრო სარწმუნოა გახდება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ იგი პალეოგრაფიულად მაცხოვრის წიგნზე დატანილი ტექსტისა და საკურთხევლის ქვედა რეგისტრში ღმრთისმშობლისა და მოციქულთა გამოსახულებების თანმხლები განმარტებითი წარწერების ფრაგმენტთა მსგავსია, ე. ი. ჩანს, ეს უკანასკნელი (ისინი მოხაზულობით აბსიდის ზედა რეგისტრის წარწერებისაგან საგრძნობლად განსხვავდება) ამავე პირის მიერ არის შესრულებული. მათი ცული შემონახულობა, სამუხაზროდ, ამის შესახებ დაწვრილებით მსჯელობისა და დაბეჭდვით მტკიცების საშუალებას არ იძლევა. ეგვე მიზნი ართულებს მათი (ე. ი. ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დატანილი ტექსტის, ჩრდილოეთ კედლისა და საკურთხევლის ქვედა რეგისტრში შემორჩენილი ფრაგმენტული წარწერების) პალეოგრაფიული თავისებურებების შესახებ საუბარს, თუმცა ასოების გადარჩენილი ნაწილი მათ მოხაზულობაზე (ამდენად შესრულების პერიოდზე) გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის. ეს, პირველ ყოვლისა, ითქმის 1 ე გრაფემის შესახებ, რომელიც აქ მარცხენა დამატებით ხაზით იწერება, აგრეთვე 2 გ-ს მიმართ — მისთვის კლასიკური, საკმაოდ დიდი ზომის კული არის ნიშანდობლივი (შდრ. პალიმფსესტი S-3902 — VIII ს.⁸⁰). 3 დ ასო წარწერაში ძალზე მცირე, ოდნავ შესამჩნევი ყელით იწერება, ხოლო 4 ზ — დაბლა ჩამოშვებული მარჯვენა კავით, რითაც იგი ახლო დგას აღმის ოთხთავის (897 წ.) იმავე გრაფემასთან⁸¹. მარტვილის ოთხთავში შესრულებული გრაფემების ანალოგიურია 5 კ კუთხოვანი მოხაზულობის თავით და ძირს დაშვებული ქვედა მორჩიო⁸².

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ V ეკლესიის დანარჩენ წარწერებთან შედარებით წიგნზე დატანილი ტექსტის გაცილებით მაღალი დუქტუსის მქონე, მსხვილი გრაფემები უფრო მეტად დგას ახლოს ხელნაწერთა საზედაო ასოებთან. ძნელი არ არის ჩვენს წარწერასთან პალეოგრაფიულად ახლო მდგომ ხელნაწერთა ნიმუშების ქრონოლოგიური საზღვრების დადგენა — ეს უთუოდ IX-X საუკუნეებია. თავისი გრაფიკით ამავე პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს ოდნავ უფრო კუთხოვანი ასოები ჩრდილოეთ კედლისა და საკურთხევლის ქვედა რეგისტრის ფრესკულ ეპიგრაფიკულ ნიმუშებშიც. წარწერები ამ ეკლესიის მოხატულობაში ორხაზოვანი სისტემის ბაღეშია ჩაწერილი. გრაფემებიდან აქ მხოლოდ 4 ყ-ს (ნაწილობრივ 2 გ-საც) აქვს ფეხი სტრიქონს ქვემოთ ჩამოგრძელებული.

⁸⁰ ე. მაკავარიანის, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით (V—XIII სს.), „მრავალთავი“, II, თბ., 1973, ტაბ. XIII, 11.

⁸¹ იქვე, ტაბ. XIII, 13.

⁸² იქვე, ტაბ. XIII, 18.

V ეკლესიის სამხრეთით გამოკვეთილი სამლოცველო ფრესკული წარწერები

სამლოცველო ამჟამად თითქმის მთლიანად დაღუპულია — შემორჩა მხოლოდ მისი მაღალი საკურთხევის აბსიდის მცირე ნაწილი და ჩრდილოეთი კედელი, რომელიც ახლა ისე აღიქმება, როგორც ეკლესიის სამხრეთი ფასადი. დღეისთვის ძნელია მსჯელობა ამ სამლოცველოს თავდაპირველი ფრესკული დეკორის ხასიათის შესახებ. ვფიქრობთ, აქაც, განხილული მოხატულობის მსგავსად, ფერწერით საკურთხეველი და ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში გამოკვეთილი ნიშა იყო შემკული. მხატვრობის ფრაგმენტი სწორედ ამ უკანასკნელში, კერძოდ მის ზედა ნაწილში შემოინახა, რადგან იგი შედარებით უკეთ არის დატული ნალექებისაგან (საკურთხეველში მხოლოდ ნალესობაა, რომლის ზედაპირიც წვიმისაგან ძლიერ არის გადაარეცილი).

ნიშაში გამოსახულია „ჭვარცმის“ კომპოზიცია — ჩრდილოეთ კედელზე მოჩანს გრძელი, წითელი კოლონიუმით მოსილი, ჭვარც მიმსკვალელი ქრისტე. ფრესკაზე მარცხნივ თავგადახრილი მაცხოვრის სახე დაზიანებულია.

ქრისტეს ჭვრული შარავანდის ორივე მხარეს შესრულებულია მცირე ზომის მედალიონები მზისა და მთვარის გრაფიკულად მოხატული სიმბოლური გამოსახულებებით, ჭვრის მკლავებს ქვემოთ კი მხოლოდ მცირე ნაშთებიღა შემორჩა: აქ რომაელი ცენტურიონების — მარცხნივ ასისტავ ლონგინოზის, ხოლო მარჯვნივ — უსუპის ფიგურები უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი (ამის შესახებ — წარწერების განხილვისას). გამოსახულებებიდან დღეისთვის მხოლოდ რამდენიმე ხაზი (მონასში) გაირჩევა; ჭვრის მარჯვნივ მოჩანს თავის ზედა ნაწილის (კეფის) მკრთალი მოხატულობაც.

ნიშის კედლებზე ჭვარცმული ავაზაკების ფიგურებია — ისინი უკან ხელგადააწეულნი არიან მიბმულნი ჭვრებზე (მათი სხეულების ქვედა მოხატულობა მაცხოვრის ფიგურის მსგავსად ახლა გამქრალია); ქრისტეს გამოსახულების მარჯვნივ, ე. ი. ნიშის დასავლეთ კედელზე ურჭმუნო ავაზაკის ფიგურა არის შესრულებული (მას მოკლე წვერი აქვს), აღმოსავლეთ კედელზე — კეთილისა. ამ უკანასკნელის თავი მთლიანად გადაშლილია. თაღში სხვადასხვა ფერის კონცენტრიული წრეების ფონზე შესრულებულია „ღიღებთი“ შემკული ტოლმკლავა ჭვარი.

ჭვარცმის აქ წარმოდგენილი სცენა — იგი ეკლესიის მოხატულობის მსგავსად IX საუკუნით თარიღდება¹ — იკონოგრაფიულად² აღ რ ე უ ლ ი ხ ა ნ ი ს ს ი ა რ ი უ ლ ა ა ლ ე ს

¹ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréébi; გ. ვოლსკა-ნდაშვილის მიხედვით, როგორც V ეკლესიის ფრესკები, ისე მის სამხრეთით მდებარე სამლოცველოს მოხატულობის ფრაგმენტი „როზის მხატვრობაში ამჟამად ხელს უწყობს იტალიური ფრესკების, ვერთი ეპოქისა და IX-ს სს. არ გადმოშორდება“, იხ. მისი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელიტიკური პრობლემები და გარეჯის უდაბნო, გვ. 8—9.

² ამ საუკუნის იკონოგრაფიისადმი მიძღვნილი მრავალრიცხოვანი ნაშრომების ნუსხა იხ. თ. სა უ ვ ა რ ე ლ ი ძ ე, XII საუკუნის ქართული კედური ხელოვნების ისტორიიდან, თბ., 1980, გვ. 30—31.

ტინურ მხატვრულ ტრადიციებს უკავშირდება. იგი რამდენიმე არქაულ ნიშნით, ამავე დროს, თავისებურებებითაც ხასიათდება. ეს პირველ ყოვლისა ჭვარცმულ ავაზაკთა გამოსახულებებს შეეხება. გ. დე ჟერფანიონის მიხედვით, მათი ჭვარცმის ამგვარი მანერა (ჭვრის მკლავებს უკან ხელეზგადაწეულის თოკით მიბმა) ადრეული ხანის ნიმუშებისთვის არის ნიშანდობლივი. ვგვევ ითქმის ქრისტეს გრძელი, ჩვენს შემთხვევაში წითელი ფერის კოლონიუმის შესახებაც³, რომელიც VI-IX საუკუნეებით დათარიღებულ ჭვარცმის სცენათა დიდ უმეტესობაში გვხვდება და რომელიც უცხო არ არის ჰომოდენო ხანის, ძირითადად რეტროსპექტიული (ძველი, ხატმებრძოლობამდელი სირიულ-პალესტინურა) იკონოგრაფიული ნიშნების მქონე ნიმუშებისთვისაც.

ჭვარცმის ჩვენ მიერ აღწერილ სიუჟეტში წმ. მარიამისა და წმ. იოანე ღმრთისმეტყველის ფიგურები თითქმის მთლიანად გამჭრალია. მხოლოდ კომპოზიციის ცენტრალური ნაწილის მარცხენა ქვედა კუთხეში მოჩანს მცირე ზომის შარავანდის მკრთალი კონტური — ესაა ღმრთისმშობლის გამოსახულებისაგან შემორჩენილი მცირე ნაშთი.

მონატულობის აქ აღწერილი ფრაგმენტი სტილისტურად იმავე მხატვრულ ტენდენციას ასახავს, რასაც V ეკლესიის საეკრთხეველისა და ჩრდილოეთი კედლის შემკულობა; ამასთან, დღეისათვის ამ თითქმის მთლიანად დაღუპული სამლოცველოს ფერწერულ შემკულობაში შეინიშნება ოსტატის ხელწერისათვის დამახასიათებელი ის ნიშნებიც, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ აღწერილი კომპოზიცია V ეკლესიის მომხატავისა კი არ არის, არამედ სხვა ფერწერის შემოქმედების ნაყოფია. ამგვარი მსჯელობის საფუძველს გვაძლევს აქ შესრულებული განმარტებითი ხასიათის ასომთავრული წარწერების პალეოგრაფიული თავისებურებებიც, რომლებიც ფერწერული შემკულობის საერთო მხატვრული სახის მსგავსად რამდენიმე არქაული ნიშნით გამოირჩევა.

1. V ეკლესიის სამხრეთით მიმდებარე, ამჟამად თითქმის მთლიანად დანგრეული კლდეში ნაკვეთი სამლოცველოს ჩრდილოეთ კედელზე, მის აღმოსავლეთ ნაწილში (ე. ი. მთავარ ეკლესიაში შესასვლელი ძირითადი კარის მარჯვნივ) არსებული ნიშის ზედა ნახევარზე (ლიობს ზემოთ) გამოსახული ჭვარცმული ქრისტეს ფიგურის ორსავე მხარეს, მისი შარავანდის გასწვრივ, ჭვრის მკლავებს ზემოთ დატანილია დაქარაგმებული ასომთავრული წარწერა (ნახ. 12, სურ. 4). იგი ყავისფერი საღებავით არის შესრულებული უშუალოდ ნალესოჯაზე. გრაფემების სიმაღლე — 2,9-3,8-5,2; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი — ბოლოებამსხვილებული სწორი განივი ხაზი (ზომა 4,1 და 4,7 სმ.).

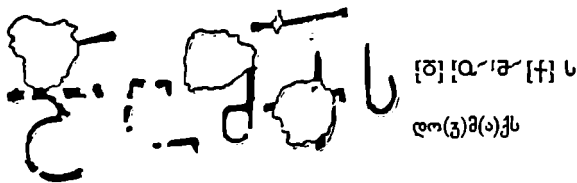
³ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. 1, გვ. 88, შენ. 4.

⁴ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile au IVe, XVe et XVIe siècles, Paris, 1960, p. 400 sv.; ეერფანიონის მიხედვით, ეს მოტივი VI საუკუნიდან არას ცნობლივ; G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. II, fasc. I; გვ. 222, და შმდ.

ნახ. 12.

2. ნიშის დასავლეთი კედლის ზედა ნაწილში გამოსახული ჭვარცმული ავაზაკის ფიგურის ზემოთ, უშუალოდ ჭვრის ზედა მკლავზე იკითხება ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. მისი ზომაა — 9,3×5,1; გრაფემების სიმაღლე — 1,7-2,4. შესრულებულია მოწითალო ფერის საღებავით ოქროსფერი ოქრის (ჭვრის მკლავის ფერი) ფონზე. ქარაგმის ნიშანი — განივი, წვრილი, სწორი ხაზი გამსხვილებული დაბოლოებითურთ. ნალესობის ფენის აცვენის გამო წარწერა რამდენიმე ადგილზეა დაზიანებული (ნახ. 13, სურ. 5).

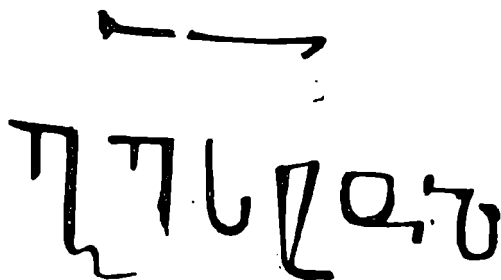
ნახ. 13.

ჭვარცმულ ავაზაკთა სახელებს მხოლოდ ნიკოდიმოსის აპოკრიფულ თხზულებაში ვხვდებით. ისინი ორიოდეჯერ არის მოხსენებული არაკანონიკური წიგნის მეორე ნაწილში, რომლის სათაურია: „განჩინება პილატესი სიკუდილისათჳს იესუსისა“⁵.

⁵ ე. წ. „ნიკოდიმოსის სახარებრს“ ქართული ვერსიები რამდენიმე ნუსხით შეზინახა (Sin-78, A-70, A-71, A-674, Q-39, H-354, ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის № 34 და № 38 ხელნაწერები). იგი მხოლოდ ნაწილობრივ არის გამოცემული: А. Хаханов, Евангелие Никодима, «Древности Восточныя», Труды восточной комиссии императорского московского археологического общества, т. II, вып. I, Москва, 1907, с. 1—20 (ა. ხახანაშვილმა ეს ნაკლები ტექსტი რომელიმე გელათური ხელნაწერის მიხედვით გამოცა); ივ. ჭავჭავაძე ი. ლ. სინის შიის ქართულ ხელნაწერთა აღწერა, თბ., 1947, გვ. 193—199 (აქ თხზულებას მხო-

ბოროტი ავაზაკის სახელი ნიკოდიმოსის სახარების ქართულენოვან რედაქციათა ერთ ნაწილში ზემოთმოხმობილ წარწერას ემთხვევა, ზოგან კი მხოლოდ ოდნავ განსხვავდება. სინურ ხელნაწერში (Sin-78) გვაქვს დუმაქს, ხოლო A-70, Q-39, ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის № 38 ხელნაწერებში, აგრეთვე ა. ხახანაშვილის მიერ გამოცემულ გელათურ ტექსტში—დომაქს ფორმა.

მ. იქვე, ნიშის აღმოსავლეთი კედლის ზედა ნაწილში გამოსახული ჯვარცმული ავაზაკის თავთან, მის მარჯვენა მხარეს, მოწითალო ფერის საღებავით ნაღესობის თეთრ, მოვარდისფრო ფონზე დატანილია ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. ზომა — 12×6,6; გრაფემების სიმაღლე სტრიქონის დასასრულისაკენ მცირდება — 1,6-2,3-2,8-3,6; ქარაგმის ნიშანი — გრძელი (5,5 სმ.), განივი, სწორი ხაზი, რომლის მარცხენა ბოლო გამსხვილებულია, მარჯვენა — ქვემოთ მკვეთრად მოხრილი. წარწერაზე ზემოდან, გაურკვეველი მიზეზის გამო წითელი საღებავის თხელი, ძალზე გამკვირვალე ფენა უხეშად გადასმული (ნახ. 14, სურ. 6).

ქ. უ. მ. მ. მ.

გ ე ს ტ ო ზ

ნახ. 14.

ავაზაკის ამ სახელსაც არ ეძებნება ანალოგი ნიკოდიმოსის სახარების ჩვენამდე მოღწეულ ქართულ ვერსიებში (შდრ. Sin-78, ა. ხახანაშვილისეული პუბლიკაციის ტექსტი — გესპას, A-71 — გესპა).

ჯვარცმულ ავაზაკთა სახელების საბერეების მოტანილ წარწერებში დამოწმებული თავისებური ფორმების წარმომავლობის დასადგენად დღეისთვის ჩვენს ხელთ არსებული მასალა (როგორც ლიტერატურული პირველწყაროს ვერსიები, ისე ქრისტიანული აღმოსავლეთის სახვითი ხელოვნების ნიმუშები) რაიმე საგულისხმოს არ იძლევა. უსაფუძვლო ჩანს მათი ბერძნულ და სომხურ წყაროებთან დაკავშირებაც, რადგან იქ ავაზაკთა სახელები საკმაოდ განსხვავებული ფორმით არის მოცემული (შდრ.: ბერძნული — Γεστας, Δαυμας, სომხური *Գեստաս/Կեստას* და *Դასას/Դასას*). უფრო დაწვრილებით ავაზაკთა სახელების ბერძნული და სომხური ფორმების შესახებ იხ. ქვემოთ, VII ეკლესიის ფრესკულ წარწერებთან დაკავშირებით). ამრიგად, ამის თაობაზე მხოლოდ ვარაუდი შეიძლება გამოითქვას: ა) შესაძლოა ოსტატს ხელთ ჰქონდა „პილატეს განჩინების“ შედარებით ძველი, ან რაიმე სხვა ჩვენთვის უცნობი რედაქცია;

ლოდ პირველი ნახეარაა გამოქვეყნებული). ამ არაკანონიერი წიგნის ყველა ქართულენოვანი ნუსხის მიხედვით კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი იხ.: ც. ქუ რ ც ი კ ი ძ ე, ნიკოდიმოსის აპოკრიფული თხზულების ქართული ვერსია (ბეჭდვა).

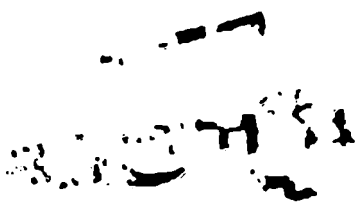
ბ) იგი ჭვარცმის სიუჟეტის იმ იკონოგრაფიული ნიმუშით სარგებლობდა, რომელშიც ქრისტეს გვერდით ჭვარცმულთა ამგვარი სახელები იყო მოცემული; გ) დასაშვებია ამ ნაკლებად გავრცელებული სახელების ერთგვარი სახეცვლილებაც ქვეყნის მონაპირე რეგიონის სამხატვრო ცენტრში (მსგავს მაგალითებს მრავლად ვხვდებით ასევე პერიფერიული სფანეთის ფერწერულ სკოლაში).

თაისებურებებთან დაკავშირებით: ჭვარცმის სიუჟეტის უკვე ადრე შუა საუკუნეებშიცაა ჩამოყალიბებული სქემის მიხედვით, მორწმუნე ავაზაკი მუდამ ქრისტეს; მარჯვნივ გამოისახებოდა, ხოლო ურწმუნო — მარცხნივ. საბერეების განხილულ სცენაში ტრაღიკოა დარღვეულია — ნიშის დასავლეთ კედელზე ბორტი ავაზაკის ფიგურაა, აღმოსავლეთ კედელზე კი — კეთილისა. ეს შესაბამისა უდავოდ სიუჟეტის თავად ფერმწერისეული გადაწყვეტით უნდა აიხსნას — გამორიცხული არ არის, რომ მისთვის ცნობილი არც კი იყო „ჭვარცმის“ კომპოზიციური სქემის ეს საგულისხმო დეტალი.

აქვე დავსძენთ, რომ შუა საუკუნეების ქართული სახვითი ხელოვნების ძეგლთა შორის ჭვარცმულ ავაზაკთა სახელები საბერეების მოხატულობებს გარდა დღეისთვის სხვაგან ცნობილი არ არის.

იოლი შესამჩნევია, რომ წარწერა გესტოზ ჩვენს მოხატულობაში დაუქარაგმავად არის ნაწერი, ქარაგმის ნიშანი კი, როგორც აღვნიშნეთ, აქ დატანილია; ეს ერთობ უჩვეულო ფაქტია და ოსტატის ამგვარ მოქმედებას ვერაფრით ავხსნივთ.

4. ჭვარცმის კომპოზიციის მიხედვით, ტიმპანში გამოსახულ ჭვარს მიმსჯეალული ქრისტეს ფიგურის მარცხნივ, ჭვრის მკლავს ქვემოთ მოჩანს ნალესობაზე მოყავისფრო-წითელი საღებავით ნაწერი ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტები, რომელიც აქვე გამოსახულ ფიგურას ეკუთვნოდა. უქირავს ფართობი — 7,9 X 4,7; შედარებით სრული სახით შემორჩენილი ერთადერთი გრაფემის — ლ გ-ს სიმაღლეა — 2,1; განკვეთილობის ნიშნები არ შეიმჩნევა. ქარაგმის ნიშანი — განივი სწორი ხაზი. წარწერაში გრაფემები დაზიანებულია ნალესობიდან საღებავის ფენის აცეენის, აგრეთვე ნალექების ზემოქმედების გამო (ნახ. 15).

ნახ. 15.

[ზ] [ღ] [ლ] [რ] [ღზ]

[ლ]ო(ნ) გ(ი)ნ [ოზ]

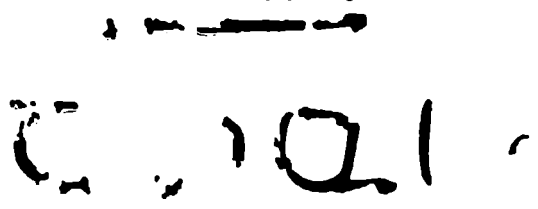
ჭვარცმული ქრისტეს მარცხნივ გამოსახული ფიგურის სახელის ამგვარი აღდგენა — თავად ფიგურიდან კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნა, უმნიშვნელო ნაშთებილა შემორჩა — ჭვარცმის კომპოზიციის იკონოგრაფიას ემყარება. ტრადიციული იკონოგრაფიული სქემის მიხედვით ამ ადგილზე ღმრთისმშობელი

* G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, გვ. 493, L. Réau Iconographie de l'art chrétien, t. II, Paris, 1956, p. 494.

არის ხოლმე წარმოდგენილი⁷, ზოგ შემთხვევაში კი — რომელიმე ასისტაჟი ლონგინოზი⁸ (ამ უკანასკნელის სახელიც ავაზაკთა მსგავსად ე. წ. „ნიკოდიმოსის სახარებაში“ არის დამოწმებული). წარწერის შემორჩენილი ფრაგმენტი გვაფიქრებინებს, რომ აქ სწორედ ასისტაჟის ფიგურა იყო წარმოდგენილი (ჩვენთვის უცნობია ღმრთისმშობლის გამოსახულების თანმხლები განმარტებითი წარწერა, რომელიც ლ. გ. გრაფემას შეიცავს). ეს ვარაუდი უფრო სარწმუნო ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ კლდეში ნაკვეთი სამლოცველოს ჩრდილოეთ ნიშაში „ჰვარცმის“ ნაკლებ გავრცელებული რელაქცია არის წარმოდგენილი, რომლის შესრულებისას ოსტატი უდავოდ აპოკრიფული წყაროთი ან ამ წყაროს საფუძველზე შექმნილი ნიმუშით სარგებლობდა.

ასისტაჟის სახელის ამგვარი სახით აღდგენა აქ პირობითია, რადგან „პილატეს განჩინების“ ქართულ რელაქციაში ეს სახელი რამდენიმე ფორმით გვხვდება — ლონგილოზ (Sin-78, A-70, A-674), ლომგინე (A-71), ლონგინე (H-354). ცხადია, პირობითია დაქარაგმებაც, მით უმეტეს რომ ამავე კომპოზიციაში შესრულებულ წარწერას, კერძოდ ჰვარცმული ავაზაკის სახელს, როგორც აღინიშნა, ქარაგმის ნიშანი ახლავს, თუმცა სიტყვა დაუქარაგმებულია.

5. ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის მცირე ნაშთები შემორჩა ჰვარცმული ქრისტეს ფიგურის მარჯვნივაც, კვლავ ჰვარცის მკლავს ქვემოთ. ფრაგმენტის ზომაა — 13,3×4,4; გრაფემების სიმაღლე — 2-2,3. ნაწერია მოყავისფრო-წითელი საღებავით ბათქაშის დაუფერავ ზედაპირზე. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშანი — გრძელი (6,3 სმ.), განივი, სწორი ხაზი, გამსხვილებული მარჯვენა დაბოლოებით (მარცხენა — დაზიანებულია). წარწერა ფრაგმენტულია საღებავის აცვენის გამო (ნახ. 16).

ნახ. 16.

[...] [C] [-] Q [ს] [-] [...] [...] ა [-] ოს [-] [...]

გამოსახულება, რომელსაც ეს წარწერა ეკუთვნოდა, აქაც, ლონგინოზის ფიგურის მსგავსად, თითქმის მთლიანად დაღუპულია. გამოსახული კი უნდა ყოფილიყო (ცხადია, კვლავ „ჰვარცმის“ სიუჟეტის იკონოგრაფიული ტრადიციების მიხედვით⁹) ჰვარც მიმსკვალული ქრისტესთვის ლერწამზე წამოგებული ნაღვლის მიმწოდებელი ჯარისკაცი. ამ ცენტურირონის სახელი შუა საუკუნეების ქრისტიანულ სახვით ხელოვნებაში, ლონგინოზ ასისტაჟისაგან განსხვავებით, უფრო ნაკლებად გვხვდება. საგულისხმო ამ შემთხვევაში ის არის, რომ

⁷ L. Réa u, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 492—496.
⁸ იქვე.
⁹ იქვე, გვ. 495—497.

დასავლეთში იგი სტეფათონად (Stephaton) მოინათლა, ხოლო ქრისტიანული სამყაროს აღმოსავლური რეგიონების მოხატულობებში კი ვხვდებით სახელს *Εσθιας*¹⁰ (მდრ. „ჯვარცმის“ ფერწერული სიუჟეტების წარწერები კაპადოკიის ეკლესიებიდან: აივალი ქილისი—913-920 წწ.,¹¹ სოლანლი, Karabas Kilise—X-XI სს.,¹² ირპალა, კოკარ ქილისი—XI საუკუნის მეორე ნახევარი,¹³ ჩარიკლი ქილისი—XII საუკუნის მეორე ნახევარი¹⁴, ელმალე ქილისი—1190-1200 წწ.,¹⁵ კარანლიქ ქილისი—1200-1210 წწ.¹⁶).

ჯარისკაცის ამ მეორე სახელთან დაკავშირებით ერთ საგულისხმო ფაქტს უნდა გავსვას ხაზი: *Εσθιας* სახელზე მსჯელობისას ჩვეულებრივ მიუთითებენ ნაწყვეტზე ოთხთავის ბერძნული რედაქციიდან—*σφιγγον... σισσάω περι:μάχυνε* (იოანე 19,29)¹⁷. მიჩნეულია, რომ *Εσθιας* სახელი *hysope*-ს მცირე სახეცვლილების შედეგად არის მიღებული¹⁸. იოანეს სახარების შესაბამისი ადგილი ჩვენამდე მოღწეულ უძველეს ქართულენოვან ნუსხაში ასე იკითხება: „ჭურჭელი აღაღეს ძმრითა მით უსუბსა თანა“ (ადიშის ოთხთავი).

| უსუპი (მდრ. სომხური *Հոսոպ*) სულხან-საბა ორბელიანთან ამგვარად არის განმარტებული: „უსუპი არს ბალახი სუნელი და ფრიად გამრეცხელი სარცხელითა; უსუპით ასხურებდნენ ერსა განსაწმენდლად“¹⁹. ძველი ქართული ენის ი. აბულაძისეულ ლექსიკონში მითითებულია, რომ უსუპი იგივე ნავლელია, ან საპკურებელი, სასხურებელი, *hysopus*.²⁰ ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონში უსუპი ბალახად არის მიჩნეული.²¹ მართლაც, იოანეს სახარების აქ მოტანილი მცირე ნაწყვეტის შინაარსის მიხედვითაც კი ნათელია, რომ უსუპი ჯარისკაცის სახელი ვერ იქნება, თუმცა იგი არც ბალახი, ან ნალევი („ნავლელი“) უნდა იყოს. ამ სიტყვის განმარტებისათვის, ვფიქრობთ, საგულისხმო და მნიშვნელოვანია 864 წლის სინური მრავალთავის ტექსტი: „იხარებდინ ცანი და გალობდინ ქუეყანაჲ მათთვის, რომელნი იგი სხურებითა მით ბანად არიან და განწმენდად არიან საპკურებლითა მით ცნობისათა და ძალითა მით ენებისა მისაებრ, რომელსა-იგი უსუპითა და ლერწამითა ასუეს“ (თქუმული კვირილსი ნათლისღებისათვის უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტისი, 83,1-5)²²; როგორც ჩანს, უსუპი ლერწამთან ერთად გაწყობილი, სასმელად ან საპკურებლად გამოიზნული საგანი უნდა ყოფილიყო (შესაძლავა, სწორედ ღრუბლის მსგავსიც). ჯვარცმული ქრის-

¹⁰ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, გვ. 425; L. Ré au, Iconographie de l'art chrétien, II, გვ. 497.

¹¹ N. et M. Thierry, Ayvali Kilise au pigeonnier de Gülli Dere, Eglise inédite de Cappadoce, Cahiers Archéologiques, XI, 1965, p. 113.

¹² M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, სურ. 463.

¹³ იქვე, სურ. 476. აქ შესრულებულია სახელი *Ισθιας*.

¹⁴ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 209.

¹⁵ იქვე, სურ. 183.

¹⁶ იქვე, სურ. 237.

¹⁷ G. Millet, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 425.

¹⁸ L. Ré au, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 497.

¹⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 668.

²⁰ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 432—433.

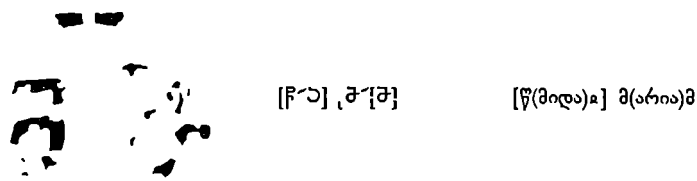
²¹ ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი (ძველა ქართული ენის ძეგლები, 6) თბ., 1948—1949, გვ. 585.

²² გამოცემისათვის იხ: სინური მრავალთავი 864 წლისა (ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 5), სასტამბოდ მოამზადეს კათედრის წევრებმა ა. შანძის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და გამოკვლევით, თბ., 1959.

ტესაივის ნაღვლის მიმწოდებელ ცენტურიონს რაც შეეხება, მისი სახელი უდავოდ იმ იარაღისაგან უნდა წარმოდგებოდეს, რომელიც მას ხელთ ეპყრა და, საფიქრებელია, რომ სწორედ ეს უკანასკნელი იყო ხოლმე თავდაპირველად განმარტებული „ჯვარცმის“ სიუჟეტებში, დროთა განმავლობაში კი სახელი *Επιαιος* — უსუპი თავად ჯარისკაცს მიეკუთვნა.

ჩვენი წარწერის ფრაგმენტი, როგორც ვხედავთ, არ ემთხვევა რომაელი ცენტურიონის ბიზანტიურ სამყაროში გავრცელებულ სახელს. მისი ძლიერი დაზიანება დღეისთვის აღარც ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას იძლევა, მით უმეტეს, რომ „ჯვარცმის“ კომპოზიციაში შესრულებული განმარტებითი ხასიათის წარწერა ლონგინოზის პირისპირ მდგომი ჯარისკაცის სახელის აღნიშვნით საქართველოში ჯერჯერობით სხვაგან ცნობილი არ არის.

6. „ჯვარცმის“ კომპოზიციაში განმარტებითი ხასიათის ტექსტი დედაღმრთისას გამოსახულების ნაშთთანაც შემორჩა. იგი წმ. მარიამის შარავანდის ზემოთ, უშუალოდ ნაღვლობის ფონზეა დატანილი ყვისფერი საღებავით (ეს ფერი ახლა გამუქებულია). ამ ფრაგმენტული წარწერის ზომაა 4.5 X 3,9; შედარებით სრულად შემონახული გრაფემა შ₂-მს სიმაღლე — 2,1. ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი ხაზი (ნახ. 17)

ნახ. 17.

ზემოთ აღინიშნა, რომ V ეკლესიისა და მის სამხრეთით ნაკვეთი სამლოცველოს ჩრდილოეთ ნიშის მოხატულობა სხვადასხვა ოსტატებს ეკუთვნის. ეს, ცხადია, წარწერების გრაფიკაშიც მკლავნდება, თუმცა „ჯვარცმის“ კომპოზიციის განმარტებითი წარწერებიც კვლავ VIII-X საუკუნეების ეპიგრაფიკისათვის დამახასიათებელ პალეოგრაფიულ ნიშნებს ატარებს.

ჯვარცმული ქრისტეს გამოსახულების თანმხლები განმარტებითი ხასიათის დაქარაგმებული წარწერა ნიშის მოხატულობის დანარჩენი ეპიგრაფიკული მასალისაგან დიდი ზომით გამოირჩევა. აქ პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ორი გრაფემა იქცევა ყურადღებას — ესაა ႁ ე და 4 ჯ. ႁ ე როგორც მაცხოვრის შარავანდის გვერდით, ისე გესტოზის გამოსახულებასთან დატანილ წარწერებში მარცხნივ გაზიდული დამატებითი ჰორიზონტული ხაზით იწერება, რაც, როგორც აღინიშნა, IX საუკუნიდან მოკიდებული არის მოსალოდნელი. თავშეკრული 4 ჯ წარწერის ერთობ არქაულ (მ ა ა რ ქ ა ი ზ ე ბ ე ლ) ხასიათზე მეტყველებს, რადგან ეს ასო V—VII საუკუნეების ეპიგრაფიკულ ძეგლებში მეტწილად სწორედ თავშეკრული იწერებოდა²³ — მისი ვახსნა VIII საუკუნიდანაა ნავარაუდები²⁴. ი. ჭავჭავაძის მითითებით, 4 ჯ გრაფემას „შედარებით ძველი მოხაზულობა უფრო ხანგრძლი-

23 ნ. შოშიაშვილი, ურბნისის ძველი ქართული წარწერები, გვ. 139—142.

24 ა. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 185—186.

ვად შეუნარჩუნებია და ზოგან IX და თვით X საუკ. შუა წლებამდისაც კი ამ სახით მოულწმევია²⁵. ამასთან ერთად, ჩვენს 4 ჯ გრაფემას თავისებური გრაფიკაც ახასიათებს — ვერტიკალური ბუნი ასოს ტრადიციული დაწერილობისაგან განსხვავებით, აქ შეკრული თავის ზემოთ აღარ ვრძელდება და 4 ჯ-ც ერთგვარად ასევე თავშეკრულ 4 ყ-ს მოგვაგონებს. ამგვარი მოვლენა — მარცხენა კავისა და ვერტიკალური ბუნის ზედა დაბოლოებების ერთმანეთისადმი გათანაბრება, საკმაოდ ადრე შეინიშნება და ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე გვხვდება²⁶, მაგრამ ყველა შემთხვევაში გრაფემებს განხნილი თავი აქვს. ჩვენთვის ცნობილი მაგალითი, სადაც 4 ჯ საბერეების ფრესკულ ეპიგრაფიკაში დადასტურებული ამ გრაფემის ანალოგიური მოხაზულობით ხასიათდება, ოლთისის ეკლესიის საკურთხევლის ქვის ლაპიდარული წარწერაა. იგი 958-996 წლებით არის დათარიღებული²⁷.

შედარებით სრულად შემონახული დანარჩენი ორი წარწერიდან (ავრეთვე მცირე ფრაგმენტებიდან) საგულისხმო მოხაზულობა აქვს C ა, L გ, ხ ზ, Q ო და P ტ ასოებს.

C ა გრაფემა აქ ორგვარი სახით გვხვდება. ერთ შემთხვევაში მას ნახევარკალისებრი მოხაზულობა აქვს და კავის ქვედა, წამახვილებული დაბოლოება ზემოთკენ არის მიმართული; ურწმუნო ავაზაკის — დამქსის გამოსახულების თანმხლებ წარწერაში კი ნაწილობრივ დაზიანებული გრაფემის ეს ნაწილი მარჯვნივ წარზიდულია და ზედა განივი ხაზის მარჯვენა კიდის მსგავსად ქვემოთ დაშვებული სოლისებური მორჩითაა გაფორმებული.

L გ გრაფემისათვის, ზემოთ მითითებული პალეოგრაფიული ნიშნის გარდა, დამახასიათებელია კლაკნილი, ბოლოში წამახვილებული კუდიც, რითაც იგი ატენის სიონის სამხრეთი მკლავის 853 წლის ფრესკული მინაწერის ამავე გრაფემას ემსგავსება²⁸. ასეთივე კლაკნილი კუდი აქვს დამატებითი განივი ხაზის მქონე L გ-ს ჩრუპის პირველ ოთხთავიცი (H-1660, 936 წ.)²⁹.

ხ ზ-ს მუცელი განხნილი აქვს; მასთან ამ უკანასკნელის მარჯვენა კავი (იგი გამსხვილებით ბოლოვდება) იმდენად მაღლა ადის, რომ თითქმის ვერტიკალურ ბუნს უთანაბრდება, რის გამოც გრაფემა S პ-ს ემსგავსება. ხ ზ-ს მარცხენა პორიზონტულ, ძალზე წვრილ ხაზს ზეაწეული დაბოლოება აქვს.

Q ო გრაფემის ქვედა ნახევარი წრიული მოხაზულობისაა, ზედა კი უკვე კუთხოვანებისაკენ ამქლავებს მიდრეკილებას.

P ტ ასოს სამკუთხა მოხაზულობის თავი აქვს, რითაც იგი ატენის სიონის აღმოსავლეთი ფასადის შვერილზე ამოღარული გრაფიტის (IX საუკუნის

25 ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

26 შდრ. ე. შ ა ქ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ქართული ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით, ტაბ. XIII. 9-19.

27 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 259—261, სურ. 162, ტაბ. 101,3.

28 თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 17—18, სურ. 13. ატენის სიონის ამ მინაწერში L გ-ს აქვს მარცხენა დამატებითი პორიზონტული ხაზიც.

29 ი. ა ბ ლ დ ა ძ ე, ქართული წერის ნიმუშები, ტაბ. 14.

დასაწყისი³⁰), კილ-ეტრატის იადგარის³¹, აგრეთვე წრომის სტელის ერთ-ერთი (ხელოსანთა) მინაწერის³² ამავე გრაფემასთან დგას ახლოს. მაგრამ, ჩამოთვლილთაგან განსხვავებით, აქ, საბერეების ამ წარწერაში **Է** ტ-ს თავი უჩვეულოდ უტრირებულია, ჩამოგრძელებული — იგი გრაფემის ფეხთან შედარებით ორჯერ გრძელია. ამგვარი მოხაზულობის **Է** ტ-ს ზუსტი ანალოგი ჩვენთვის უცნობია.

როგორც ვხედავთ, საბერეების ფრესკული ეპიგრაფიკის ეს ჯგუფი მცირერიცხოვანების მიუხედავად საკმაო საფუძველს იძლევა წარწერების პალეოგრაფიული ნიშნების შესახებ მსჯელობისათვის, **ა ს ო თ ა მ ი თ ი ე ბ უ ლ ი გ რ ა ფ ი კ უ ლ ი თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ე ბ ი კ ი მ ო ხ ა ტ უ ლ ო ბ ი ს თ ა რ ი ლ ს — I X** საუკუნეს სავსებით შეესაბამება.

³⁰ ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 205, სურ. 110, ტაბ. 73, 3; გ. აბრამიშვილი წარწერას X-XI საუკუნეებით ათარილებს. გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები, „შაინე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერიის, 1976, № 2, გვ. 171—173.

³¹ ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, ტაბ. 15—16.

³² წრომის სტელის მინაწერების თარიღის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვა დასხვა მოსაზრებები არსებობს, ი. ჭავჭავაძე და ნ. ჩუბინაშვილი მათ VI საუკუნის მეორე ნახევრით — VII საუკუნის დასაწყისით ათარილებენ, ნ. შოშიაშვილი—IX საუკუნით (იხ. ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 132—133, სურ. 62, ტაბ. 37, 3).

VI ეკლესიის ფრესკული წარწერები

ამ ეკლესიის ფერწერული შემკულობა, რომელიც ასევე IX საუკუნით თარიღდება¹, საბერებების სხვა მოხატულობებთან შედარებით ყველაზე მეტად არის დაზიანებული. საღებავის ფენის თითქმის მთლიანად ჩამოცვენის გამო ფერწერიდან მცირე ფრაგმენტებიღაა შემორჩენილი. ამის მიუხედავად, მოღწეული ნაშთების მიხედვით მოხატულობის ზოგადი სქემის აღდგენა დღეისთვის სირთულეს არ წარმოადგენს.

საკურთხევლის ფრესკული დეკორი ამ ეკლესიაშიც ორ რეგისტრად არის გაყოფილი (რეგისტრების გამმიჯნავ ზოლად ე. წ. „კიბისებრი“ ორნამენტი, უფრო ზუსტად — მისი თავისებური სახესხვაობაა გამოყენებული). კონქის თეოფანიურ კომპოზიციაში საყდარზე მჯდომი ქრისტე „დიდების“ შარავანდის, მრავალფრთედების, აგრეთვე ლომისა და ხარის (კუროს) სიმბოლური ფიგურების გარეშე იყო წარმოდგენილი; მაცხოვრის ფიგურის მარჯვნივ და მარცხნივ მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა გამოსახულებები გაირჩევა. მათი შესამოსელისაგან — კვართისა და ქლამინდისაგან მცირე ნაშთებიღა (ძირითადად დრაპირების ხაზთა გამუქებული ფრაგმენტები) შემორჩა, სახეები კი შედარებით უკეთაა მოღწეული. ქრისტეს საყდრის გვერდით მდგომნი, მთავარანგელოზები მკერდს წინ ზეაწეული ხელით განაღიღებენ მას, მეორეში კი ქვედატანს წინ დაშვებული, გაშლილი გრავნილები უჭირავთ. ამ ფიგურების ქვემოთა ნაწილები ახლა მთლიანად გადაშლილია.

მაცხოვრის ფიგურის (მისი არასწორი მოხაზულობის მცირე შარავანდის) გარშემო დიდი ზომის ოთხი აპოკალიფსური ეარსკვლავი არის გრაფიკულად მოხაზული. თავისი ფორმით ეს უკანასკნელნი ოვალურფურცლიან ყვავილებს მოგვაგონებს.

საკურთხეველშივე, იმპოსტებს ქვემოთ, საღებავი ნაღესობიდან მთლიანად ჩამოცვნილია და ამის გამო აქ შესრულებული გამოსახულებებიდან ფაქტიურად აღარაფერი შემორჩა. მხოლოდ ჩრდილოეთ იმპოსტის ქვემოთ მოჩანს სახისა და ხელის მტევნის ერთობ უმნიშვნელო ფრაგმენტები. რეგისტრების გამმიჯნავ ზოლსა და კაპიტლებს შორის VI ეკლესიის საკურთხეველში შედარებით მცირე ფართობია, ასე რომ, იქ პირველმოწამეთა მხოლოდ ნახევარ-

¹ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréébi.

ფიგურები თუ დაეტეოდა (ამავე მიზეზით გამორიცხულია აქ მრავალფრთედების გამოსახულებათა შესრულება — ასეთ მცირე მონაკვეთზე მათი ძალზე პატარა, კონქის სხვა გამოსახულებებთან პროპორციებით სრულიად შეუსაბამო ფიგურები თუ განთავსდებოდა).

აბსიდის მოხატულობის ქვედა რეგისტრში ღმრთისმშობლის, აგრეთვე მოციქულთა ფრონტალური ფიგურებიდან მხოლოდ უმნიშვნელო ნაშთები — თავებისა და შარავანდების ზედა ნაწილები შემორჩა. ჩრდილოეთ კედლის კიდეში კი სამი მოციქულის გამოსახულება მთლიანად დაკარგულია.

აქ, კონქის დასავლეთ კიდეც, V ეკლესიის საკურთხეველის ფრესკული შემკულობის მსგავსად, არათანაბარი სისქის ზოლები გადაუყვება.

ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავში შესრულებულია „ჯვარცმის“ კომპოზიცია. ე. წ. „კიბისებრი“ ორნამენტით შემოსაზღვრული სცენა მკლავის კედლებზე არათანაბრად არის განაწილებული — იგი ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ ნაწილში იწყება და რადგან იქ ვერ თავსდება, ნაწილობრივ მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე გადადის.

„ჯვარცმა“ აქ საკმაოდ დაზიანებულია — სცენის ზედა ნაწილში (ნალესობის ნაკერს ზემოთ) საღებავი მთლიანად ატვენილია. ამას გარდა, ლაკუნებია შემორჩენილი ქვედა ნახევარშიც.

ამ სიმეტრიული კომპოზიციის ცენტრში გამოსახული იყო გრძელი, წითელი კოლობიუმით მოსილი ჯვარცმული ქრისტეს ფიგურა: მისგან დღეისთვის მხოლოდ შესამოსელის შუა ნაწილია შემორჩა, აგრეთვე ჯვრის საკმაოდ განიერი ქვედა დაბოლოება. „ჯვარცმის“ სცენის ერთი ტრადიციულ ელემენტთან — ადამის თავი აქ შესრულებული არ არის. ქრისტეს სხეული ფრესკაზე ფრონტალურადაა მოცემული; სცენის დაზიანების გამო ამჟამად უკვე შეუძლებელია მსჯელობა იმის შესახებ, აქ ცოცხალი, ტრიუმფატორი თუ აღსრულებული ქრისტე იყო გამოსახული.

ჯვარცმულის ფიგურის მარცხნივ გრძელი კაბით (და არა ტუნიკით) მოსილი რომაელი ასისტავის — ლონგინოზის გამოსახულებაა. ასისტავს ორივე ხელი ზეადმართული აქვს, მარცხენაში მას ვერტიკალურად აღმართული წვრილი, გრძელი შუბი უჭირავს. მისი სახე თითქმის მთლიანად გადაშლილია და ახლა მხოლოდ სახის ნაკვთებისა და წვერის მომნიშნავი მონასმების მცირე ფრაგმენტები გაირჩევა.

გრძელი კაბა მოსავს ჯვარს მომსჭვალული ქრისტეს გამოსახულების მარჯვნივ წარმოდგენილ მეორე რომაელ ჯარისკაცსაც. ეს უკანასკნელი ჯვარცმულისკენ მცირედ შებრუნებულია და მარჯვენა ხელი ზემოთ აქვს აწეული (მისი ხელის მტევანი გადაშლილია, თუმც ეჭვი არაა, რომ ცენტურიონს ხელში სახარების თხრობის და ტრადიციული იკონოგრაფიული სქემის² შესაბამისად ლერწამზე წამოგებული ღრუბელი ეჭირა და ქრისტეს ბაგეებთან ჰქონდა მიტანილი). ლონგინოზის მსგავსად ამ ჯარისკაცის სახეც დაკარგულია, თუმცა

² G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, გვ. 423 და შდ.

გაირჩევა მისი გრძელი, წამახვილებული, თეთრი (resp. ნაცრისფერი) წვერი და ასევე გრძელი თმა — მას თავი ზემოთ ჰქონდა აწეული და, როგორც ჩანს, მაცხოვარს შეჰყურებდა.

ჯარისკაცთა გვერდით წმ. მარიამისა და წმ. იოანე ღმრთისმეტყველის ფიგურებია. ლონგინოზის გამოსახულების მარცხნივ წარმოდგენილ, ჯვარცმულისკენ მიმართულ ღმრთისმშობელს მათორიონით დაფარული ხელი ზემოთ (სახის წინ) აქვს აპყრობილი.

გამოსახულების მარცხენა ნაწილი მთლიანად გადაშლილია (ალარ შემორჩა მისი სახეც).

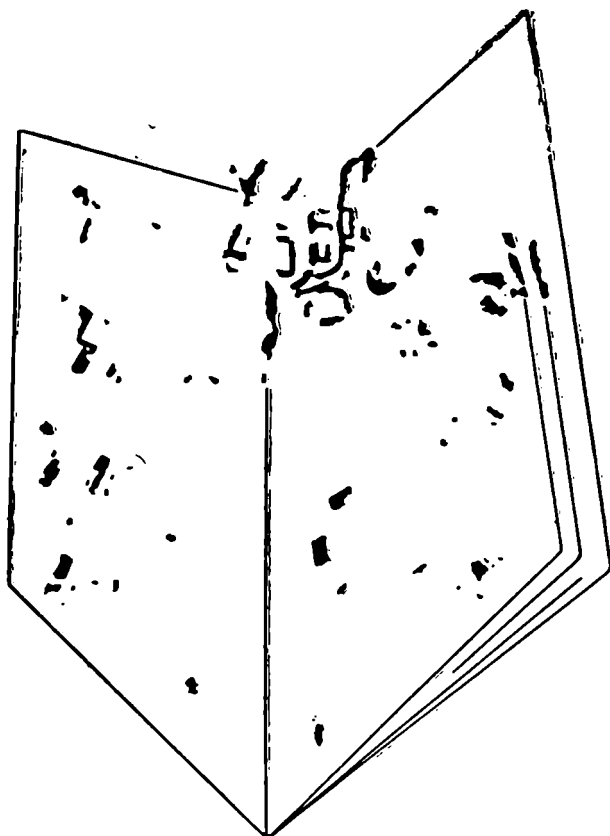
წმ. იოვანეს ფიგურა სცენაში მეორე რომაელი ცენტურიონის მარცხნივ არის გამოსახული. მისი სახე ასევე სრულად გადაშლილია.

იოვანე ღმრთისმეტყველის გამოსახულების მარჯვნივ, სცენას ზედა ნაწილში, აგრეთვე მის გასწვრივ მცირე ფრაგმენტები მოჩანს — ეს ჯვარცმულ ავაზაკების ფიგურების, აგრეთვე მზისა და მთვარის გამოსახულებათა ნაშთებია.

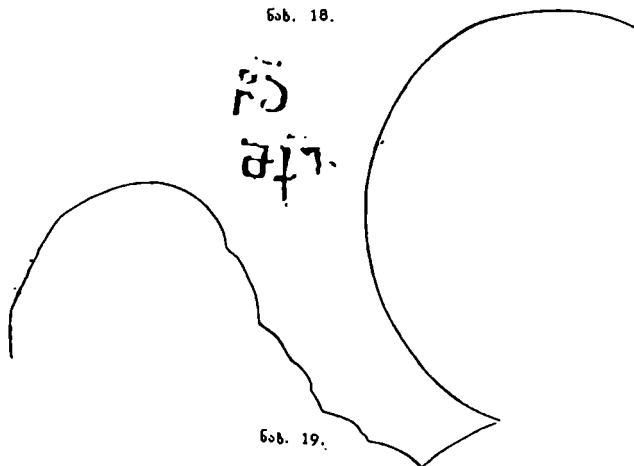
აღწერილ კომპოზიციის ის ნაწილი, რომელიც მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე გადადის (იგი სამხმხრივ „კიბისებრი“ ორნამენტით არის მოჩარჩოებული), თავად ჯვარცმის სიუჟეტისგან გამიჯნულია წვრილი ხაზით. სცენის მარჯვენა კიდეში ამგვარად შექმნილ ვიწრო ზოლზე წარმოდგენილია წვეროსანი მამაკაცის ფრონტალური ფიგურა ორანტას პოზაში (ხელებდაპყრობილი). მისი გამოსახულება საკმაოდ დაზიანებულია, თუმცა გაირჩევა სამოსის დეტალები, აგრეთვე სახის ნაკვთების რამდენიმე ფრაგმენტიც. ე ვ ი ქ რ ო ბ თ, ე ს ს ა ე რ ო პ ი რ ი ს (რ ო გ ო რ ც ჩ ა ნ ს, კ ტ ი ტ ო რ ი ს, მ ხ ა ტ ვ რ ო ბ ი ს მ ო მ გ ე ბ ლ ი ს) პ ო რ ტ რ ე ტ ი უ ნ და ი ყ ო ს. მისი აქ გამოსახვის ფაქტი ძალზე საგულისხმოა, რადგან ასე ადრეული ხანის (IX ს.) ქართული კედლის მხატვრობის მცირერიცხოვან ნიმუშებში ისტორიულ პირთა გამოსახულებები დღეისთვის დამოწმებული არ ყოფილა.

1. VI ეკლესიის საკურთხევლის კონქში გამოსახული, საყდარზე მჯდომი ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დატანილი რესტრიქონიანი წარწერა (დაახლოებითი ზომა — 25,5 × 28,5) ამჟამად ძალზე ფრაგმენტული სახით არის შემორჩენილი. გრაფემებიდან აქ განირჩევა მხოლოდ **ღ გ და ე**. წარწერა შესრულებული იყო შავი საღებავით ღია ფერის (თეთრ?) ფონზე. დაზიანებულია ნალესობიდან საღებავის ფენის აცვენის გამო (ნახ. 18).

2. საყდარზე მჯდომი ქრისტეს გამოსახულების მარცხნივ წარმოდგენილი ანგელოზის ფიგურასთან, მისი შარავანდის მარცხენა მხარეს შესრულებულია ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. მისი ზომაა — 5 × 9,8; გრაფემების სიმძლვე — 2,7-3,8-4,3; ქარავმის ნიშანი — განივი სწორი ხაზი, წარწერა ნალესობიდან ფერადოვანი ფენის აცვენის გამო დაზიანებულია (ნახ. 19).

טב. 18.

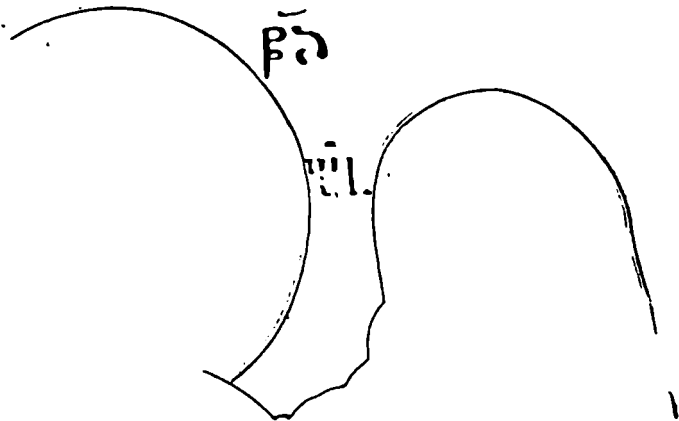

טב. 19.

1 წ-
2 შ+ზ

წ(მილა)ა²მ(ი)ქ(ე)ლ

8. მიქელ მთავარანგელოზის გამოსახულების პირისპირ, აბსიდის კონქის სამხრეთ ქანობზე გამოსახული მთავარანგელოზის შარავანდთან, მის მარჯვნივ გაიჩნევა ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით — 6,1×11,8; გრაფემების სიმაღლე — 2,4-3,1; ქარაგმის ნიშანი — განივი სწორი ხაზი. ეს წარწერაც წინას მსგავსად დაზიანებულია; გრაფემებს ამ მიზეზით არასწორი მოხაზულობა აქვს (ნახ. 20).

ნახ. 20

1 წ-
2 ლჟ

წ(მილა)ა²გ(ა)ბ(რიელ)

4. ორივე მთავარანგელოზის გაშლილ გრაგნილზე დატანილი ვრცელი წარწერებიდან დღეისთვის რამდენიმე ასოს გაურკვეველი კონტურებიღა ჩანს. ტექსტები დაახლოებით ათ-თორმეტ სტრიქონად იყო დატანილი.

5. აბსიდის სამხრეთ კედელზე, კონქის კომპოზიციისა და მოციქულთა ფიგურების გამმიჯნავი მსხვილი ორნამენტის ქვემოთ, თეთრ ფონზე მუქი საღებავით შესრულებული იყო ერთსტრიქონიანი წარწერა. ახლა ფონი განაცრისფერებულია, გრაფემები — გაშავებული. თავად წარწერიდან რამდენიმე ასო შემორჩა. ზომა — 56,1×6,7, გრაფემების სიმაღლე — 2,5-2,7 (ნახ. 21).

ნახ. 21.

1 [...] [C] [E] [U] [S] [- - - - -] [U] [- -] [C] [U] [U] [U] [S] [U] [U]

2 [ქართ] [...]

[...] ატეს* [- - - - -] ე [- -] ა ღირს ვი² [ქმენ] [...]

* შესაძლოა—[მოხ]ატეს

ამ ძალზე ფრაგმენტული ტექსტის გრაფემები პალეოგრაფიულად საკურთხევის სხვა ჩვენამდე მოღწეული წარწერების იდენტურია. იგი მხატვრის მიერ შექმნილ ეპიგრაფიულ ხასიათის ტექსტი უნდა ყოფილიყო. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს ის ფაქტი გვაძლევს, რომ ანალოგიური მოვლენა—ფერმწერისეული ისტორიული ხასიათის საკურთხეველში შესრულებული ტექსტი დამოწმებულია ამავე მონასტრის VIII ეკლესიის ცოტათი უფრო მოგვიანო, X საუკუნის მხატვრობაში (იხ. ქვემოთ); ამასთან ერთად, შუა საუკუნეების ქართულ კედლის მხატვრობაში სხვადასხვა ქრონოლოგიურ მონაკვეთზე მსგავსი მაგალითების არსებობის ფაქტი (ნესგუნი— X ს.³, ვარძია— 1184-1185 წწ.⁴, ბეთანია— XII ს.⁵, ოზანი— XII-XIII სს. მიჯნა⁶, უბისი— XIV ს.⁷, კალაური— XVI საუკუნის პირველი ნახევარი, წითელიხევი— XVI საუკუნის პირველი ნახევარი⁸, ილემი— XVI საუკუნის ოცდაათიანი წლები⁹) მოწმობს ძველ ქართულ კედლის მხატვრობაში ამ მხრივ გარკვეული ტრადიციის არსებობას.

მ. VI ეკლესიის საკურთხევის ქვედა რეგისტრში, ტრადიციული იკონოგრაფიული სქემის მიხედვით წარმოდგენილი ღმრთისმშობლისა და მოციქულთა ფიგურების თანმხლები განმარტებითი წარწერებიდან ამჟამად, ნაღესობიდან საღებავის თითქმის მთლიანად აცვენის გამო, მცირე ფრაგმენტებიდან არის შემორჩენილი. წარწერები ძალზე განმკრთალებულია და არსებითად ფონს შეერწყმის; ამიტომ ისინი ძნელად გაიჩნევა.

ა) აბსიდის ცენტრში, ღმრთისმშობლის ძალზე დაზიანებულ გამოსახულებასთან, მისი შარავანდის მარცხნივ, თეთრი საღებავით დატანილი წარწერის რამდენიმე გრაფემა იკითხება. ფრაგმენტის ზომაა 3,9×7,5; შედარებით სრულად დაცული გრაფემა შ მს სიმაღლე — 2,3. ქარაგმის და განკვეთილობის ნიშნები არ შემორჩა (ნახ. 22).

ბ) ღმრთისმშობლის გამოსახულების ფრაგმენტის მარცხნივ, მოციქულთა რიგის პირველი ფიგურის (ტრადიციულად აქ პეტრე მოციქული არის ხოლმე გამოსახული) შარავანდის ნაშთთან, მის მარცხნივ, შემორჩენილია თეთრი სა-

3 ვ. სილოგავა, ქტიტორთა ფრესკული წარწერები ზემო სვანეთში, კრ.: «სვანეთი, I», თბ., 1977, გვ. 51, სურ. 85.
4 Vardzia. Leninzra1. 1975, p. 62; ფოტოაზოვის იხ. კ. გულთაური, ვარძიის სამშენებლო-ხელოვნობითი შესწავლის საკითხები, თბ., 1961, სურ. 10.
5 Е. Л. Привалова, Новые данные о Бетании, «IV Международный симпозиум по грузинскому искусству», Тб., 1983, с. 16.
6 თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 124—126, სურ. 52.
7 შ. ამირანაშვილი, ქართველი მხატვარი დამიანე, თბ., 1974, გვ. 13.
8 ნ. ბუჩქულაძე, დევიდების ეკლესიის მხატვრობის შესახებ, «ძეგლის მეგობარი», № 43—44, 1976—1977, გვ. 53—54.
9 ცნობა მოგვაწოდა ი. ხუსცივაძემ.

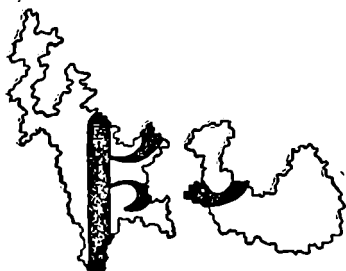
- 1 [წ] [შ]
- 2 [ა] [ჟ]

წ(მილა)ა | შ(არია)მ

ნახ. 22.

დებავით შესრულებული ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი. მისი ზომაა — 3,8×4,2; გრაფემა წ წ-ს სიმაღლე — 4,2; განკვეთილობის ან ქარაგმის ნიშანი არც აქაა მოღწეული (ნახ. 23).

- 1 [წ] [შ]
- 2 [ს] [ჟ]

წ(მილა)ა | შ(პეტრე)

ნახ. 23.

გ) ასევე მცირე ფრაგმენტია დარჩენილი ღმრთისმშობლის ფიგურის მარჯვნივ გამოსახული მოციქულის ძალზე დაზიანებულ ფერწერულ ნაშთებთან, მისი შარავანდის მარცხნივ. ესაა წინა წარწერათა მსგავსად თეთრი საღებავით დატანილი დაქარაგმებული წ ა — წ(მილა)ა სიტყვიდან მოღწეული რამდენიმე მცირე ლაქა.

დ) საკურთხევის ჩრდილოეთ კედელზე, მოციქულთა რიგის მეორე და მესამე ფიგურებთან განმარტებითი წარწერების ნაშთები იმდენად მცირეა, რომ მათგან აზრის გამოტანა ვერ ხერხდება.

7. ნალესობიდან საღებავის ფენის აცეხის გამო უმნიშვნელო ფრაგმენტები შემორჩა ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავში გამოსახული „ჯვარცმის“ კომპოზიციის განმარტებითი ქართული ასომთავრული წარწერებისგანაც.

ა) სცენაში იოანე ღმრთისმეტყველის ფიგურასთან (ჩანს, მისი შარავანდის ღონეზე) დარჩენილია ასომთავრული წარწერის მცირე ნაშთი — [წ] [შ] წ(მილა)ა. საფიქრებელია, რომ ტექსტის დანარჩენი, აწ დაღუპული ნაწილი — ღმრთისმეტყველის სახელი მისი ნიშნის ჩამოსწვრივ იყო დატანილი. ფრაგმენტის ზომაა — 4×4,1; შედარებით სრულად შემონახული წ წ გრაფემის სიმა-

ღლე — 4,1. წარწერა შესრულებულია შავი საღებავით ოქროსფერის ; ოქროს ფონზე (ნახ. 24).

ნახ. 24.

ნახ. 25.

ნახ. 26.

ბ) განმარტებითი წარწერა ახლდა რომელი ცენტურიონის — ლონგინოზის გამოსახულებასაც. მის შუბიან ხელსა და თავს შორის არსებული ფრაგმენტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აქ სამსტრიქონიანი ასომთავრული ტექსტი იყო შესრულებული. მისგან შედარებით სრული სახით მხოლოდ მეორე სტრიქონის ბოლოს Γ ე და მესამე სტრიქონის დასასრულს Δ ო ფრაგმენტი შემორჩა. წარწერის ფრაგმენტები შეინიშნება $10,5 \times 6,5$ სმ. ფართობზე. ესეც წინა ტექსტის მსგავსად შავი საღებავითაა დატანილი ოქროსფერი ოქრის ფონზე (ნახ. 25, სურ. 7).

გ) სამსტრიქონიანი (ან უფრო ვრცელი) წარწერა იყო შესრულებული მეორე რომელი ჯარისკაცის ფიგურასთან, მისი კეფისა და ზურგის მარჯვნივ. აქ მხოლოდ მესამე სტრიქონის დაბოლოება იკითხება — [...] [შ] [Γ] - [...] მეა(?). შავი საღებავით შესრულებული ამ განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტებს უჭობაჟს ფართობი— $8,9 \times 11,7$; ფრაგმენტის სიმაღლე— $2,2-2,8$ (ნახ. 26, სურ. 8).

VI ეკლესიის სამხრეთ კარიბჭის საკურთხეველის ფრესკული წარწერები

VI ეკლესიის სამხრეთით კლდეში ნაკვეთი, O—W ღერძზე წაკრძელებული კარიბჭე აღმოსავლეთით აბსილით ბოლოვდება. კარიბჭე მთლიანად ყოფილა შელესილი. ბათქაშის ფრაგმენტები მის შედარებით სრულად გადაჩენილ ჩრდილოეთ კედელზე ახლაც ჩანს. მოხატულობა მხოლოდ საკურთხეველში და ჩრდილოეთი კედლის მასთან მიმდებარე ნაწილზეა დარჩენილი. ჩანს, ფერწერით კარიბჭის ინტერიერის სწორედ ეს ნაწილები იყო შემკული.

ეკლესიის შესასვლელის სამხრეთ-დასავლეთით, იქვე, კლდის ზედა ნაწილში, კარიბჭის წინ (ე. ი. მის სამხრეთით) გამოკვეთილი, ამჟამად თითქმის მთლიანად ჩამონგრეული სათავსოს (გალერეის?) მცირე ფრაგმენტი (საფიქრებელია — კამარის ჩრდილოეთ ქანობის პატარა მონაკვეთი) არის შემორჩენილი. იგი შელესილია. ზემოდან ჩამონადენი ტალახის თხელი ფენით დაფარულ მის ზედაპირზე ძნელად გაირჩევა მოწითალო ფერის აფრიალებული კალთა. შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აქ წმ. მხედრის (მხედრების?) ფიგურები უნდა ყოფილიყო შესრულებული. მათი გამოსახვის ადგილი — კამარის კალთა უკვე თავისთავად მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ მოხატულობის ეს მცირე ნაწილი შედარებით ადრეულ პერიოდს ეკუთვნის¹. წმ. მხედრის მოსახამის აფრიალებული ბოლოს მსგავსი მოხატულობაც საკმაოდ ადრე — X-XI სს. სკულპტურისა და კედლის მხატვრობის ნიმუშებშია დადასტურებული².

VI ეკლესიის სამხრეთი კარიბჭის საკურთხეველს მოხატულობა მხოლოდ ნაწილობრივ პფარავს. ფრესკული დეკორი აქ ერთი მეტრის სიმაღლეზე იწყება, ქვემოთ კი ნაღესობა დაუფარავად არის დატოვებული. განსაზივველი ფერწერა IX საუკუნით თარიღდება³.

აბსიდის ცენტრალურ ნაწილში აქ ზურგიან საყდარზე მჯდომი ღმრთისმშობლის ფრონტალური გამოსახულება არის შესრულებული. წმ. მარიამის სახე, სტოლას და მათფორიონის ფერი, ახლა, აბსიდის კონქის შუა ზოლის შექვარტლულობის და ამიტომ საღებავის ფენის აცვენის გამო, მთლიანად სახე-შეცვლილია და ძნელად გასარჩევი (მისი სახის ნაკვეთებიდან მხოლოდ ცალკეული მონახაზები ჩანს). ეგვეე ითქმის ღმრთისმშობლის მუხლებზე, დედის მკერდს წინ ფრონტალურად მჯდომი, მაკურთხეველმარჯვენა შემართული ქრისტეს გამოსახულების შესახებაც, ამასთან მისი სახე მთლიანად დაზიანებულია.

¹ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакеля в Мацхвариши, *Ars Georgica*, 4, 1955, с. 215; ტ. შვეთიაკოვა, სოფელ იფხის (ზემო სუანეთი) მახლობლად მდებარე წმ. გიორგის (ჭგრაგ) ეკლესიის მხატვრობის თარიღის საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შიამბე, ტ. XXX, № 6, 1963, გვ. 831.

² ტ. შვეთიაკოვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 831—832, სურ. 11.

³ A. Vol'skaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréébi.

აღნიშნულს ისიც ემატება, რომ აბსიდის ცენტრსა და ჩრდილოეთ კედელზე, ქვედა ნახევარში, ნალესობა მთლიანად ჩამოშლილია, რის გამოც ყრმის ფიგურა, ისევე როგორც წმ. მარიაშის ქვედატანი, თითქმის აღარ შემორჩა.

ღმრთისმშობლის ორსავე მხარეს მთავარანგელოზთა ფიგურებია. მათი სახეები განზრახ არის დაზიანებული.

მთავარანგელოზებს ერთი ხელი მკერდს წინ აქვთ აღმართული, ნებით მაყურებლისკენ, მეორეში კი, როგორც ჩანს, გახსნილი გრაგნილები უჭირავთ (ორივე გამოსახულებაზე ეს ადგილი დაზიანებულია და მცირე ფრაგმენტები-ღა გაირჩევა).

აბსიდის სამხრეთ კიდეში შესრულებული ყოფილა წინასწარმეტყველის შედარებით მცირე ზომის გამოსახულება. იგი განზრახ არის დაზიანებული და ფიგურიდან მხოლოდ მარცხენა ნაწილი (შარავანდის, კვართის ფრაგმენტი, აგრეთვე მაკურთხეველი მარჯვენა არაჩვეულებრივად გრძელი თითებითურთ) არის დარჩენილი.

ფერწერული კომპოზიცია საკურთხეველში საემაოდ ფართო მცენარეული ორნამენტითაა შემოსაზღვრული.

აბსიდის ჩრდილოეთით მდებარე კედელზე ამჟამად მხოლოდ მოხატულობის გაურკვეველი ფრაგმენტები მოჩანს.

IX საუკუნის ამ ფერწერული დეკორის სტილისტური დახასიათება ცალკე ნარკვევის საგანია; აქ მხოლოდ შევნიშნავთ, რომ კარიბჭის ფრესკებისთვისაც მის ჩრდილოეთით გამოკვეთილი ტაძრის მოხატულობის ანალოგიური ტენდენციები არის ნიშანდობლივი, თუმცა კი იგი სხვა ოსტატის მიერ შესრულებული უნდა იყოს.

1. VI ეკლესიის სამხრეთით მიმდებარე კლდეში ნაკვეთი სამლოცველოს საკურთხეველის კონქში გამოსახული ღმრთისმშობლის ფიგურასთან, მისი შარავანდის გასწვრივ, ორსავე მხარეს მოჩანს მკრთალი ასომთავრული წარწერა. შესრულებულია თეთრი საღებავით ნაცრისფერ ფონზე (ფონი ამჟამად გაშავებულია). წარწერის მარცხენა ნახევრის ზომაა — $5 \times 4,5$, მარჯვენასი — $5,3 \times 4$; გრაფემების სიმაღლე — $3-4,5$; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი — სწორი, განივი ხაზი, რომელსაც მარცხენა ბოლო ზეადმართული აქვს, ხოლო მარჯვენა ოდნავ გამსხვილებული. წარწერის მარცხენა ნახევარი საღებავის აცვენის გამო დაზიანებულია (ნახ. 27, სურ. 9).

ნახ. 27.

[X] [A] K-K

წ(მილა)ა მ(არია)მ

ამგვარად, IX საუკუნის ამ მოხატულობაში ეპოქისთვის ტრადიციული საკურთხეველის თეოფანური კომპოზიციის, აგრეთვე ქვარცმისა და წმ. მხედართა თემების გვერდით უკვე ჩნდება ღმრთისმშობლის გამოსახულება, რომელსაც დამოუკიდებელი, თუმცა კერ მხოლოდ ლატერალური სამლოცველოს საკურთხეველი ეთმობა. ეს ფაქტი იმით არის უანაკუთრები

საგულსხმო, რომ ბოლო ათწლეულის გამოკვლევების მიხედვით ბიზანტიური სამყაროს აღმოსავლური რეგიონების, კერძოდ კაპადოკიის და საქართველოს კედლის მხატვრობაში, ღმრთისმშობლის ფიგურა საკურთხეველის კონქში X საუკუნიდან არის დადასტურებული (მაგ.: კაპადოკიაში — ბალკან დერეს II⁸, ხოლო გაორემის VI⁹ კაბელები, ელ ნაზარი⁷, გულუ დერეს II ეკლესია⁸, Eski Baca Kilisesi⁹, ღირეკლი ქილისე¹⁰, Çanlık Kilise, ¹¹, ე. წ. „იკონონებიანი ეკლესია“ გაორემში¹²; ჩამოთვლილი ნიმუშოვან ზოგიერთში ღმრთისმშობლის გამოსახულება საბერძნეთში ამ მოხატულობის მსგავსად გვერდითა აბსიდაშია შესრულებული). თუმცა, მკვლევართა მითითებით, ამ ხანებში აბსიდების დეკორაციისთვის ღმრთისმშობლის კვლავ თეოფანიური კომპოზიცია ან „ევერება“ წარმოადგენს¹³.

ნიშანდობლივია, რომ ცალკე, დამოუკიდებელი სამლოცველოს საკურთხეველში, მთავარი ეკლესიის კონქის თეოფანიური კომპოზიციის გვერდით წარმოდგენილი ღმრთისმშობელი მთავარანგელოზებითურთ შუა საუკუნეების ქართული აედლის მხატვრობის ძეგლთაგან პირველად სწორედ გარეჯის ფერწერული სკოლის ერთ-ერთ უადრეს ნიმუშში გვხვდება. საქართველოს ისტორიული რეგიონებიდან ღმრთისმშობლის კულტის განსაკუთრებული პოპულარობა სწორედ კახეთში შეინიშნება, იმ კუთხეში, რომლის ფარგლებშიც შედიოდა გარეჯის მრავალმხრივი უდაბნო-მონასტრები. ამ პერიოდთან (IX-X საუკუნეებიდან) მოკიდებულ საქართველოში, საზოგადოდ და კერძოდ — კახეთში, გარეჯში, ეს თემა თანდათანობით გავრცელებას პოევეს, X საუკუნის მიწურულიდან კი (შდრ. უდაბნოს მონასტრის მთავარი ეკლესიის აბსიდის ფერწერული შემკულობა¹⁴), მას მრავალმხრივ ეკლესიების მონახტულობებში უკვე მთავარი ადგილი უკავია¹⁵.

აღრე უკვე საგანგებოდ მინიშნებული ეს ფაქტი საბერეების განსახილველ მოხატულობაში წარმოდგენილი ღმრთისმშობლის იკონოგრაფიითაც დასტურდება: წმ. მარია მის ზემოთ აღწერილი გამოსახულება ნიკოპოლისის (უფრო დაზუსტებით — კეპროსისის¹⁷) ტიპისაა. ჟერ კიდევ აღრექრისტიანული ეპოქიდან მოკიდებული, ამ ტიპის ნიმუშები მრავალად არის ცნობილი ბიზანტიური სამყაროს სხვადასხვა კუთხის ძეგლებით. მის ჩამდენიმე მაგალითს ქართული პლასტიკის ნიმუშებიც გვაძლევს (ხანდლის VI საუკუნის მერე ნახევრის და ბოლნისის VI საუკუნის სტელები¹⁸, ეძანის რელიეფი — VI საუკუნის შუახანებისა¹⁹, გამოსახულება წებელდის კანკელის ფილაზე²⁰).

⁴ J. Lafontaine-Desogne, L'église rupestre dite Eski Baca Kilisesi et la place de la Vierge dans les absides cappadociennes, Jahrbuh der Osterreichischen Byzantinistik, Bd. 21, Festschrift für O. Demus zum 70. Jahrestag, 1972, p. 167—178; N. Thierry, A propos des peintures d'Ayvali Köy, გვ. 16—17; ამ საკითხის შესახებ არსებული ლიტერატურის ვრცელი ნუსხა იხ.: В. Н. Лазарев, Система живописной декорации византийского храма IX-XI веков, в кн.: «Византийская живопись», Москва, 1971, с. 108.

⁵ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. II, fasc. 1, გვ. 50.

⁶ იქვე, ტ. I, ნაწ. 1, გვ. 96.

⁷ იქვე, გვ. 178, ტაბ. 401.

⁸ იქვე, ტ. I, ნაწ. 2, გვ. 592.

⁹ J. Lafontaine-Desogne, L'église rupestre dite Eski Baca Kilisesi, სტრ. 4—5.

¹⁰ N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, გვ. 190.

¹¹ იქვე, გვ. 22.

¹² G. de Jerphanion, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, ნაწ. 2, გვ. 398, 434, 456.

¹³ N. Thierry, A propos des peintures d'Ayvali Köy, გვ. 17.

¹⁴ გაბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ცხოვრების ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბ., 1972, გვ. 64.

¹⁵ ზ. სხივტიანი, ღმრთისმშობლის ცხოვრების აპოკრიფული ციკლი ბერძნულ ტიპის მონახტულობაში, „მცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1982, № 2, გვ. 123.

¹⁶ L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, t. II, fasc. 2, Paris, 1955, p. 71.

¹⁷ Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери, т. II, СПб, с. 316—356.

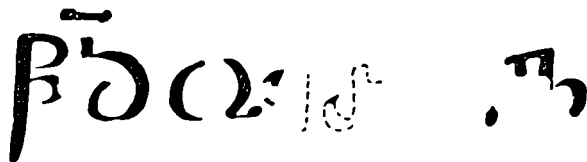
¹⁸ Никто Чубинашвил, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14—15, 76, ტაბ. 21, 45.

¹⁹ იქვე, გვ. 78, ტაბ. 52.

²⁰ Л. Г. Хрушкова, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XXV, 3; XXVII; XXX, 1.

2. მცირე სამლოცველოს საკურთხეველშივე, მის სამხრეთ ფერდზე გამო-სახული მთავარანგელოზის მარცხენა ფრთის ზემოთ, მისი შარავანდის გას-წვრივ, ნაცრისფერ ფონზე თეთრი საღებავით შესრულებულია ერთსტრიქო-ნიანი ასომთავრული წარწერა. მისი ზომაა — 18,6×5,3; გრაფემების სიმალ-ლე — 2-2,5-4,4; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანე-თისგან დაცილებული არ არის. ქარაგმის ნიშანი — სწორი განივი ხაზი გამ-სხვილებული ბოლოებითურთ. საღებავის აცვენის გამო დაზიანებულა წარ-წერის შუა ნაწილი (ნახ. 28, სურ. 10).

გ ა მ ო ც.: დ. გონაშვილი²¹ (მხედრ. ტრანსკრ.) (გ).

ნახ. 28.

წ ა ც ა ყ [ა ხ] [ო] [ო] [ხ]

წ(მიდა) ა ურიელ

გ: წ ა ურიელ

8. იქვე, აბსიდის ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული მთავარანგელოზის შარავანდის მარცხნივ შესრულებულია ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარ-წერა. ზომა — 7,2×13,6; გრაფემების სიმაღლე — 1,8-2,5-4,8; განკვეთილო-ბის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისგან არ არის დაცილებული. ქა-რაგმის ნიშანი, წინა წარწერის მსგავსად, აქაც განივი, სწორი ხაზია უფრო მკაფიოდ გამოხატული მარცხენა ზეაწეული, ხოლო მარჯვენა — ქვემოთ დახ-რილი გამსხვილებული ბოლოებითურთ. შესრულებულია თეთრი საღებავით ნაცრისფერ ფონზე. წარწერა ძალზე მკრთალია — მისი ამოკითხვა ამყამად კირს (ნახ. 29).

სახვითი ხელოვნების დღეისთვის ცნობილ სხვა ქართულ ნიმუშებში ამ მთავარანგელოზის სახელის რამდენიმე ვარიანტი გვხვდება — ქუთაისის მხა-რეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცულ სამწერობელზე (X-XI სს. მიჯნა) არის წარწერა — სურიელ²², ჩუყულის ეკლესიის XI საუკუნის პირველი მეოთხედის ხის მოჩუქურთმებულ კარზე — სარიელ²³, ხოლო ტიმოთესუნის მონასტერო-ბაში — სოიელ²⁴. ჩანს, კლდეში ნაკვეთი ამ მცირე სამლოცველოს საკურ-თხეველის მომხატავი ოსტატისთვის სურიელ მთავარანგელოზის სახელი ამ ფორმით (სორიელ) იყო ცნობილი.

21 დ. გონაშვილი, ივრის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 52

22 Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, გვ 1444.

23 Нико Чубинашвили, Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, Тб., 1958, с. 28.

24 Е. Л. Привалова, Роспись Тимотесубани, Исследование по истории грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1980, с. 27, 182.

Ⴀ
 Ⴁ
 Ⴂ
 Ⴃ
 Ⴄ

1. Ⴀ Ⴁ
2. Ⴂ Ⴃ
3. Ⴄ Ⴅ Ⴆ
4. Ⴇ Ⴈ Ⴉ

წ(მიდა)ა Ⴀსოჴრიჴელ

გ: წა სორიელ

ნახ. 29.

ურიელ და სურიელ მთავარანგელოზების ააბერეების VI ეკლესიასთან მიმდებარე მცირე სამლოცველოს საკურთხეველში გამოსახვა განმარტებითი წარწერებითურთ უეჭველად საგულისხმო ფაქტია — დადგენილია, რომ მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზებს გარდა, სხვა დანარჩენ მთავარანგელოზთა სახელები ძველი აღთქმის არაქანონიკურ თხზულებებში ჩნდება²⁵, თუმცა მათი გამოსახულებები სახელის აღმნიშვნელი წარწერებითურთ ხშირად და-მოწმებული როგორც შუა საუკუნეების დასავლურ, ისე ქრისტიანული აღმოსავლეთის სხვადასხვა რეგიონთა სახვითი ხელოვნების ძეგლებში (მაგალითად — კაპადოკიის კედლის მხატვრობაში²⁷). მიქელისა და გაბრიელის გარდა, სხვა მთავარანგელოზთა გამოსახვის ფაქტს რამდენჯერმე ვხვდებით შუა საუკუნეების ქართულ სახვით ხელოვნებაშიც (X-XI საუკუნეთა მიჯნის სამწერობ-ლები ობუჯიდან და ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან²⁸, ჩუყულის ეკლესიის ხის მოჩუქურთმებული კარი²⁹ სოფელ ხეს ეკლესიის (XIII ს.)³⁰; აგრეთვე ტიმოთესუბნის (1205-1220 წწ.)³¹, ალავერდის (XV ს.) მონასტელო-

²⁵ დ. გონაშვილი, ივრის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 52.

²⁶ P. Perdrizet, L'archange Ouriel, „Seminarium Kondakovianum“, t. II, Prague, 1928, p. 241—275.

²⁷ შტრ.: კარანლიყ ქილისეს, ჩარიკლე ქილისეს, ვლამლე ქილისეს მონასტელოები, სადაც ოთხი, სუთი, ან ერთმამად ექვსი მთავარანგელოზის გამოსახულებაა მოცემული (ძირითადად — მიქელ, გაბრიელ, რაფაელ, ურიელ, მისრაელ, ფლოგოთეელ, სუქაელ მთავარანგელოზები) ბერძნულენოვანი წარწერებითურთ. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. 2, გვ. 406—407, 440, 459.

²⁸ გ. ნ. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, გვ. 140, 144.

²⁹ Нико Чубинашвили, Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, გვ. 27—28.

³⁰ თ. ყიფშიძე, ზემო სვანეთის სოფ. ხეს ეკლესიის მხატვრობის იონოგრაფიული სქემის თაიებულება, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1975, № 3, გვ. 49—52. ნახ. 5; T. Velmans, L'église de Khé en Géorgie, «Зорафа», № 10, 1979, p. 71—82.

³¹ Е. Л. Привалова, Роспись Тимотесубани, გვ. 26—27.

ქ

ბები და სხვ.); ამგვარი მოვლენა — მას, სრულად მართებულად, წინაქრისტიანული ხანის გამოძახილად მიიჩნევენ³² — უდავოდ მოწმობს საქართველოში არამხოლოდ მიქელისა და ვაბრიელის, არამედ სხვა მთავარანგელოზთა კულტის პოპულარობას.

სურვილ მთავარანგელოზის გამოსახულებასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ისიც, რომ მკვლევართა მითითებით, ეს უკანასკნელი არ შედის ოთხ უმაღლეს მთავარანგელოზთა დასში, თუმც ურიელის თანასწორადაა მიჩნეული და სწორედ ამის გამო, ზოგ შემთხვევაში, სხვადასხვა იუდაურ თუ იუდაურქრისტიანულ თხზულებაში მას რაფაელ მთავარანგელოზის ნაცვლად ვხვდებით³³. უნდა ვიფიქროთ, რომ ანალოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე საბერებების ამ მცირე კაპელის მოხატულობაშიც.

4. აბსიდის სამხრეთი კედლის უციღურეს დასავლეთ კუთხეში გამოსახული წინასწარმეტყველის ფიგურის მარცხნივ, მისი მაკურთხეველი მარჯვენის ზემოთ და ქვემოთ განაწილებულია ცხრასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. იგი თეთრი საღებავით არის შესრულებული მუქ ნაცრისფერ ფონზე. უჭირავს ფართობი — 5,8×42,7; გრაფემების სიმაღლე — 1,6-2-3,1; ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი ხაზი, რომლის მარჯვენა ბოლო გამსხვილებულია, მარცხენა — მოხრილი და ზეაწეული. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა დაცილებული (ნახ. 30, სურ. 11).

გ ა მ ო ც.: დ. გონაშვილი³⁴ (მხედრ. ტრანსკრ.).

- 1 [F] [C],
- 2 [H C]
- 3 [GCH]
- 4 [F] [L]
- 5 [H] [C] [S]
- 6 [F] [C] [H]
- 7 [G] [H] [L]
- 8 [G] [H] [L]
- 9 [H] [L]

წ(მილა)ა [ნა] [თან] [წი]-
ნას [წარ] [მეტ] [ყვე] [ლი]

ნახ. 30.

წარწერა განზრახ არის დაზიანებული, ამიტომ გრაფემები მცირე ფრაგმენტების სახითაა შემორჩენილი, ხოლო წინასწარმეტყველის სახელი დღეისთვის მთლიანად წაშლილია; თუმცა იგი მაინც ცნობილია: დ. გონაშვილს

³² P. O. Шмерлинг, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, გვ. 250—251.

³³ P. Perdrizet, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 244—245.

³⁴ დ. გონაშვილი, *ივრის ხეობაში, წერილი მეორე*, გვ. 52.

წარწერა დაზიანებამდე უნახავს და ამოუკითხავს კიდეც — ნათან წინასწარმეტყველი.

საკურთხეველის ამ კომპოზიციაში ურიელ და სორიელ (სურიელ) მთავარანგელოზთა მიერ განდიდებული ღმრთისმშობლისა და ყრმა იესოს გამოსახულებათა გვერდით ნათან წინასწარმეტყველის წარმოდგენა საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს. აბსიდის ფერწერული შემკულობის სქემის ამ თავისებურების განმარტებისათვის საგულისხმო უნდა იყოს ბიბლიის ტექსტი:

„და იყო რაჟამს დაჟდა მეფე დავით სახლსა შინა თუსსა, და უფალმან დაუშკვდრნა მას გარემოს ყოველნი მტერნი მისნი. და ჰრქუა მეფემან წინასწარმეტყველსა ნათანს: აჰა აწ მე ესცხოვრობ სახლსა შინა ნაძესასა. და კიდობანი ღუთისაჲ მდგომარე არს კარავს შორის. და ჰრქუა ნათან მეფესა: ყოველნი რაოდენი არიან გულსა შინა შენსა, ვიდოდე და ჰყოფდ, რამეთუ უფალი არს შენთანა. და იქმნა ღამესა მას შინა და იყო სიტყუა უფლისა ნათანის მიმართ, რომელი ეტყოდა. წარვედ და არქუ მონასა ჩემსა დავითს, ამას იტყუს უფალი: ვერ აღმიშენო შენ მე სახლი საყოფელად ჩემდა... და იყოს რაჟამს აღესრულნეს დღენი შენნი, და შეისუენო მამათა შენთა თანა, და აღვაღვინო თესლი შენი შემდგომად შენსა, რომელიცა იყოს მუცლისაგან შენისა და განვმზადო მეფობაჲ მისი. და მან აღმიშენოს სახლი სახელისა ჩემისა, და განვმართო საყდარი მისი უკუნისამდე. მე ვიყო მამად მისსა, და იგი იყოს ძედ ჩემდა, და უკეთუ აღმოჩნდეს უსამართლობა მისი, ვამხილო იგი კუერთხითა კაცისათა და წყლულებითა ძეთა კაცთასა. ხოლო წყალობაჲ ჩემი არა განვაშორო მისგან, ვითარცა განვაშორო მათგან, რომელნი განვიშორო პირისაგან ჩემისა, და სარწმუნო იქმნეს სახლი მისი, და მეფობაჲ მისი უკუნისამდე წინაშე ჩემსა: და საყდარი მისი იყოს წარმართებულ უკუნისამდე“ (მეფეთა, წიგნი მეორე, თავი VIII, 1-16).

VI ეკლესიის სამხრეთ კარიბჭის საკურთხეველის მოხატულობაში რამდენიმე განმარტებითი ხასიათის ფრესკული წარწერა ერთი ოსტატის მიერ არის შესრულებული; უფრო მეტიც — ამ წარწერათა გრაფემები თავად ეკლესიაში შემორჩენილი ფრაგმენტული სახის ფრესკული მინაწერების იდენტური და უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთი და იმავე ფერმწერის (კალიგრაფის) შესრულებულია.

წარწერათა ეს ჯგუფი (როგორც VI ეკლესიის, ისე მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით გამოკვეთილი საკურთხეველის ეპიგრაფიკული ნიმუშები) საბერებების ოთხივე მოხატულობის ქართულენოვან განმარტებით ფრესკულ წარწერებს შორის ყველაზე მეტად ემსგავსება ხელნაწერთა ასოებს. გრაფემების რამდენიმე პალეოგრაფიული ნიშანი საშუალებას იძლევა, კონკრეტულად განისაზღვროს ხელნაწერთა გარკვეული ქრონოლოგიური ჯგუფიც. რომლებიც ასოთა მოხაზულობით განსაკუთრებით ახლო დგას ჩვენს წარწერებთან.

რე, ზლ და შ მ გრაფემებს აქ უკვე აქვს მარცხნივ გაზიდული დამატებითი განივი ხაზი. ამასთან ერთად, ზ-ს ბუნი (წრესთან დამაკავშირებელი ვერტიკალური ხაზი) აღარ არის მაღალი, გრაფემის კბილი კი საგრძნობლად არის ჩამოზიდული; შ-ს ზედა განივი ხაზის დაბოლოება მცირედ ზეაწეულია.

ა. ა. აღარაა ერთიანად მოხაზული. იგი ორი, ერთმანეთისაგან საკმაოდ დაშორებული ნახევარკალებისაგან შედგება. გრაფემას კული ზემოთკენ აქვს ახრილი.

ს რ-ს მარჯვენა კავი საგრძნობლად ჩამოუდის ქვემოთ.

წარწერებში გრაფემების მრგვლოვანი მოხაზულობა, საკმაოდ დაბალი ლექტუსი VII-X საუკუნეების ხელნაწერთა — ხანმეტი ლექციონარის (VII ს.)³⁵, S-3902 პალიმფსესტის (VIII ს.)³⁶, ბოდლის ბიბლიოთეკის ხანმეტი ფრაგმენტის (დაახლ. 700 წ.)³⁷, აღიშის³⁸, აგრეთვე ჭრუჭის პირველი ოთხთავის³⁹ და სხვათა ასოებს მოგვაგონებს, დასახელებული გრაფიკული თავისებურებების მიხედვით კი ეს მონაკვეთი IX-X საუკუნეებით (უფრო IX საუკუნით) უნდა შემოიფარგლოს.

5. კლდეში ნაკვეთი სამლოცველოს საკურთხეველშივე, მისი ჩრდილოეთი კედლის ქვედა ნაწილში, იატაკის დონიდან 75 სმ-ის სიმაღლეზე შესრულებულია რეასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. იგი საკურთხეველში გამოსახული ღმრთისმშობლისა და მთავარანგელოზთა ფიგურების ქვემოდან შემომსახლდერავი ორნამენტული ფრიზის ქვემოთ, მოწითალო-ყავისფერი (ოქრის)⁴⁰ საღებავით არის დატანილი უშუალოდ ნალესობაზე. უკირავს ფართობი — 53X27,5; გრაფემების სიმაღლე — 1,4-3,1; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისგან დაცილებული არ არის. ქარაგმის ნიშანი — სწორი განივი ხაზი. ტექსტის ზედა მარცხენა ნაწილი ნაკლებია — აქ ნალესობაა ჩამოშლილი. თავად წარწერის ზედაპირი განზრახ არის დაზიანებული, იგი ბასრი საგნით დაუსერავთ, რის გამოც გრაფემების ერთი ნაწილი დაღუპულია, ნაწილი კი — ძალზე ფრაგმენტული საღებავის ფენის აცენის გამო (ნახ. 31, სურ. 12).

ფრესკული მინაწერი, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის ოციან წლებში უკვე დაზიანებული იყო. დ. გონაშვილი მიუთითებს, აქ ვრცელი წარწერაა წარმოდგენილი, მაგრამ ტექსტი ფრაგმენტულია და აზრის გამოტანა ვერ შეეძელიო⁴¹. 1981 წლის მაისში წარწერა კიდევ უფრო დაზიანებული დაგვხვდა⁴².

³⁵ ხანმეტი ლექციონარი, ფოტოტიპირი რესპროდუქცია, გამოსეა და სიმფონია დაურთო ა. შანიძემ (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 1), თბ., 1944.

³⁶ ე. შაკვაძე არიანი, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით, ტბ. XIII, 11.

³⁷ P. O. Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX—XI столетий, II, Тб., 1979, с. 10, таб. 2.

³⁸ ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ. XI (შე-5 ცხრილი), ტბ. 13.

³⁹ იქვე, გვ. XI (შე-6 ცხრილი), ტბ. 14.

⁴⁰ გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით, წარწერა სინგურით არის ნაწერი. იხ. გ. გაფრინდაშვილი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელეისტეკური პრობლემები და გარეჯის უდაბნო, გვ. 9.

წარწერის საღებავი განსაზღვრა საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელმა, ქიმიკოსმა ი. იაკობაშვილმა.

⁴¹ დ. გონაშვილი, იერის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 52.

⁴² ჯიმიტელ მწყემსს ჯემალ ზაკალაშვილს თავისი სახელი და გვარი მსხვილი ასოებით პირდაპირ წარწერაზე ამოუკვეთავს.

VII ეკლესიის ფრესკული წარწერები

ამ ეკლესიის ფრესკული დეკორი, სამეცნიერო ლიტერატურაში X საუკუნით დათარიღებული¹, საბერების დანარჩენ სამ მონასტულობასთან შედარებით სრულად შემოინახა.

თეოფანიური კომპოზიცია კლდეში ნაკვეთი ტაძრის საკურთხეველში, წინა ორთაგან შედარებით, სხვა რედაქციით არის მოცემული — ვარსკვლავიანი ცის ფონზე გამოსახული, საყდარზე მჯდომი მაცხოვარი აქ ოვალური ფორმის მრავალფერ „დიდებაშია“ მოქცეული, რომელსაც ორი, თეთრით მოსილი ანგელოზი აღამაღლებს. მონასტულობაში ერთი საყურადღებო დეტალი იქცევს ყურადღებას — ანგელოზთა ზურგს უკან არა ორი, არამედ რამდენიმე ფრთა მოჩანს აპოკალიფსური თვალებითურთ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ შემთხვევაში ანგელოზთა ფიგურები მრავალფეროვნებთან (სერაბინებთან) იქნა გაერთიანებული².

მანდორლის ქვემოთ, ორსავე მხარეს თითო წყვილია გადაჭრილი ცეცხლოვანი ბორბლებისა. ბორბლებზე ეზეკიელის ხილვის თანახმად (1,15-21) თვალებია გამოსახული. საკურთხეველის ჩრდილოეთ და სამხრეთ კიდეებზე (კვლავ ზედა რეგისტრში) წარმოდგენილია კვართითა და ქლამინდით მოსილ მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა ფრონტალური ფიგურები.

ქვედა რეგისტრი, რომელიც კონქის კომპოზიციისაგან ზოლით გამოიყოფა, ღმრთისმშობლის (ორანტა) და მოციქულთა გამოსახულებებს უკავია — ეს ფიგურები დღეისათვის მეტწილად ფრაგმენტული სახითა შემორჩა.

ამ კლდეში ნაკვეთ ეკლესიაში გუმბათიე გაფორმებულია³ — იქ ადრეული ხანიდან მოკიდებული, მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ქართულ-რონუმენტური ფერწერისა და, საზოგადოდ, სახვითი ხელოვნებისათვის ერთობ პოპულარული თემა — ტრიუმფალური ჯვარია/აქცენტირებული: ტაძრის გუმბათში დიდი ზომის რელიეფური ჯვარი ნალესობით იყო გამოყვანილი და, როგორც ჩანს, საღებავით დაფარული. ახლა იგი მთლიანად ჩამოშლილია და მისგან დარჩენილია მხოლოდ კვალი⁴.

ფერწერით იმკობა ტრომპებიც — ისინი გრაფიკულადაა გაფორმებული ხაზებით.

¹ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréèbi.

² იქვე.

³ დ. გონაშვილის ცნობით, საბერებში მისი ყოფნის პერიოდში ამ ეკლესიის გუმბათის თალიდან გაქვი იყო ჩამოშვებული, როგორც ჩანს, ქორაქანდელის დასაყიდად გამოიხსნული.

⁴ გუმბათის ამგვარი გაფორმება საბერებების VII ეკლესიას ადრეული ხანის ძეგლებთან აახლოებს. Т. В. Вирсаладзе, Первоначальная роспись Атенского Сиона (к вопросу о характере древнейших грузинских росписей), VII Всесоюзная конференция византистов в Тбилиси, Тезисы докладов, Тб., 1965, с. 65; იმ. იქვე, Некоторые вопросы общей

საკურთხევისა და გუმბათის გარდა VII ეკლესიაში ჩრდილოეთ მკლავია მოხატული. მხატვრობა კონქის კომპოზიციის ქვედა ზღვრის გასწვრივ იწყება და მთლიანად ჰფარავს მკლავის სამივე კედლის ზედა ნაწილს. აქ შესრულებულია „ჯვარცმის“ ვრცელი, მრავალფიგურიანი კომპოზიცია.

ჩრდილოეთი მკლავის ცენტრში, მაღლა, გამოსახულია ლურჯი კოლობიუმით მოსილი, ჯვარს მიმსჭვალული ქრისტე. მაცხოვრის en face წარმოდგენილი სახე ამჟამად მთლიანად გადაშლილია და დღეისათვის უცნობია, ჯვარცმულის რომელი ტიპი (ცოცხალი, თვალგახელილი თუ აღსრულებული) იყო აქ მოცემული.

ჯვრის მკლავების ორივე მხარეს ჯვარცმული ავაზაკების ფიგურებია. კედლის მარცხენა კუთხეში მორწმუნე ავაზაკის გამოსახულებაა, მარჯვნივ — ურწმუნოსი. ავაზაკთა ჯვრების ქვედა ნაწილში რომელი ჯარისკაცები ფეხებზე თოკით უკრავენ დასჯილებს.

ჯვარცმული ქრისტეს გამოსახულების გვერდით, ავაზაკთა გარდა, სხვა ფიგურებიც არის წარმოდგენილი. მარცხენა მხარეს ესაა „ეკლესიის“ სიმბოლური გამოსახულება — იგი მაცხოვრის განკვეთილი ფერდიდან კადმომავალ სისხლსა და წყალს თასში აგროვებს. „ეკლესიას“ მათორიონი მოსაეს და სამკბილა გვირგვინი ადგას (მისი სხეულს ქვედა ნაწილი გადაშლილია). „ეკლესიის“ გამოსახულების ქვემოთ ჯვარცმულისავე სამი მეოთხედით შებრუნებული რომელი შუბოსანი ასისთავის — ლონგინოზის ფიგურაა. ჯვარცმულის გამოსახულების მარჯვნივ ასევე რომელი ჯარისკაცის ოდნავ მოხრილი ფიგურაა. წვეროსანი ცენტურიონი მთელი ტანით ჯვრისკენ არის მიტრიალებული, მარცხენაში სახელურიანი მცირე ზომის ჭურჭელი (ანუ ჭურჭერი⁵, იგივე ვაშკარანი⁶) უჭირავს, თავი და მარჯვენა ხელი ლერწმის ღეროთი კი ზეაწეული აქვს — იგი ქრისტეს ნაღვლით გაჟღენთილ ღრუბელს (ეს უკანასკნელი აღარ ჩანს) აწვდის.

კომპოზიციის სხვა პერსონაჟები და გამოსახულებები მკლავის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებზე, აგრეთვე კამარაზეა გატანილი და განაწილებული. მზისა და მთვარის სიმბოლოები, რომლებიც ჩვეულებრივ ჯვარცმული ქრისტეს შარავანდის აქეთ-იქით არის ხოლმე წარმოდგენილი, აქ მოცემულია კამარის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ქანობზე. მედალიონები პელიოსისა და არტემიოსის ნახევარფიგურებითურთ, რომლებსაც ხელში ანთებული ჩირაღდნები უჭირავთ, სცენაში ვარსკვლავებიანი ცის ფონზე სრულდება, რადგან სახარების ტექსტის მიხედვით მაცხოვრის ჯვარცმისას „მეექუსით უამითგან დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა ზედა მეცხრე უამამდე“ (მათე, 27,45).

მზის პერსონიფიკაციის მედალიონს ქვემოთ შესრულებულია იერუსალემელ ასულთა ორი ფიგურა. ფრესკაზე ყურადღებას იქცევს მათი გამოსახვის

კომპოზიციი Атенского Снона, в сб.: «Средневековое искусство. Русь. Грузия», Москва, 1978, с. 90—91; ილუსტრაციისთვის იხ.: R. Mepisaschvili, W. Zinzadze, Die Kunst des alten Georgien, Leipzig, 1977, S. 89; Т. С. Шевякова, К вопросу возникновения и характере фресковых росписей в Грузии VIII-X вв., Вестник отделения общественных наук АН ГССР, 1962, № 1, с. 257; Р. С. Меписашвили, В. Г. Цинцадзе, Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии — Шинда-Картли, სურ. 20; Е. Л. Пиривалова, Роспись Тимотеусбани, გვ. 15.

⁵ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 557.

⁶ იქვე, გვ. 154.

მანერა — ჯვარს მიმსჯეალული მაცხოვრის შემყურე ქალები აქ სხედან(!) და ხელები მოკეცილ მუხლებზე აქვთ მოხვეული.

მთვარის სიმბოლური გამოსახულების ქვემოთ კამარის ქანობზევე წარმოდგენილია იერუსალიმის ტაძარი — საკმაოდ დიდი ზომის, დარბაზული ტიპის ნაგებობა. მისი ფასადის ცენტრალურ ნაწილში კარიბჭეზე ჩამოფარებული ფარდა ორად არის გაყოფილი, „განზობილი“ („და აპა, კრეტსაბმელი იგი ტაძრისაჲ მის განიპო ორად ზეითგან ვიდრე ქუემდე...“, მათე 27,51).

აღნიშნულთა გარდა, „ჯვარკმის“ კომპოზიცია VII ეკლესიის მოხატულობაში აერთიანებს შემდეგ გამოსახულებებს: მკლავის დასავლეთ კედელზე ღმრთისმშობლისა და იოანე ღმრთისმეტყველის შარავანდომოსილი, en face წარმოდგენილი, ახლა უკვე საკმაოდ დაზიანებული ფიგურებია, აღმოსავლეთ კედელზე კი — ასევე დაზიანებული სამი გამოსახულება: ცენტრში მაცხოვრისა (იგი ხელუბაპრობილია), ხოლო მის გვერდით (აქეთ-იქით) მოკლე ტუნიკებში გამოწყობილი ორი რომაელი ჯარისკაცისა, რომელთაგან მარჯვენას ქრისტესკენ მიმართული მახვილი უქირავს, მარცხენას კი იდაყვში მოხრილი ხელები ზემოთ აქვს აწეული.

ქრისტეს ჯვრის ქვემოთ მოჩანს კვლავ ორი რომაელი ჯარისკაცი და მათ შორის წარმოდგენილი წვეროსანი მამაკაცი. ეს მაცხოვრის ფიგურა არ უნდა იყოს, რადგან იგი შარავანდის გარეშეა მოცემული და ამასთან სახის იკონოგრაფიითაც განსხვავდება მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე შესრულებული ქრისტეს გამოსახულებისაგან. რაც შეეხება ადამის სიმბოლურ ფიგურას, ჩვენთვის უცნობია შემთხვევა, რომ იგი რომაელ ცენტურიონებს შორის იყოს წარმოდგენილი. ჯარისკაცები ამ მამაკაცისკენ არიან ოდნავ შებრუნებულები, ორივეს ხელი მეკრდს წინ აქვს აღმართული და მასზე მიუთითებს. ჩრდილოეთ მკლავის ჩრდილოეთ კედლის ქვედა ნაწილში ნალესობის მთლიანად ჩამოშლის გამო დღეისათვის უცდლის რჩება, ეს სამი გამოსახულება ფრესკაზე მეგრადამდე იყო მოცემული თუ იერუსალიმელ ასულთა მსგავსად მჯდომი. საქმე ისაა, რომ მკლავის ჩრდილოეთ კედლის გამოსახულებებს აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლის ამჟამად შემონახული ნაწილის მსგავსად უდავოდ ქვემოდან გეომეტრიული სახის ტალღური ორნამენტი შემოსაზღვრავდა (მისი მცირე ფრაგმენტი ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ კუთხეშიც ჩანს) და ამდენად, აქ რომაელებისა და მამაკაცის მითითებული ფიგურები მთლიანად ვერ დაეტეოდა.

როგორც ვხედავთ, VII ეკლესიის ფერწერული დეკორის სისტემაში ქრონოლოგიურად მისი წინამორბედი VI ეკლესიის მოხატულობის მგავსად საკურთხევლის თეოფანიური კომპოზიციისა და „ჯვარკმის“ სიუჟეტი გაერთიანებული, თუმცა, ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, VII ეკლესიაში „ჯვარკმა“ ძალზე ვრცელი, ამასთან ერთობ საყურადღებო იკონოგრაფიული რედაქციით არის წარმოდგენილი. კომპოზიცია ამ თემის ერთ-ერთი, უდავოდ ძალზე საყურადღებო და მნიშვნელოვანი ხორცშესხმათაგანია ქრისტიანული სახვითი ხელოვნების ნიმუშთა შორის.

ჩრდილოეთ და დასავლეთ მკლავებს შორის არსებული კუთხის ჩრდილოეთ პირზე, ამ საკმაოდ ვიწრო ზოლზე დღეისათვის ძნელად გაირჩევა ერთი ფრონტალური ფიგურა. ეს პირველმოწამის გამოსახულებაა (მისი სახე ახლა ნაწილობრივია დაზიანებული). მას მარცხენა ხელში ოქროს საცეცხლური უქირავს, ხოლო მარჯვენაში — სანაწილე. მის სიმეტრიულად, ჩრდილოეთი მკლავის მეორე, აღმოსავლეთ პირზე დიაკვნის ფიგურა მხატვარს აღარ გამოუხანავს — იქ

სხვადასხვა ფერის მოკლე, თავისუფალი მონასმებით მარმარილოს ზედაპირი არის იმიტირებული.

ეკლესიის ფრესკებში მრავალსახოვანი ორნამენტული მოტივებია გამოყენებული, ამასთან ისინი აქ მონიშნავენ არა მხოლოდ რეგისტრების ხაზს ან კომპოზიციის ქვედა ზღვარს (როგორც, მაგალითად, ტალღისებრი მოტივი). არამედ ინტერიერის ხუროთმოძღვრულ დეტალებსაც: საკურთხეველის სატრიუმფო თაღს, ჩრდილოეთი მკლავის თაღის პირს, პილასტრებს.

საბერეების მონასტრის VII ეკლესიის ფერწერული დეკორის აღწერის დასასრულს უდავოდ უნდა აღინიშნოს ერთი ფაქტიც: ფრესკები X საუკუნის ამ გამოქვაბული სამლოცველოს ინტერიერში — როგორც საკურთხეველში, ისე ჩრდილოეთ მკლავში — სტილისტურად იმდენად ერთგვაროვანია, რომ ეჭვი არ არის — ეკლესიის ფერწერული შემკულობა ერთი ოსტატის მიერ იქნა შექმნილი.

ა. კართული წარწერები

1. VII ეკლესიის საკურთხეველში, უფლის დიდების თეოფანიურ კომპოზიციაში გამოსახული, საყდარზე მჯდომი ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე იკითხება თოხმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (verso — 6 სტრიქონი, recto — 8 სტრიქონი). იგი შავი საღებავითაა შესრულებული ნაცრისფერ ფონ-

ნახ. 32.

ზე. უკირავს ფართობი: 49,4×50,6 ამასთან verso-ზე — 21,7×49,8, ხოლო recto-ზე — 22,5×48,4). წარწერის არათანაბარი განაწილების გამო გრაფემების და, შესაბამისად, სტრიქონთა სიდიდე წარწერაში იცვლება, დასასრულისაკენ კი თანდათან მცირდება (ასოების სიმაღლე — 2,4-2,9-3,4-3,8-4,4-4,8). ამავე მიზეზით ბოლო სამი სტრიქონი აქ შედარებით მკიდროდ, თითქმის მიჯრით არის ნაწერი. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა დაცილებული. ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი ხაზი, რომლის ორსავე მხარეს ორ-ორი მცირე ზომის ვერტიკალური ნიშნაცაა დასმული. საკურთხეველს საკმაოდ ღრმა და განიერი ბზარი გასდევს, რომელმაც მაცხოვრის გამოსახულება და თავად წარწერაც მნიშვნელოვნად დააზიანა (ნახ. 32, სურ. 13).

verso	recto
1 † ႁႃႉႁႃႉႁႃႉ	7 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
2 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ	8 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
3 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ	9 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
4 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ	10 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
5 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ	11 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
6 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ	12 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
	13 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ
	14 ႁႃႉႁႃႉႁႃႉႁႃႉ

† დას[ა]ზამითა, ან იყო ს[ი]ტიყუ[ა]ა¹⁰ და სიტყ[ა]თა იგი¹¹ იყო ღ(მრთ)ისა თ[ა]ნა და ႁ [ღ(მერ)]თი იყო ს¹⁰[იტ]ყუაა¹¹ იგი. ესე ი¹²ყო დასა¹³ზამითა¹⁴ ღ(მრთისა) თ(ან)ა.

VII ეკლესიის საკურთხეველს მოხატულობა კვლავ წინა ორი (V და VI) გამოქვაბული ტაძრის ფერწერული შემკულობის ტრადიციას აგრძელებს. აქაც აბსილისათვის განკუთვნილი ე. წ. „ისტორიული თეოფანიის“ (თეოფანიისა და „ამაღლების“ კონტამინაციის) ერთ-ერთი რელაქცია არის წარმოდგენილი, მაგრამ ზემოთ აღწერილი ორი საკურთხეველის ფრესკულ დეკორისაგან განსხვავებით, ამ მოხატულობაში „ამაღლების“ თემა მხოლოდ ღმრთისმშობლისა და მოციქულთა ფიგურებით როდია მინიშნებული. როგორც იქვეა, საუდარზე მჯდომი ქრისტეს ფიგურა VII ეკლესიის აბსიდის კონქში „ღიდებაში“ არის მოცემული და მას ანგელოზები აღამაღლებენ, ე. ი. ამ შემთხვევაში ამაღლება უფრო მეტადაა აქცენტირებული. ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ეკლესია მხატვრობისათვის ტრადიციული კომპოზიციის ეს სახესხვაობა უკვე აღრეული პერიოდის სირიულ-პალესტინურ ნიმუშებში — მონას (ამხ. 2)⁷ და ზომიოს (ამხ. 13)⁸ ამჟღავნებზე (VI ს.), რაბულას სახარების მინიატურაში (ფ. 13v)⁹ არის ცნობილი, შემდეგ — ბაუთის LI კაპელის¹⁰, აგრეთვე ლატმოსის პანტოკრატორის ეკლესიის (IX ს.)¹¹ მოხატულობებში. როგორც ვხედავთ, პარალელური იკონოგრაფიული მასალა ამ შემთხვევაში შედარებით მცირერიცხო-

⁷ A. Grabar, Les ampoules de Terre Sainte, Paris, 1958, p. 18—20, pl. V.

⁸ იქვე, გვ. 38. ტაბ. XLIV.

⁹ The art of illumination, an anthology of manuscripts from the sixth to the sixteenth century, by P. D'Ancona and E. Aeshlimann, London, 1969, pl. 1.

¹⁰ Ch. Ihm, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204—205, ტაბ. XIV; კ. იმი ამგვარი კომპოზიციის

პარალელად საკვიარს 1725-ე კაპელისა და ბაუთის XLII კაპელის საკურთხეველთა მოხატულობებს ასახელებს (იქვე, გვ. 191), მაგრამ პირველ შემთხვევაში ორ ანგელოზს შორის გამოსახული ღმრთისმშობელია წარმოდგენილი ყრმითურთ (მღრ. მისივე ნაშრომის გვ. 208—209, ტაბ. XVII), მეორე ნიმუშში კი თეოფანიური კომპოზიციის ის რელაქციაა მოცემული, სადაც ანგელოზები არ აღამაღლებენ „ღიდებაში“ მოციქულ მაცხოვარს — ისინი განაიღებენ მას (იქვე, ტაბ. XXV, 2).

¹¹ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, სურ. 542.

ვანია, თუმცა კი მსგავსი სქემის გავრცელების არეალი და ფართო ქრონოლოგიური ზონავე-
თი (აქ საბერეების ეკლესიის მოხატულობაც, ე. ი. ქართული მასალაც უნდა გავითვალის-
წინოთ) თავისთავად იმის მაჩვენებელია, რომ ეს რედაქციაც სხვათა მსგავსად იყო მიღებუ-
ლი ეკლესიის აბსიდის ფერწერული შემკულობისათვის.

თეოფანიური კომპოზიციის უმთავრესი წარწერისათვის აქ, ისევე როგორც
საუკუნით ადრე შესრულებულ V ეკლესიის საკურთხეველის ფრესკულ დეკორ-
ში (როგორც ჩანს, VI-შიც), კვლავ იოანეს სახარების ტექსტის დასაწყისი
სტრიქონებია მოხმობილი (იოანე 1,1). VII ეკლესიის მოხატავი ოსტატი, ეპევი
არ არის, ამ მხრივ საბერეების მონასტრის წინა მოხატულობების ტრადი-
ციებს ითვალისწინებს და აგრძელებს მათ. და კიდევ ერთი, განსაკუთრებით სა-
გულისხმო ფაქტი — განხილულ მოხატულობაში საკურთხევე-
ლის კომპოზიციითაა როგორც იკონოგრაფიულად, ისე მა-
ცხოვრის წიგნზე დატანილი ტექსტითაც ლატმოსის
პანტოკრატორის გამოქვაბული ეკლესიის აბსიდის
დეკორს (IX ს.) ემთხვევა¹². ეს, ცხადია, კიდევ ერთ, დამატებით
არგუმენტს გვაძლევს იმისათვის, რომ საბერეების ამ მოხატულობის იკონო-
გრაფიისა და სტილის საწყისები სწორედ ბიზანტიური სამყაროს აღმოსავლუ-
რი რეგიონების მხატვრულ წრეებში, მათ ტრადიციებში ვეძიოთ.

ოთხთავის ამ ციტატისადმი ესოდენ გაცხოველებულ ინტერესთან დაკავ-
შირებით მხედველობაში მისაღებია ის გარემოებაც, რომ სწორედ X საუკუნე-
ში, კერძოდ — 977 წელს ბასილი დიდის სხვა რამდენიმე თხზულებასთან
ერთად ითარგმნა იოანეს სახარების დასაწყისის განმარტებისათვის განკუთ-
ვნილი ნაშრომი — „წმიდისა მამისა ჩუენისა ბასილისი თქუმული დაწყებისა-
თჳს იოვანეს სახარებისა, ვითარმედ: „პირველითგან იყო სიტყუა“ (ათონის
მთის ხელნაწერი, 32, ფ. 198—202 რ)¹³.

I. მაცხოვრის წიგნზე დატანილი წარწერა საბერეების VII ეკლესიის მო-
ხატულობაში ერთი საგულისხმო თავისებურებით იქცევა ყურადღებას: ტექს-
ტის დასაწყისი „დასაბამითგან იყო სიტყუა...“ აქ განსხვავება ქართული
ოთხთავის როგორც უძველესი, ისე ჩვენთვის ცნობილი სხვა რედაქციებისაგან,
სადაც იოანეს სახარების პირველი სტრიქონი ამგვარი სახით არის მოცემუ-
ლი — „პირველითგან იყო სიტყუა...“; ამ მხრივ წარწერის მსგავსი ერთადერთი
მაგალითი იოანე მოციქულის მოღვაწეობის ამსახველი აპოკრიფული თხზუ-
ლების ქართულ თარგმანში მოიპოვება: „და აღიღო იოვანე პირი თჳსი მდგო-
მარემან, აიხილნა ზეცად და თქუა: [დასაბამით]გან იყო სიტყუა და სიტყუა
იგი იყო ღმრთისა თანა, და ღმერთ იყო სიტყუა იგი“...¹⁴

უეჭველია, რომ ამ თხზულების ქართულენოვანი ნუსხის ავტორი (მთარ-
გმნელი) საბერეების VII ეკლესიის მოხატავი ოსტატის მსგავსად, ქართული

¹² O. Wulff, Die Malereien der Asketenhöhlen des Latmos, გვ. 192, 200; M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, სურ. 542.

¹³ ეს თხზულება ქართულში ეფთვიან ზაფინდელს უთარგმნია. იხ. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1980, გვ. 186; R. P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la Laure d'Iviron au mont Athos, Paris, 1934, p. 150, 151, 152—153.

¹⁴ ტექსტი მოხმობილია ამ თხზულების გამოცემის მიხედვით. იხ.: ქართული ვერსიება აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ (IX—XI სს. ხელნაწერთა მიხედვით). ტექსტება გამოსა-
ცემად მოამზადა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ც. ჭურციკიძემ, თბ., 1959, გვ. 89.

ოთხთავის იმ რედაქციით სარგებლობდა, სადაც იოანეს სახარების დასაწყისში იყო დასაბამისგან (და არა პირველითგან). იოანე მოციქულის შესახებ აპოკრიფის ქართულად თარგმნა VI-VII საუკუნეებში ივარაუდება¹⁵; მაშასადამე, ოთხთავის რედაქცია, რომელშიც იოანე 1,1 დასაბამითგან სიტყვით იწყება, იმ პერიოდამდე უკვე არსებობდა. საბერებების წარწერაში სწორედ სახარების ეს ერთ-ერთი ადრეული რედაქციაა ასახული.

II. წარწერის ბოლო სტრიქონში **ΠΕΤ** უნდა გაიშიფროს როგორც ღმრთისა თანა. ამის საფუძველს თავად იოანეს სახარების ტექსტი იძლევა. აღნიშნულის გარდა, ქარაგმის სხვაგვარი გახსნის შემთხვევაში, ირლვევა ციტატის თეოლოგიური არსიც.

ვფიქრობთ, ღმრთისა თანა-ს ამგვარ, უჩვეულო დაქარაგმებას (ასე დაქარაგმებულია ხოლმე ღმრთისადათა. შდრ.: ჯერის კვარცხლბეკის წარწერა დაბლუტის ხეობიდან — V-VI სს.¹⁶, მაჩხანის ეკლესიის IX საუკუნის წარწერები¹⁷, X საუკუნის ეპიგრაფიკული აქტები მეჯუდას ხეობიდან¹⁸, ტბეთის ეკლესიის წარწერები — X საუკუნის შუახანებისა¹⁹, ბოლნისის სიონის X საუკუნის მეორე ნახევრის წარწერა²⁰. ყალა-ბოინის ეკლესიის 993 წლის²¹, ფიას წმ. თევდორეს ეკლესიის 995 წლის²², X-XI საუკუნეთა მიჯნის თრიალეთის ახალქალაქის რატი ერისთავთ-ერისთვისეული ეკლესიის²³, აგრეთვე სხვა წარწერები) ოსტატმა წარწერისათვის განკუთვნილი ადგილის სიმცირის გამო მიმართა, ეს კი, თავის მხრივ, სტრიქონთა არათანაბარი განაწილებით იყო გამოწვეული.

III. წარწერა მაცხოვრის გადაშლილ წიგნზე მსხვილი, მაღალი დუქტუსის მქონე გრაფემებით არის შესრულებული, რომლებიც აქ მცირედ კუთხოვნა (განსაკუთრებით **ჲ**, **ღ**, **ნ**, **ჲ**, **ჲ**, **ჲ** ასოები), ეკლესიის დანარჩენ ქართულენოვან ფრესკულ წარწერებთან შედარებით მკაცრი მოხაზულობით გამოირჩევა და მონუმენტური ხასიათისაა. ეს ვასაგებიცაა, რადგან იგი მოხატულობის უპირველესად აღსაქმელ, ცენტრალურ ნაწილში არის შესრულებული და ფრესკული დეკორის საერთო იდეის ნათელსაყოფად გამიზნულ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ელემენტს წარმოადგენს. ამას გარდა, ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ საბერებების V ეკლესიის კედლის მხატვრობაშიც ანალოგიურ შემთხვევას ვხვდებით: იქაც ხომ მაცხოვრის წარწერა სხვებთან შედარებით მსხვილი, ჩამონაკვეთული და უფრო მონუმენტური ხასიათის გრაფემებით არის შესრულებული.

VII ეკლესიის ამ წარწერის მოხატულობის მსგავსად X საუკუნით დათარიღებას არ ეწინააღმდეგება ასოთა პალეოგრაფიული ნიშნები, კერძოდ:

ტ ა-ს ფართოდ გაშლილი ნახევარკალი, მისი განივი ხაზისა და კავის დაბოლოების დაბლა დაწეული კიდები (შდრ. X საუკუნით დათარიღებული უდა-

15 ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ, გვ. 039—040.

16 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 93, სურ. 28, ტაბ. 14.

17 თ. ბარნაველი, მაჩხანის ეკლესიის წარწერები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XIXI, № 5, 1962, გვ. 649—655.

18 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 143—146, სურ. 69—70, ტაბ. 45—46.

19 იქვე, გვ. 180, 184, სურ. 92, ტაბ. 65.

20 იქვე, გვ. 249—250, სურ. 154. ტაბ. 98,1.

21 იქვე, გვ. 267—269, სურ. 168,1, ტაბ. 103,3.

22 იქვე, გვ. 270, სურ. 169.

23 იქვე, გვ. 247—48, სურ. 153, ტაბ. 97,2.

ბნოს მრავალთავის²⁴ და ნესგუნის ეკლესიის საკურთხეველის მოხატულობის წარწერის²⁵ იგივე გრაფემები);

ბ და მალალი ყელითა და მარცხნივ გახსნილი მუცლით, ისევე როგორც მარტილის X საუკუნის²⁶, აგრეთვე უკვე მითითებულ უდაბნოს ოთხთავებში.²⁷

უ და უ ვ გრაფემების დაწერილობა მარცხნივ გაზიდული დამატებითი განივი ხაზის გარეშე.

ბ მ-ს გრძელი თავხაზი ქვემოთკენ მოხრილი დაბოლოებით, აგრეთვე გრაფემის ვერტიკალური ბუნის მარჯვნივ გადასული გრძელი ხაზი, რომლის კიდე ასევე ქვემოთ არის დაშვებული.

ნ ნ, რომლის მსგავს გრაფემას ვხვდებით ქსნის ოთხთავში (A-509, X ს.)²⁸, ჯრუჭის პირველ სახარებაში (აქ რ-ს სხვადასხვაგვარი მოხაზულობა აქვს)²⁹, 1054 წლის ოთხთავში (S-962)³⁰.

ო ო ასოს ზოგ შემთხვევაში მრგვალი, ზოგჯერ კი ოდნავ კუთხოვანი მოხაზულობა.

ე ტ-ს მალალი პროპორციები, მცირე ზომის თავი; ანალოგიურადაა — ადიშის³¹, ჯრუჭის პირველ³², ქსნის³³, აგრეთვე S-405³¹ და S-962³³ ოთხთავებში (X ს.), იშხანის ეკლესიის ფრესკულ წარწერებში (XI საუკუნის დასაწყისი)³⁴.

საკმაოდ ორიგინალური მოხაზულობა აქვს ტ თ გრაფემას. მისი მუცელი ო ო-ს მსგავსად წრიული (ოვალური) ფორმისაა—ამ უკანასკნელისაგან ასოს მხოლოდ ის განასხვავებს, რომ კული მუცელს ზემოთ უერთდება.

ასევე თავისებური გრაფიკით ხასიათდება ტექსტის დასაწყისში დასმული ქ ნიშანიც—გრაფემა ამ შემთხვევაში საკმაოდ უტრირებულია³⁷.

ტექსტის ბოლოს დასმულია თავისებური კალიგრაფიული ნიშანი — ამგვარი სახის დეკორატიული ელემენტი როგორც ხელნაწერი წიგნის, ისე ფრესკული ან ლაპიდარული წარწერების გაფორმებისას ჩვენთვის უცნობია.

²⁴ ე. მაკავარიანი, ასომთავრული დაწერილობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით, ტაბ. XIII, 15.

²⁵ ვ. სილოგავა, კტიტორთა ფრესკული წარწერები ზემო სვანეთში, ტაბ. 85.

²⁶ ე. მაკავარიანი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XIII, 18.

²⁷ საგულისხმოა, რომ უფლის წიგნზე დატანილი ტექსტის ეს გრაფემა საკურთხეველის ქვედა რეგისტრში, მოციქულთა გამოხატულებებს შორის წარმოდგენილი ფიგურის — თაღოზის განმარტებით წარწერაში დამოწმებული ბ-ს ანალოგიურია (ეს უკანასკნელი იხ. ქვემოთ).

²⁸ P. O. Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI столетий, ტაბ. 6, სურ. 14.

²⁹ იქვე, ტაბ. 3, სურ. 2.

³⁰ ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ. XI.

³¹ ე. მაკავარიანი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XIV.

³² იქვე.

³³ იქვე.

³⁴ ი. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 34—35.

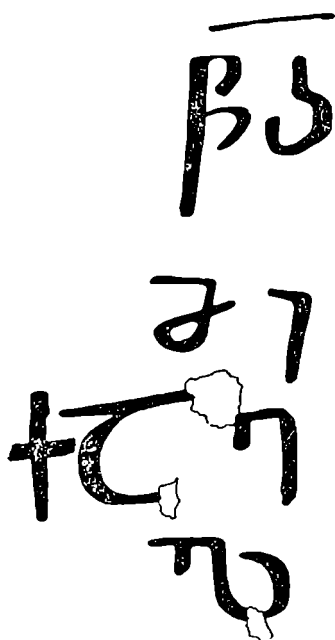
³⁵ იქვე, გვ. XI.

³⁶ E. C. Такаишвили, Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии, გვ. 36, სურ. 13; N. et M. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie Méridionale, სურ. 24.

³⁷ ამ ნიშანის დაწერილობის შესახებ იხ. ლ. ქაჩაია, ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში, „პალეოგრაფიული ძიებანი“, II, თბ., 1969, გვ. 103—107.

დაბოლოს, უნდა მივეთითოთ ერთ საგულისხმო ფაქტზეც: ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დატანილ წარწერაში გამოყენებული ქარაგმის ანალოგიური, ერთობ თავისებური, ნიშანი იხმარება VII ეკლესიის სომხურენოვან ფრესკულ წარწერებშიც.

2. ეკლესიის საკურთხეველის ჩრდილოეთი კედლის კიდეზე წარმოდგენილი მთავარანგელოზის გამოსახულებასთან, მისი შესამოსელის ქობასა და მარჯვენა ფრთის ქვედა წვერს შორის (ე. ი. თავად ფიგურის მარცხენა მხარეს) განაწილებულია ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ზომით — $11,2 \times 21$; გრაფემების სიმაღლე — 2,6-3,4-4,2-5,7; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი — სწორი, განივი ხაზი. წარწერა შესრულებული ყოფილა თეთრი საღებავით შავ ფონზე. ეს თეთრი ფერი ახლა თითქმის ჩამდნარია ფონში და მთავარანგელოზის სახელი სპეციალური განათების გარეშე არ გაირჩევა (ნახ. 33).

ნახ. 33.

1 წა

2 შ

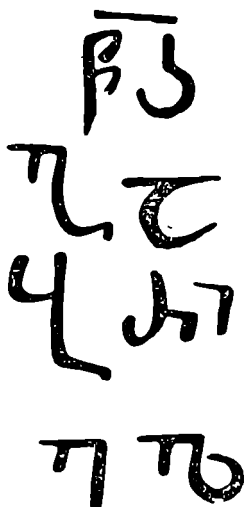
3 ქს

4 ხ

წ(მიდა)ჟ² მი²ქაქ²ლ

8. ქართული ასომთავრული ოთხსტრიქონიანი წარწერა ახლავს მიქელ მთავარანგელოზის პირისპირ წარმოდგენილი ანგელოზის ფიგურასაც. წარწერა იქაც გამოსახულების ქვედა ნაწილშია (კვლავ შესამოსელის კიდეც და ფრთის დაბოლოებას შორის) დატანილი, ოღონდაც ამ შემთხვევაში მის მარჯვენა მხარეს. არათანაბრად განაწილებულ ამ წარწერას უჭირავს ფართობი — $12 \times 22,8$; გრაფემების სიმაღლე — 2,3-3,5-4,2-5-5,8. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი — სწორი, განივი, საშუალო ზომის (3,9 სმ.) ხაზი. ეს წარწერაც თეთრი საღებავით არის შესრულებული შავ ფონზე...წინას-

თან შედარებით იგი ოდნავ უკეთ ჩანს და შედარებით იოლად იკითხება³⁸ (ნახ. 34).

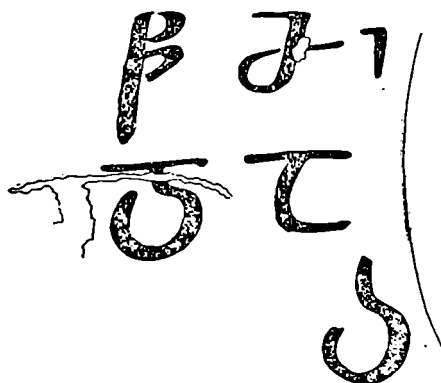
- 1 ႁ
- 2 ႂ
- 3 ႃ
- 4 ႄ

წ(მილა)ა² გაზბრი¹ელ

ნახ. 34.

მთავარანგელოზთა გამოსახულებებთან ქართული განმარტებითი წარწერების შესრულების შედარებით უჩვეულო ადგილი იმით აიხსნება, რომ მათ ასწვრივ ფიგურათა შარაევანდების დონეზე ბერძნულენოვანი განმარტებითი წარწერებია (მათ შესახებ იხ. ქვემოთ).

4. აბსიდის ქვედა რეგისტრის შუა ადგილზე, ღმრთისმშობლის დაზიანებული გამოსახულების მარცხნივ, მის შარაევანდთან იკითხება სამსტრიქონიანი

- 1 ႇ
- 2 ႈ
- 3 ႉ
- 4 [ႊ]
- 5 [ႋ]
- 6 [ႌ]

წმი¹ლა²ა [მარიამ]

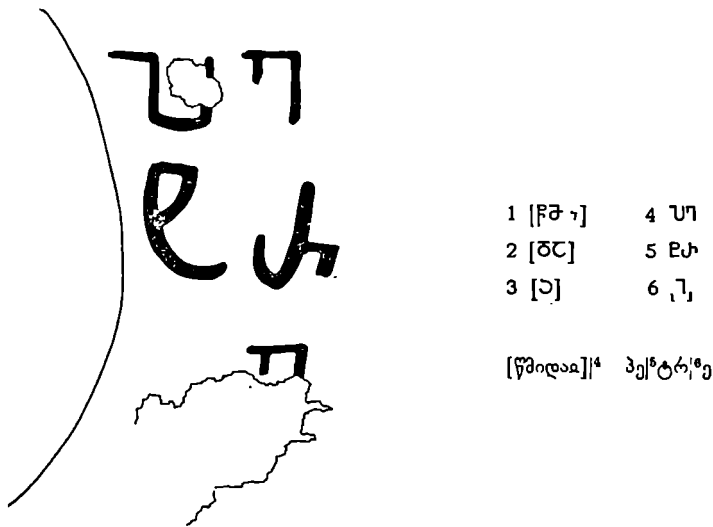
ნახ. 35.

³⁸ მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა თანმხლები ქართულენოვანი განმარტებითი წარწერების შესახებ მიგვითითა რესტავრატორმა ა. ოვჩინიკოვმა 1981 წლის 19 ოქტომბერს.

ნუსხურნარევი ასომთავრული წარწერა. შესრულებულია თეთრი საღებავით მუქ ლურჯ ფონზე. უკირავს ფართობი — 11,3×14,1; საკმაოდ მსხვილი გრაფემები სხვადასხვა სიმაღლისაა — 2-3,1-4-4,8-5,1; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. საყურადღებოა ისიც, რომ სიტყვა წმიდაა წარწერაში დაუქარაგმებლადაა გადმოცემული (ნახ. 35).

ღმრთისმშობლის სახელი — მარიამ მოთავსებული იყო ფიგურის მარჯვნივ; ამ ადგილზე კი საკურთხეველის ქვედა რეგისტრში ნაღესობა ჩამოშლილია. ბუნებრივია, ამ სახელის ზემოთ შემოთავაზებული განაწილება სრულიად პირობითია.

5. VII ეკლესიის საკურთხეველშივე, ღმრთისმშობლის ფიგურის მარცხნივ წარმოდგენილი წმ. პეტრე მოციქულის გამოსახულებასთან, მისი შარავანდის მარჯვენა მხარეს (ე. ი. წმ. მარიამისა და ამ მოციქულის შარავანდებს შორის) ძნელად გაირჩევა მოშავო ლურჯი ფერის ფონზე (ფაქტიურად ესაა შავი ფონი, რომელზეც ზემოდან ლაქეარდის თხელი, გამჟვირვალე ფენაა გადასმული) თეთრი საღებავით დატანილი სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. მისი ზომაა — 7,9×12,8; გრაფემების სიმაღლე — 2,9-4,6; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს (ნახ. 36).

ნახ 36.

ამ წარწერაში დღეისთვის დაღუპული სიტყვა წმიდაა, ჩანს, როგორც ღმრთისმშობლის გამოსახულებასთან, აქაც ფიგურის მარცხენა მხარეს უნდა ყოფილიყო შესრულებული, შესაძლოა ესეც დაქარაგმების გარეშე (კვლავ წინა წარწერის ანალოგიით).

6. იქვე, აბსიდის ჩრდილოეთ კედელზე, წმ. პეტრე მოციქულის ფიგურის მარცხნივ შესრულებული, აწ დაზიანებული გამოსახულების მარჯვნივ, შარავანდის ღონეზე შემორჩენილია ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი; იგი ნა-

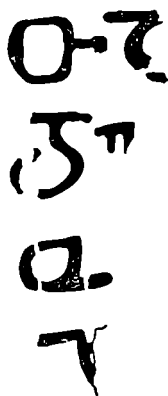
წერია თეთრი საღებავით მუქი ლურჯი ფერის (კვლავ ლაჟვარდის) ფონზე. გრაფემების ზომაა 6,5×8,1; სრული სახით შემორჩენილია ორი გრაფემის სიმაღლე—3,2 (1 ე) და 3,7 (ნ ნ) (ნახ. 37).

1 [ჩჰ ე]	4 [ნ]	
2 [ჯ]	5 [წ ნ]	[წმიდაა] [იო] [ან] [ე]
3 [ა]	6 ე	

ნახ. 37.

7. აბსიდის სამხრეთი კედლის კიდეზე, მოციქულთა რივის მეხუთე ფიგურასთან, მისი შარავანდის ჩამოსწერივ ოთხსტრიქონიანი წარწერაა (ეხეც ზემოთმომობილის მსგავსად ნაკლულია); იგი თეთრი საღებავით დაუტანია მხატვარს მუქ ლურჯ ფონზე. ფრაგმენტის ზომა — 7×15,2; გრაფემების სიმაღლე — 2,2-2,8-3,6 (ნახ. 38).

1 [ჩჰ ე]	4 თ;	
2 [ჯ]	5 [წ];	[წმიდაა] [თა] [ნდე] [იო] [უზ]
3 [ა]	6 ა	
	7 ხ;	

ნახ. 38.

8. ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე, იატაკის დონიდან 170 სმ-ის სიმაღლეზე მოთავსებულია ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. იგი აქ გამოსახული სამი ფიგურის (მაცხოვრისა და რომაელ ჯარისკაცთა) ქვემოდან შემომსაზღვრავი ორნამენტული ზოლის ქვემოთ, თეთრ ფონზე შავი საღებავით არის შესრულებული (ფონი ახლა გამუქებულია — განაცრისფრებული). ზომა — 64×6; გრაფემების სიმაღლე — 2-4,9; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ნალესობის ჩამოშლის გამო წარწერა ბოლო-ნაკლულია, შემორჩენილ ნაწილზე კი საღებავის ფენა მეტწილად აცვენილია და ასობის ღია ფერის კვალია არის დარჩენილი (ნახ. 39, სურ. 14).

მჭირსი უზუნდისი

ნახ. 39.

მჭირსი უზუნდისი⁴⁰ [...]

მწერალი გლახაკი კვ [...]

ბ: მწერალი გლახაკი კ [-] [...]

წარწერის პრეულ გამოცემისას. გრაფიულ მონახაზე, „მწერლის“ სახელის მორე გრაფიმა 4 უ-ს მხოლოდ ნაწილიადაბილი (ამის შესაბამისად, ეს ასო არც დენსიული შრიფტით და არც მხედრული ტრანსკრიფციით იქ არ არის მოცემული). შემდგომ, 1981 წლის მაისში, წარწერის ხელოვნური განათებით, აგრეთვე სხვა დამატებით ტექნიკური საშუალებებით კვლევისას გამოჩნდა გრაფემის ვერტიკალური ხაზის ზედა ნახევარი.

ნაკულუოვანების მიუხედავად, მოტანილი წარწერა ძალზე მნიშვნელოვანია კლდეში ნაკვეთი ამ ტაძრის მოხატულობის წარმომავლობის საკითხზე მსჯელობისათვის.

I. დაზიანების გამო ამ მოკლე ფრესკულ წარწერაში შემსრულებლის სახელის მხოლოდ პირველი ორი ასო — ხ⁴ კვ შემოგვრჩა (ამასთან, ესენიც — ნაწილობრივ); ამ გრაფემების შემდეგ კედლის სამხრეთ კუთხემდე (ე. ი. იმ მარჯვენა უკიდურეს კიდეზე, სადამდეც უნდა ყოფილიყო დაბანილი ერთ-სტრიქონიანი წარწერა) 38 სანტიმეტრია. გრაფემების იმგვარი ინტერვალებით განთავსებისას, როგორც წარწერის დარჩენილ მარცხენა ნაწილში გვაქვს (ასოებს შორის მანძილი 1,6-2 სანტიმეტრია), აქ რვა ან ცხრა ასო სრულიად თავისუფლად დაეტეოდა.

ძველ ქართულში კვ-ზე დაწყებულ საკუთარ სახელთა რიცხვი ბევრი არ არის და ისინი ძირითადად ექვსი ან შვიდი ასოსგან შედგება. ესენია: კვრიკე, კვრილე, კვრიაკე, კვრიაანე, კვრინე, კვროს⁴⁰. საგულისხმოა, რომ აღრეული ხანის (V-X სს.) ქართულენოვან ეპიგრაფიკულ (როგორც ლაპიდარულ, ისე ფრესკულ) ნიმუშებში ყველაზე გავრცელებული ჩამოთვლილთაგან პირველი ორი სახელია (თუმცა განსაკუთრებით ხშირია კვრიკე).

ამგვარად, ზემოთქმულის საფუძველზე. ტრადიციული ფორმის მიხედვით წარწერა შესაძლოა ასეთი სახით აღდგეს:

მჭირსი უზუნდისი ხ⁴ [----] ყ⁴ ი⁴

მწერალი გლახაკი კვ [----] შ(ემაწყალ)ე ღ(მერთ)ო

მწერლის სახელად, ცხადია, ჩამოთვლილთაგან ერთ-ერთი უნდა ვიგულისხმოთ.

II. საგანგებოდ უნდა შევჩერდეთ აქ მოცემულ ტერმინზე — მწერალი. იგი ძველ ქართულში წერილობით წყაროებში რამდენიმე მნიშვნელობით გვხვდება. ცხადია, პირველ ყოვლისა, ხსენებული ტერმინი სამწიგნობრო ხე-

³⁹ ზ. სხირტლაძე, ტაძრის მომხატავი ოსტატის აღმნიშვნელი ტერმინისათვის ძველ ქართულში, გვ. 222, ნახ. 1.
⁴⁰ საქართველოს ეკლესიის კოლენდარი, თბ., 1976, გვ. 293.

ლის“ წარწერის E ხ და საკუთხეველში პეტრე მოციქულის ფიგურასთან დატანილი წარწერის E ტ ასოებიც.

მ. ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ პილასტრის პირზე, იატაკის დონიდან 170 სმ-ის სიმაღლეზე შესრულებულია პილიგრიმული ხასიათის ასომთავრული წარწერა. იგი შავი საღებავით არის ნაწერი უშუალოდ ნალესობაზე.

მინაწერიდან დღეისთვის მხოლოდ ფრაგმენტილა შემორჩა. 1980 წლის მაისის თვეში, საბერებში ექსპედიციის პერიოდში⁴⁸ გადაღებულ ფოტოზე ჩანს, რომ იგი იმ დროისთვის ოთხსტრიქონიანი იყო (სურ. 15); სამწუხაროდ, აღნიშნული ექსპედიციის დროს ვერ მოხერხდა მისი გრაფიკული მონახაზის გადმოღება, 1980 წლის 17 ივლისს ნალესობის ქვედა ნაწილი ამ ადგილზე ჩამოშლილი, წარწერა კი ძალზე დაზიანებული დაგვხვდა — მისგან ამჟამად ორი ნაკლები სტრიქონია დარჩენილი (ნახ. 40, სურ. 16) ფრაგმენტის ზომაა — 6,1×4,9; გრაფემების სიმაღლე — 0,9-1,6-3,5; განკვეთილობის და ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს.

ამოკითხულია ჩამოშლამდე გადაღებული ფოტოს მიხედვით.

ნახ. 40.

- 1 [ქ-ქ] ოჟაქცი [ოქციქ]
- 2 [ქ] ო ო ო ო ო [...]
- 3 [-] ო ო ო ო ო [...]
- 4 [---] ო [...]
- 5 [...]

[წ(მიდაო) მ(არია)]მ, შეაწ-
ყ(ა)ლე ყოვ[ქ]ლნივე [...]⁴⁹
[-]ჩემ[ნი] [...]⁴ [---]დ [...]

მინაწერის გრაფემათა პალეოგრაფიული ნიშნები — ა) ნუსხური ო ლ, ბ) ოჟ, ონ ასოების აგრეთვე მ ო-ს თავის და წ წ-ს ქვედა კავის კუთხოვანი მოხაზულობა (ამასთან მ ო-ს მუცლის შემკვრელი ხაზი აქ აღარ გადადის მარჯვნივ)⁴⁹, გ) ო ე და წ წ გრაფემების სტრიქონს ქვემოთ საგრძნობლად ჩამოზიდული ბუნები — გვაფიქრებინებს, რომ იგი X-XI საუკუნეებში უნდა იყოს შესრულებული.

ბ. ბერძნული წარწერები

1. ეკლესიის საკუთხეველში, აბსიდის ჩრდილოეთ კიდეზე გამოსახული მთავარანგელოზის ფიგურის მარცხნივ, მის შარავანდსა და ფრთას შორის

⁴⁸ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: თ. აბრამიშვილი, შ. ლევაია და ზ. სხირტლაძე.

⁴⁹ ამის თაობაზე იხ. ნ. შოშიაშვილი, ურბნისის ძველი ქართული წარწერები, გვ. 142 (შენ. 37), გვ. 147.

ოთხ სტრიქონად განაწილებულია მოშავო ლურჯ ფონზე თეთრი საღებავით შესრულებული წარწერა. მისი ზომაა — 19,4×14,6; გრაფემები აქ თითქმის თანაბარი სიმაღლისაა — 2-2,3; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. სტრიქონები მცირედ არის ზეაწეული მარცხნიდან მარჯვნივ. წარწერა ამჟამად ისე მკრთალია, რომ ზოგი ასოს ამოკითხვა ძალზე ჭირს (ნახ. 41).

ἄΡΙΟΣ
 ΜΙΣΘΕΛ
 ΔΡΥΔΑΝΣ
 ΕΛΟ

- 1 ἄριος
- 2 Μίσθελ
- 3 ἀρυδανς
- 4 ἔλο(ς)

წმიდა მიქელ მთავარანგელოზი

ნახ. 41.

წარწერის ბოლო ასო ც ს აქ შემთხვევით არ არის გამორჩენილი—საკმაოდ მცირე ზომის მონაკვეთზე ოთხსტრიქონიანი წარწერის დატანისას ოსტატმა, ჩანს, ზუსტად ვერ გაანაწილა იგი. სწორედ ამის გამოა, რომ ἀρυδαν[ς]ελος სიტყვის ბოლო გრაფემისთვის ფრესკაზე ადგილი აღარ დარჩა—წარწერის ეს უკანასკნელი სტრიქონი უშუალოდ მთავარანგელოზის ფრთას მიებჯინა.

აქვე მართლწერის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს რამდენიმე დარღვევა: ა) ბ ძვის („წმიდა“) წარწერაში უჩვეულო ἄριოს ფორმით არის გადმოცემული; ბ) მთავარანგელოზის სახელში საბერებების ეკლესიის ამ ფრესკაზე ოთხ ასოს ნაცვლად ε გრაფემას ვხვდებით. გ) ტრადიციული ფორმა ἀρχι[ς]ელος აქ სახეშეცვლილია. ფერმწერმა აღნიშნული სიტყვა მთავარანგელოზის გამოსახულების თანმხლებ წარწერაში იმგვარად გადმოსცა, როგორც იგი გამოითქმის ἀρχαν[ς]ελος („არხანგელოს“).

2. იქვე, აბსიდის მოპირისპირე მხარეს—მის სამხრეთ კუთხეში გამოსახული მთავარანგელოზის შარავანდის მარჯვნივ, თეთრი ფერის საღებავით მუქ ლურჯ ფონზე დატანილია ახლა უკვე ძალზე განმკრთალებული ორსტრიქონიანი წარწერა, ზომით — 18,1×6,4; გრაფემების სიმაღლე — 1,8-2,6. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს (ნახ. 42).

ΙΑΡΙΟΣ
 ΓΑΒΡΙΗΛ

- 1 [ἰα]ριος
- 2 Γαβριελ

წმიდა გაბრიელ

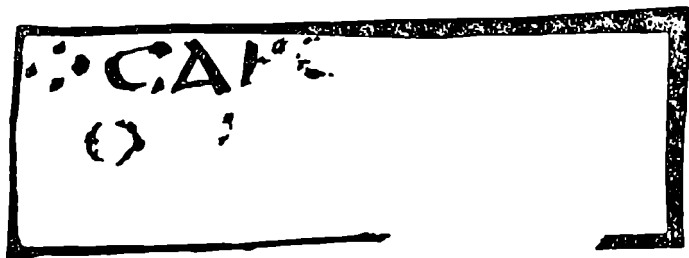
ნახ. 42.

აρχαγγελιος (ან, საფიქრებელია, ზემოთ მოტანილი წარწერის მსგავსად — αρχαν[γ]ελιος) სიტყვა აქ აღარ არის შესრულებული — განმარტებითი წარწერისათვის განკუთვნილი ადგილის სიმციროს გამო იგი აღარ დაეტია.

ამ წარწერაშიც მართლწერის მხრივ იგივე დარღვევა შეინიშნება. აქაც, ისევე როგორც მიქელ მთავარანგელოზის გამოსახულების თანმხლებ განმარტებით წარწერაში, შესრულებულია ა აქიძ ტრადიციული ბ ბქიძ ფორმის ნაცვლად.

ღაბოლოს — მთავარანგელოზის ორივე წარწერასთან დაკვირვებით, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ საქართველოს ბერძნული ეპიგრაფიკის მკვლევრის, თ. ყაუხჩიშვილის მითითებით, ჩვენში როგორც ფრესკულ წარწერებში, ისე სხვა სახის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ἀρχαγγελιος სიტყვა ჩვეულებრივ αρχ — სახით არის ხოლმე გადმოცემული⁵⁰.

3. ჩრდილოეთ მკლავის ჩრდილოეთ კედელზე, ჯვარცმის კომპოზიციაში, ჯვარს მიმსჭვალული ქრისტეს შარავანდს ზემოთ, მცირე ზომის ფირფიტაზე თეთრი საღებავით შესრულებული ბერძნული წარწერიდან ამჟამად მხოლოდ რამდენიმე გრაფემალა შემორჩა (ნახ. 43).

ნახ. 43.

- 1 ო აქ [-] [...]
- 2 ო [...]
- 3 [...]

ფრაგმენტის ზომაა 8,9X4,2; შედარებით სრულად მოღწეული გრაფემების სიმაღლე — 1,8-2,1. წარწერის ფონი არ შემორჩა — იგი მთლიანად ჩამოშლილია.

ამ ფირფიტაზე წარწერა, ჩანს, სამ სტრიქონად იყო განაწილებული.

ჯვარცმის კომპოზიციაში, ჯვარს მიმსჭვალული ქრისტეს თავს ზემოთ ტრადიციულად გამოისახება მცირე ზომის ფირფიტა წარწერითურთ⁵¹; ეს აღნიშნული სიუჟეტის ერთი მუდმივ ელემენტთაგანია. „და დაღვეს თავსა ზედა მისა ბრალად მისა დაწერილი, ვითარმედ: ესე არს იესუ ნაზარეველი მეუფე ჰუროთაჲ“ (მათე. 27,37).

ჯვარცმის მრავალრიცხოვან გამოსახულებებში ქრისტეს თავთან დამაგრე-

⁵⁰ თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, გვ. XXXIII.

⁵¹ ჟვარცმელის თავით მცირე ფირფიტაზე რაწლენეცტრ ქონიანი წარწერის შესრულების გრაფიკული ხედი ნიმუშები როგორც აღოსავლურ-ქრისტოლოგულ, ისე დასავლურ ჯვარცმებში ობ. წიგნი P. T h o b y, Le Crucifix, des origines au conseil de Trente, Nantes, 1959.

(იგივე გაორემის XXIX კაპელა)⁵⁶ მოხატულობაში არსებული ეპიგრაფიკული მასალა, აგრეთვე სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის VIII საუკუნის ხატის წარწერაც⁵⁷.

5. ამავე კომპოზიციის მარჯვენა ნაწილში წარმოდგენილი ჭვარცმული ავაზაკის გამოსახულების მარჯვნივ, მის თავთან, ვერტიკალურად ჩამოგრძელებულია წარწერა; ზომა — 8,6X23,5; გრაფემების სიმაღლე — 3,3-4,2 (ნახ. 45, სურ. 18).

1 Δ

დიძას

2 λ

3 μ

4 α

5 σ

ნახ. 45

1 „პილატეს განჩინების“ ბერძნულენოვან ნუსხაში ამ ავაზაკის სახელიც არის მოცემული — Δυσμας. როგორც ვხედავთ, იგი საგრძნობლად განსხვავდება საბერებების ეკლესიის ზემოთ მოტანილი წარწერისაგან. გესტასისგან განსხვავებით, მეთრე ჭვარცმული ბოროტ ავაზაკად იწოდება. უდავოდ ამის გამოა, რომ მისი სახელი ჭვარცმის ფრწერულ კომპოზიციებში ძირითადად არ გვხვდება⁵⁸.

⁵⁶ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 258.

⁵⁷ K. Weitzmann, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, The Icons, vol. 1, Princeton University Press, 1976, pl. XXV, XC—a.

⁵⁸ ამ ავაზაკის სახელი მოცემულია პაურენლი სეკი ქილისესის (Pürenli seki kilisesi) მოხატულობაში. წარწერა ნიკოდემოსის სახარებაში მოცემული სახელის იდენტურია (δ λγσπης δ Δυσμας). იხ. N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, გვ. 149. ამ სახელს ვხვდებით სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის VIII საუკუნის ხატზეც ჭვარცმის გამოსახულებით. იხ. K. Weitzmann, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 63, ტაბ. XXV, LXXXIX.

ისიც აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ბერძნულ ეპიგრაფიკაში ჭვარცმულ ავაზაკთა სახელები დღემდე დამოწმებული არ ყოფილა.

8. ჩრდილოეთ მკლავში, კამარის დასავლეთ ქანობზე, მედალიონში გამო-სახული მზის პერსონიფიკაციის მარცხნივ, მის შარავანდთან შავი საღებავით, ღია მიწისფერ ფონზე შესრულებულია ორსტრიქონიანი წარწერა. მისი ზომაა 8,3×15,3: გრაფემები აქ დიდი ზომისაა — 3,4-4,5 (ნახ. 46, სურ. 19).

გ ა მ ო ც.: დ. გონაშვილი⁵⁹ (გრაფ. მონახ.).

ნახ. 46.

მზის პერსონიფიკაციის ბერძნული დასახელება წარწერაში ძირითადად ბიზანტიური ბერძნულისთვის ტრადიციული ფორმით არის გადმოცემული⁶⁰, მაგრამ აქ უჩვეულოა სიტყვის დასასრულს ζ გრაფემის ნაცვლად შესრულებული ψ ასო.

7. ჩრდილოეთ მკლავის კამარის აღმოსავლეთ ქანობზე, ვარსკვლავიანი ცის ფონზე გამოსახულ მედალიონში, მთვარის პერსონიფიკაციის ფიგურის მარჯვნივ შესრულებულია წარწერა (ნახ. 47, სურ. 20):

1 . . . ႁႃႈ
2 ႁႃႈ
მზე

⁵⁹ დ. გონაშვილი ი, იერის ხეობაში, წერილი მეორე, სურ. 2.

⁶⁰ შტრ. მეორე აზიის მონეტების კვლევის კომპონენტებში შესრულებული წარწერები — IAHOC (მაგ.: ვიორემს XXXIII კაპლის მონეტა, M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 285; ირპალა, კოკარ ქილდის მხატვრობაში არსებული წარწერის სტენა, M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, ტაბ. 476; ანევე ეკლესია Qeledjar-ში; G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce. t. I, fasc. 1, გვ. 224, და სხვ.).

1	σ	
2	ι'	
3	λ	5 ν
4	ι	6 ε

მთვარე

ნახ. 47.

გრაფემები ამ წარწერაშიც ვერტიკალურადაა ჩამოგრძელებული, თუმცა აქ იგი ერთ მთლიან ზოლად ვერ დაეტია და, როგორც ჩანს, ოსტატმა ამის გამო გადაიტანა მარჯვნივ ორი ბოლო ასო.

წარწერა შავი საღებავით არის დატანილი შვინდისფერ, მოყავისფრო ფონზე (მედალიონის ფონი). უჭირავს ფართობი — 8,6 X 20,8; იგი მტკიცე ხელით გამოყვანილი საკმაოდ მსხვილი გრაფემებითაა შესრულებული — 3,9-5,2; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ბათქაშის ფენა ფრესკაზე მცირედ ატკეცილია და ამიტომ წარწერაში რამდენიმე პატარა ლაკუნაა.

მთვარის პერსონიფიკაციის თანხლები განმარტებითი წარწერისთვისაც ჯვარცმის კომპოზიციის ზემოთ მოხმობილი ორი სხვა ბერძნული წარწერის მსგავსად ორთოგრაფიული თავისებურებები არის ნიშანდობლივი — ტრადიციული სახელი ძელჩუ აქ შეცვლილია: დასაწყისში η > ε ასოთა მონაცვლეობა გვაქვს, მეორე შემთხვევაში კი იტაციზმის ძალით η-ს და უმახვილო ε-ს მაგივრად ოსტატმა ἰ გრაფემა დაწერა (საყურადღებოა, რომ მცირე აზიის მონატულობებში გვაქვს ძელჩუ ფორმა⁶¹).

ბ. სომხური წარწერები

1. ჩრდილოეთი მკლავის ჩრდილოეთ კედელზე შესრულებული „ჯვარცმის“ მრავალფიგურიან კომპოზიციაში, ჯვარს მიმსგავალული ქრისტეს გაძოსახულების მარჯვნივ, მის შარავანდთან თეთრი საღებავით შავ ფონზე დატანილია ექვსსტრიქონიანი წარწერა, ზომით: 39,2 X 27,7. გრაფემების სიმალლე აქ თანდათან მცირდება სტრიქონის დასაწყისიდან ბოლოსაკენ — 2,5-3,1-3,5-3,8-8,4;

⁶¹ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 285 (გაორგები, XXXIII კაპლა); ტ. III, სურ. 312 (Çavusin); G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. I, გვ. 234 (Qeledjilar).

ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არ არის დაცილებული. წარწერის სტრიქონები მარცხნიდან მარჯვნივ მცირედ ზეაწეულია (ნახ. 48, სურ. 21).

∴ ხიჯაჲრენაჲ
 ხუჟჳსეჲ
 ლქაღვრხიიქსა
 ხსაღვრენ
 ლქაღვრ
 ლქაღვრ

ნახ. 48.

1 ∴ ხიჯაჲრენაჲ

2 ხუჟჳსეჲ

3 ლქაღვრ

4 ხსაღვრენ

5 ლქაღვრ

6 ლქაღვრ

და ლერწამზე წამოგებულ ღრუბელს, სასეს ნალღელში გარეული ძმრით აძლედა დასაღვეად მას

1 ხსაღვრენაჲ

2 ხსაღვრენაჲ

3 ლქაღვრენაჲ

4 ხსაღვრენაჲ

5 ლქაღვრენაჲ

6 ლქაღვრენაჲ

წარწერა სახარებიდან არის მოხმობილი (მათე — 27, 48; მარკოზ — 15, 36; იოანე — 19, 29), თუმცა იგი საკმაოდ დაშორებულია კანონიკური ტექსტისაგან, რომელიც ასე იკითხება:

⁸² როგორც აქ, ისე შემდგომ სომხური სახარების მითითებული ნუსხების ტექსტი მთი ფოტოტიპური გამოცემების მიხედვითაა ციტირებული. ლაზარიანთა სახარებისათვის იხ. Աստուածայան ըստ բարձրագույնագույն ճշգրտության մերժում, Կոնստ. 1912 թ. Հայերեն ժամանակագրություն 887, Լուսատիայի հայոցապետության գրադարանի Լավարենցի ձեռագրերի արխիվի 1887, Լուսատիայի, 1899, Երևանի სახարებისათვის—L'Évangile Arménien, Edition phototypique du Manuscrit № 229 de la Bibliothèque d'Étchmiadzin, publiée sous les auspices M. Léon Mantachoff par Frédéric Macler, Paris, 1920.

887 წლის ე. წ. „ლაზარიანთა ოთხთავი“ — ერევანი, მატენადარანი № 6200 (სქოლიოში მოცემულია ეჭმიანიის 980 წლის სახარების ტექსტის ჩვენებები, აქ და ქვემოთ ოთხთავის ეს რედაქცია E ლიტერით არის აღნიშნული)⁶²

მათეს სახარება — 27, 4 ხ.

სა დათქმისაჲსი ღუჭუჭისაჲსი მ¹ იამნ² ხ³ ნიყანს⁴ აო საყონს⁵ მ⁶ ქ⁷ დაგა-
სიო⁸ ღარსალ ქიქიან საყ⁹ რ¹⁰ რ¹¹ მ¹² (ფ. 69 v).

E (ფ. 69 v) ¹ რნრგაო: ² აო საყონს³ ქ⁴ რაგასიო⁵ ⁶ ხო

მარკოზის სახარება — 15,36.

სა დათქმისაჲსი ღუჭუჭისაჲსი მ¹ იამნ² ხ³ ნიყანს⁴ აო საყონს⁵ მ⁶ ქ⁷ დაგა-
სიო⁸ ღარსალ ქიქიან საყ⁹ რ¹⁰ რ¹¹ მ¹² (ფ. 109 r).

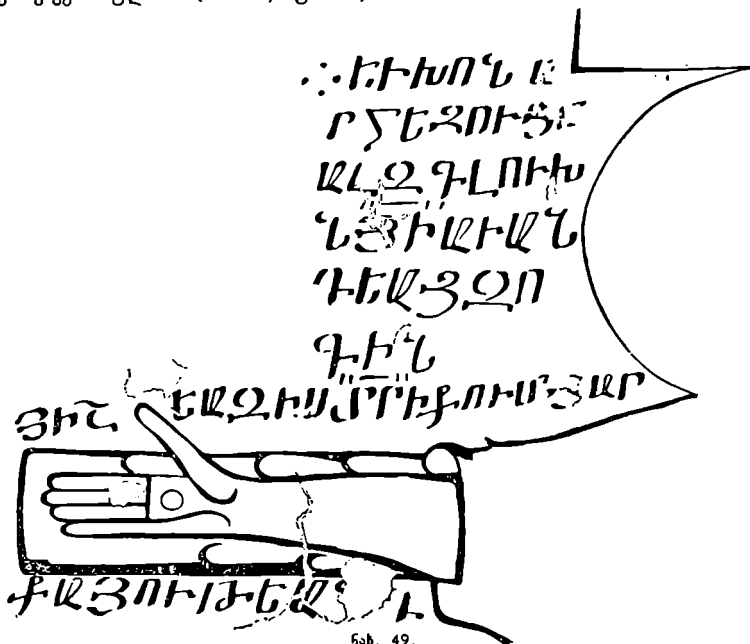
E (ფ. 109 v) 1 მ¹

იოანეს სახარება — 19,29.

სა დათქმისაჲსი ღუჭუჭისაჲსი მ¹ იამნ² ხ³ ნიყანს⁴ აო საყონს⁵ მ⁶ ქ⁷ დაგა-
სიო⁸ ღარსალ ქიქიან საყ⁹ რ¹⁰ რ¹¹ მ¹² (ფ. 223 r-223 v)⁶³.

E (ფ. 221 v) 1 ვიქიასი

2. ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის ზედა ნაწილში, ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული ჯვარტყელი ქრისტეს ფიგურის მარცხნივ, მისი შარავანდის გას-
წვრივ ვკითხულობთ (ნახ. 49, სურ. 17):

ნახ. 49.

⁶³ კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული ადგილები ფურცლის დაზიანების გამო დაკარგულ მონაკვეთებს მონიშნავს.

- 1 .: ხეხილსა;
- 2 რქებ, ირმები;
- 3 ალღვილი
- 4 ხეხილსა
- 5 რქებ
- 6 რქებ

და მოიღრკა თავი იესომ [და]
მიხარა სულს

ქარაგმის გახსნით წარწერა ასე გაიშეთრება:

- 1 ხე ხილსა-
- 2 რქებსა-
- 3 ალ ღვილსა-
- 4 ხე ხილსა) ხე ალან-
- 5 რქებ ვი-
- 6 რქებ

ეს ექვსსტრიქონიანი წარწერა საკმაოდ დიდი ზომისაა (ფართობი — 20×25,4); იგი კირის თეთრი საღებავით არის შესრულებული მუქ ნაცრისფერ ფონზე. გრაფემების სიმალლე თანდათან იზრდება ზედა სტრიქონებიდან ქვემოთკენ — 2,4-3-3,5-3,8. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. სიტყვები ერთმანეთისაგან არ არის დაცილებული. ქარაგმის ნიშანი — განივი სწორი ხაზი, რომლის ორსავე მხარეს პატარა ინტერვალებით დაშორებული ორ-ორი მცირე ზომის ვერტიკალური შტრიხია დატანილი.

ციტატა ემთხვევა იოანეს სახარების 19, 30-ის ბოლო ნაწილს:

[*იერქს ა'ი მ'ა გჳაგაჳსინ ჴანუქ*] სრბ *ილილიჳს ა[სტ]*, *ამქნაჳს ხუჳ ჴათარსაჳ ჴ. ხე ხილსარსიღესაჳ ღვილსან*¹ *ალანრქებ ვიღვი* (ფ. 223 v).

E (ფ. 221v) 1 ღვილსა

„ვითარცა მიიღო იესუ ძმარი იგი ნავლითურთ, თქუა: ყოველივე აღსრულებულ არს, და მიიღრკა თავი და აღმოუტევა სული“⁶⁴.

სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც ცნობილია, სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს ცოცხალი (თვალგახელილი) და აღსრულებული (თვალდახუჭული) ქრისტეს გამოსახულებათა მონაცვლეობის ქრონოლოგიური საზღვრების თაობაზე. დღეისთვის მიღებული შეხედულების მიხედვით, ეს პროცესი უცაბედი არ ყოფილა და IX-XI საუკუნეებში ჯვარცმულის ორგვარი ტიპი თანდაბრთულად არსებობდა⁶⁵. საბერებების ამ მოხატულობაში ჯვარს მიმსჭვალულ უფლის გამოსახულების შესახებ გადაჭრით რაიმეს მტკიცება სახის დაზიანების გამო ახლა შეუძლებელია⁶⁶, თუმცა კი ჯვარცმულის გვერდით შესრულებული

⁶⁴ ოთხთავის ქართული რედაქციის ტექსტი აქ და ქვემოთ მოხმობილია უძველესი, აღიშნის (897 წ.), ჯრუჳისა (936 წ.) და პარზის (973 წ.) ნუსხების მიხედვით. გამოცემისათვის იხ.: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.), გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1945.

⁶⁵ ამ შემთხვევაში ციტატა პარზის ოთხთავიდანაა ამოტილებული, რადგან იგი სომხურ ტექსტთან უფრო ახლო ღვის.

⁶⁶ თ. ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ი ძ ე, XII საუკუნის ქართული ქედური ხელოვნების ისტორიიდან, თბ., 1980, გვ. 33.

⁶⁷ მაცხოვრის თავდახრილი გამოსახვა არ უნდა მიგვანიშნებდეს იმაზე, რომ აქ ჯვარცმული უდაოდ თვალდახუჭული, ე. ი. აღსრულებული იყო წარმოდგენილი, რადგან როგორც

ბული განმარტებითი ტექსტის შინაარსი, ვფიქრობთ, იმ ფაქტზე უნდა მიგვა-
ნიშნებდეს, რომ ქრისტე აქ უკვე აღსრულებული უნდა გამოესახათ.

8. იქვე, ქრისტეს ჯვრის მარცხენა მკლავის ზემოთ და ქვემოთ ორ სტრი-
ქონად განაწილებულია წარწერა (ნახ. 49, სურ. 17):

1 *ՅԻՇԵԱԶԻՄՏՐԻՔՈՒՄ* [Յ]ԱՐ

2 *ՔԱՅՈՒԹԵԱՆ* ԼԴ

ქარაგმის გახსნით:

1 *ՅԻԷՏԱ ՂԻՍ Տ(Է)Ր՝ Ի ՔՐԻՍՏՈՒՄ* — მომიხსენე მე, უფალო, შენს

2 *ՔԱՅՈՒԹԵԱՆԿ* — სასუფეველში

ჯვრის მკლავთან ერთად წარწერის ზომაა — 46,4×19,8; გრაფემების სი-
მაღლე — 1,9-2,6-3; განკვეთილობის ნიშნები არც ამ წარწერას ახლავს, სიტყ-
ვები ერთმანეთისაგან არაა დაცილებული. ქარაგმის ნიშნად, წინა წარწერის
მსგავსად, აქაც საშუალო ზომის განივი, სწორი ხაზია დატანილი, რომელიც
ორსავე მხარეს მცირე ზომის ორ-ორი შტრიხით არის ფლანკირებული.

წარწერა უშუალოდ, რაიმე ინტერვალის გარეშე მოსდევს მის მაღლა და-
ტანილ ტექსტს (მის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი — იხ. სომხური წარწ. № 1)
და ერთბაშად მის გაგრძელებადაც კი აღიქმება.

მსგავსი (თუმცა არა ანალოგიური) ციტატა მოიპოვება ლუკას სახარებაში
ჯვარცმის შესახებ თხრობისას. იქ ვკითხულობთ:

ლ უ კ ა — 23, 42⁶⁷

ՅԻԷՏ՝Ա ՂԻՍ ՏՐ, ԵՐԺԱՄ ԳԱՍ՝ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆԻՔ ԵՐԿ (ფ. 175 v).

E (ფ. 172 v) 1 ყայყს

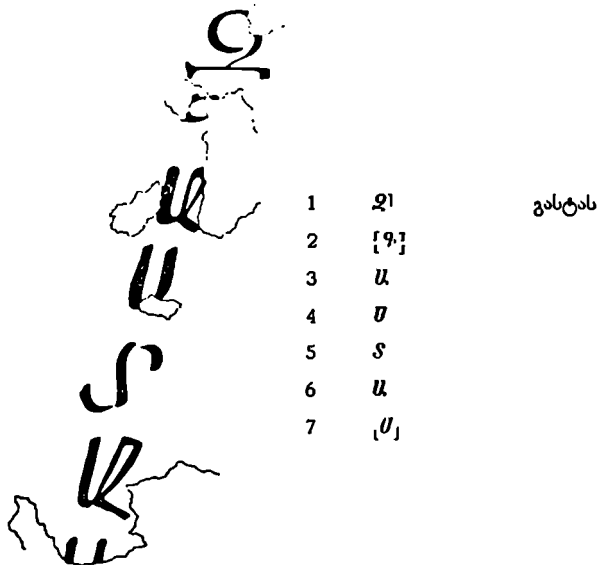
როგორც ცნობილია, ეს სიტყვები მაცხოვრის გვერდით ჯვარცმულ ავა-
ზაკს — დამქსს ეკუთვნის (ჯვარცმისას მის მიერ იქნა წარმოთქმული): ჩვენს
მონახულებადში კი იგი გესტოზის ფიგურასთან, ქრისტესკენ მიბრუნებული მისი
სახის გასწვრივ არის დატანილი და, ბუნებრივია, ამ ავაზაკისადმი მიკუთვნე-
ბული.

მაცხოვრის ჯვრის მკლავთან დატანილ, აღნიშნულ განმარტებითი ხასი-
ათის ტექსტთან დაკავშირებით აქ უნდა მოვიხმოთ ორიოდ მაგალითი: XIV
საუკუნის ბოლოს — XV საუკუნის დასაწყისის ამჟამად დაღუპული სომხური
ხელნაწერის მინიატურაში (ერევნის მატენადარანი, № 1101; მხატვარი — წე-
რუნი) ხელნაწერის მომგებელი პირის (იქვე არსებული წარწერის მიხედვით —
კირაკოსის) გამოსახულებასთან ორსტრიქონიანი წარწერაა: *ԻԷՏԱ ՂԻՍ ՏՐ Ի*

აღმოსავლურ-ქრისტიანული, ისე დასავლური სახეით ხელოვნების მრავალრიცხოვან ნიმუ-
შებში მარცხნივ თავდააწეული ქრისტე სოცხალია, თვალვახილილი (შტრ.: P. Thoby, Le
Crusifix, ფოტო № № 11, 20, 27, 28, 31, 34, 35, 38, 41, 42, 46 და ა. შ.).

⁶⁷ შტრ. ნიკოლოზის აპოკრიფული თხზულების ტექსტი (თავი X): *ՅԻԷՏ՝Ա ՂԻՍ ՏՐ. ԵՐԻ-
ՃԱՄ ԳԱՍ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻԱՄ ԵՐ (სხვა ნუსხით — ԵՐԿ). ԱՊՈԿՐԻՓԵ ՏՈՒՐԻՏ — ՄԻՇԱՅՈՒՍԱԿԱՐԱՆԵ ԵՐ
ԵՂԵՆ ԿՍԱՆ ՔՐԻՍՏՈՒՍԻՔ, ՄԱՅԵՂԻՆ ՍԻՆՈՒՄԱԿՈՒԿ: ՔԻԳՏՈՒՍԻՔ ԻՄՄԱՆԻՔ ԼԻՄԱՍՏԱՆԻՔ — ԳԱՊՈՒԵՄՈՒ-
ԼՈՒ ԿՐԵՄԵԼՈՒ: ՔՄԱՆԳԱՐԱՆ ԼՍԱՅԿԱՏԱՆ ԻՆ ԵՆ ՏՐ ԵՐԻՍՏՈՒՍԱՆԵ, Ը. ՍՆԿԱՆԻՆ ԳԻՔԵ ՆԻՐ
ԿՍԱՍԿԱՐԱՆԵ, ՎՆՆՏՈՒՔ, 1898, էջ 313—345.*

ქი² სარგაო¹ძ¹ქ⁶⁶. ანალოგიურ ტექსტს ვხვდებით იერუსალემის პატრიარქატის № 2784 ხელნაწერის XV საუკუნის დასაწყისისათვის, კერძოდ—1434 წელს პიზანის სკოლის წარმომადგენლის — მხატვარ ხაჩატურის მიერ შექმნილ მინიატურაში „ღღე განკითხვისა“; წარწერა აქ თავად მხატვარს ეკუთვნის: *მქხსაყ ფსა თრქორძაძ¹ ფასა არგაო¹ძ¹ რი სქ¹ იყირანსაყ სნბ მსყსაოქაქ¹ სსაჯათიო¹ ძაფიოქ⁶⁹*. როგორც ამ ნიმუშებიდან ჩანს, აღნიშნული ტექსტი ზოგ შემთხვევაში (ჩვენთვის მხოლოდ ეს შემთხვევები არის ცნობილი)⁷⁰ ისტორიული ხასიათის წარწერის მსგავსი ტრაფარეტული მიმართვის ფუნქციასაც ასრულებდა. საბერებების წარწერას რაც შეეხება, იგი, კვლავ ვიმეორებთ, უდავოდ

ნახ. 50.

⁶⁶ Л. А. Дурново. Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, табл. XIII, 2 (ავტორთან ხელნაწერი № 4777-ად არის დასახელებული). ლ. ლ. ჯაკობიანი, վասպուրականի մանրանկարչությունը, Երեւան, 1982, էջ 64—65; ჯაკობიანის მანრანკარչություն, Դիւանկար, Երեւան, 1982, თაխთაჲ 44.

⁶⁹ J.-M. Thierry, Monastères Arméniens du Vaspurakan, III, Revue des Études Arméniennes. Nouvelle Série, tome VI, 1969, p. 156, pl. XXVIII, fig. 13.

⁷⁰ ამგვარი სახის სხვა მაგალითების არსებობა, ცხადია, გამორიცხული არ არის, მათ შორის — თუნდაც ანდერძ-მინაწერთა (პიშატაკარანების) სტერეოტიპულ, ღმრთისადმი ძიძღვნილ შესავალში. ანდერძ-მინაწერების ეს ნაწილი კი, როგორც ცნობილია, პუბლიკაციებში, იმ მიზეზით, რომ მათ ისტორიული ღირებულება არ გააჩნიათ, ამოღებულია და ამის თაობაზე საგანგებოდაც არის მითითებული. A. K. Sanjian, The historical significance of the colophons of armenian manuscripts, Le Muséon, LXXXI, fasc. 1-2, 1968, p. 187; ლ. Բ ա խ չ ի ն յ ա ն. Ձերագրական ჩիչառասկարանների կառուցվածքն ու բովանդակությունը, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1973, № 1. էջ 191; სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (პიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმან, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბღლაძემ, თბ., 1978, გვ. 9.

განმარტებითი ხასიათისაა⁷¹ და აქ „ჯვარცმის“ სიუჟეტის თანმხლები ტექსტის მნიშვნელობით არის დატანილი და გათვალისწინებული.

4. ჯვარცმისავე სცენაში, დასავლეთ ნაწილში გამოსახული ჯვარცმული ავაზაკის ფიგურის მარცხნივ, მისი ზედატანის ჩამოსწვრივ შესრულებულია წარწერა (ნახ. 50).

ეს ტექსტიც, საბერეების სხვა სომხური წარწერების მსგავსად. კირის თეთრი საღებავით არის დატანილი შავ ფონზე. უჭირავს ფართობი — 6×30,1; გრაფემების სიმაღლე — 3,4-3,6-4; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. დაზიანებულია ნალესობის ფენის აცვენის გამო.

იმის გარდა, რომ წარწერაში ავაზაკის სახელი „პილატეს განჩინების“ სომხურენოვანი რედაქციისაგან მცირე განსხვავებით არის მოცემული (მდრ. ამ თხზულების *Գիստաս, Կსտաս*), აქ ყურადღებას იპყრობს სახელის წინ დასმული *q* (ზ) თანდებული. ხომ არ არის ლიტერატურულ პირველწყაროში არსებული ეს სინტაქსური მოვლენა (იგულისხმება შემთხვევა, როდესაც *q* წინადადებაში პირდაპირი დამატების მისანიშნებლად ან სხვა ფუნქციით გამოიყენე-

ქ
Է
Մ
Ը
Ա

1	7	დემას
2	է	
3	Մ	
4	Ա	
5	Ս	

ნახ. 51.

71 ამის საუკეთესო ნიმუში თავად სომხურ მინიატურაში გვაქვს: მატენადარანის № 48C6 ხელნაწერ ოპოხთავში (სოფ. ბერდაკი, ვასპურაკანი), რომელიც 1306 წლით თარიღდება, საუფლო ცოკლის სხვა სცენებთან ერთად „ჯვარცმის“ კომპოზიციულად შესრულებული (ფ. 12v). ჯვარცმული ავაზაკის თავთან (resp. ბაგეებთან) აქ დატანილია ორსტრატიონიანი წარწერა: ქիუხა գիսխ(կ)ր (იხ. Ղ. Ծռ. Յ ա կ ր յ ի, Из истории васпураканской миниатюры, Ереван, 1980, с. 81, 84, таб. 11). საყურადღებოა, რომ ამ მინიატურის მკვლევრებს, ლილი ზაქარიანს დაკვირვებით, აღნიშნული ხელნაწერის მოქაზმავე ოსტატი, სხვებთან შედარებით კონსერვატული მიმართულებისა, მეტწილად ადრეული ხანის აღმოსავლური ნიმუშებით სარგებლობდა (იქვე, გვ. 21).

ბა) უცვლელად გადმოტანილი ფრესკულ წარწერაში?⁷² ამ შემთხვევაში გაუგებარი რჩება, რატომ მეორე ავაზაკის სახელსაც არ ახლავს თავში X (ამ სახელის შესახებ იხ. ქვემოთ).

5. იმავე კედლის აღმოსავლეთ ნაწილზე, ჭვარცმული ავაზაკის გამოსახულების მარჯვნივ იკითხება ვერტიკალურად ჩამოგრძელებული წარწერა (ნახ. 51, სურ. 18).

წარწერა თეთრი საღებავით არის შესრულებული შავ ფონზე. მისი ზომაა — 4.9×18,5; გრაფემების სიმაღლე — 2.9-3,3-3,9; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს.

ნიკოდიმოსის სახარების ძველ სომხურ ნუსხებში ამ ჭვარცმული ავაზაკის სახელი ორგვარი ფორმითაა დადასტურებული — 'ზხმას, 'ზხმსას.

ნახ. 52

⁷² შტრ.: ზრის ჯიფან ზ თხიჩინ, ძხრ კანვიცხინ გნანეხრძა ნირა, ს არკინ გნიქას აქთბანსქის, ს აჟასს ზ ქიჯ ხეჩინ ქ ელიქ ნიოლ, ს ჩანჩინ გნა ზ ზაჟ. სიენაქს ს გსრკო ჯარაფიოდან კაქსხეჩინ, გზხმას რნი აჟინ ს გზხსათას რნი არხსქ (ნიკოდემოსის სახარება, თავი X).

6. ხსენებულ კომპოზიციაში, ჭვარცმული ქრისტეს გამოსახულების მარცხნივ, მის კოლობიუმსა და „ეკლესიის“ სიმბოლური ფიგურის შარავანდის შორის განაწილებულია თეთრი საღებავით შევ ფონზე დატანილი ზუსტრიქონიანი წარწერა. უჭირავს ფართობი — 13,2 X 22; გრაფემების სიმაღლე — 2,9-3,5-3,9; განკვეთილობის ნიშნები არ ასლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან დაცილებული არაა (ნახ. 52).

1. ⲕⲓⲗⲓⲥⲓ	კათოლიკე ეკლესია ⁷³
2 Ⲛⲓⲕⲓ	
3 ⲠⲚⲚⲓ	
4 Ⲛⲃ	
5 ⲒⲦⲒ	

„ეკლესიის“ სიმბოლური ფიგურა⁷⁴, რომელიც „ჭვარცმის“ გარდა სინავოკასთან ერთად „განკითხვის დღის“ კომპოზიციაში გვხვდება⁷⁵, მკვლევართა მითითებით, უფრო ხშირად არაა დაასტურებული შუა საუკუნეების ხელოვნებაში, განსაკუთრებით კარაინგთა ეპოქაში⁷⁶, თუმცა იგი უარყოფილი არც ბიზანტიური სამყაროს სხვადასხვა რეგიონების ოსტატთა მიერ ყოფილა. აღნიშნულის საილუსტრაციოდ შეგვიძლია დავასახელოთ Bahatin Samanliği Kilise-ს (ბელსირაბა, კაპადოკია, XI საუკუნის შეაპერილი)⁷⁷ მხატვრობა, აგრეთვე შემოქმედის მინაქარზე (X ს.)⁷⁸ წარმოდგენილი კომპოზიცია, სადაც კაპადოკიურ ზემოთ დასახლებული მცირე კაპლისა და საბერებელ VII საზოგადოების მოხატულობაზე განსხვავებით „ეკლესიის“ გამოსახულებასთან ერთად სინავოკაც არის წარმოდგენილი.

7. ჭვარცმის კომპოზიციის მარცხენა ნაწილში, ქრისტეს და ჭვარცმული ავაზაკის გამოსახულებებს შორის წარმოდგენილი ფიგურის მარცხნივ, მის თავსა და ავაზაკის ფეხებს შორის კირის თეთრი საღებავით შექმნილი ფონზე შესრულებულია, სამსტრიქონიანი წარწერა. მისი ზომაა — 9,2 X 12,3. ნაწერია თითქმის თანაბარი ზომის გრაფემებით — 2,7-3 (ნახ. 53).

რომაელი ასისტავინ: სახელი ქრისტეს ჭვარცმის ამსახველი აპოკრიფული თხზულების სომხურ თარგმანში⁷⁹ თრჯერ გვხვდება და ორჯერვე ჩვენი ფრესკული წარწერისაგან განსხვავებული სახით არის მოცემული — *Ⲛⲓⲕⲓⲗⲓⲥⲓⲁⲛⲏⲥ*, *Ⲛⲓⲛⲏⲕⲓⲗⲓⲥⲓⲁⲛⲏⲥ* (ეს მეორე ვენის მხიარობიანთა კონგრეგაციის ბიბლიოთეკის 1447 წლის მრავალთავიდანაა⁷⁹). მგვაგანადაა სახვითი ხელოვნების ძეგლებშიც: XI საუკუნის სომხური ხელნაწერის მინიატურაში მცირე აზიიდან, კერძოდ — სებასტიიდან

⁷³ კათოლიკე — საყოველთაო, დედა ეკლესია. ი. ა. ბ. უ. ლ. ა. ძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 191; იხ. აგრეთვე სიპ რაქაქიქ ნაქსაქსან ქელიქ, I, სერქსან, 1979, ლ. 1032.

⁷⁴ „ეკლესია“ შესახებ იხ. B. Breuk. Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends, Wien, 1966. S. 243—247; Lexikon der Christlichen Ikonographie, Bd. I, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1968, col. 370—378.

⁷⁵ L. Réau, დასახ. ნაშრომი. II, გვ. 487.

⁷⁶ N. Thierry, Un décor pré-icônoclaste de Cappadoce, Açikel Ağa Kilisesi, გვ. 50.

⁷⁷ M. Restle, დასახ. ნაშრომი. ტ. III, სურ. 517. 6. ტფერი ამ მოხატულობას ზემოთ დასახლებულ ნაშრომში X საუკუნით თარგმებს (იხ. N. Thierry, Un décor pré-icônoclaste de Cappadoce, გვ. 50).

⁷⁸ Sh. Amiranashvili, Medieval Georgian Enamels in Russia. New Ycrk, 1965, გვ. 38, ფერადი ფოტო გვ. 39-ზე.

⁷⁹ ამ კრებულის შესახებ იხ.: მანდარან ნაქსაქსან ჩინ ხ. ნი იყიციხანგი, ლ. 8.

(მატენადარანი—№ 3624) დამოწმებულია *Հնչիխանու* სახელი⁸⁰, ხოლო არქემის (ვასპურაკანი) 1305 წლის სახარების (მხატვარი სიმეონ არქიშეცი) ჯვარცმის სცენაში — *Հանչիխანու*⁸¹.

1. ღივ

2. Գ.Ի

3. ՆՈՍ

1. ღივ

2. Գ.Ի

3. ՆՈՍ

ლონგინოს

ნახ. 53

ჩვენს შემთხვევაში *Հնչիխანու* ბერძნული *Λογγίνος* სახელის გავლენით უნდა იყოს შექმნილი (ნიკოდიმოსის სახარების ქართულ თარგმანში, როგორც ვნახეთ, იგი სხვაგვარად არის მოცემული); უფრო ზუსტად — ასისტავის სახელი მოტანილ წარწერაში იმგვარად იწერება, როგორც იგი ბერძნულად გამოითქმის⁸².

8. ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავში, კამარის დასავლეთ ქანობზე, მედალიონში მზის სიმბოლური გამოსახულების ორსავე მხარეს, მისი მხრების გასწვრივ, შავი საღებავით ღია ყავისფერ ფონზე დატანილია ორსტრიქონიანი წარწერა (ნახ. 46, სურ. 19).

გ ა მ ო ც . : დ. გონაშვილი⁸³ (გრაფ. მონახ.).

1 *ԱՐԻԿԱ* მზე

2 *Կ*

⁸⁰ T. A. Izmailova, L'Iconographie du cycle des fêtes d'un groupe de Codex Arméniens d'Asie Mineure, Revue des Études Arméniennes, Nouvelle Serie, tome IV, 1967, p. 151. fig. 28.

⁸¹ Г. Г. Акопян. Армянская миниатюра — Вазпуракан, Ереван, 1978, таб. 3.

⁸² საჩუქრუკა, რომ ჯვარცმის ზოვიერტ ნიმუში ასისტავის სახელი ასე იწერება — LONGINOS. მაგაეადაა სანტა მარია ანტიკვას VIII საუკუნის ფრესკაზე (P. Thoby, Le Crucifix, ტაბ. VIII, № 20), აივლი ქილსეს 913-920 წწ. (N. et M. Thierry, Ayvali Kilise, გვ. 113). აგრეთვე კილიჩარ ქილსეს (M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 258) მხატვლობებში; ბერლინის მეზეუმის სპილოს ძვალზე (XII ს.) და ეგებერტის კოდექსის მინიატურაში (X საუკუნის ბოლო) კი გვაქვს სახელი LONGIN (P. Thoby, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. LI, № 118. ტაბ. XVII, № 37). გამოჩეხული არ არის, რომ საბერეების ამ ეკლესიის მონაქავე ოსტატი რომელიც ცენტურიონის სახელს ამგვარი ფორმის შემცველი ნიმუთი (ნიმუშებით) სარგებლობდა.

⁸³ დ. გონაშვილი, ივრის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 51, სურ. 2.

წარწერა შედარებით დიდი ზომის გრაფემებითაა შესრულებული (სი-
მაღლე — 3,1-3,6); მის მარცხენა ნაწილს უჭირავს ფართობი — 7,3×4,1, მარ-
ჯენას — 6,5×7,2.

მ. ჩრდილოეთი მკლავის კამარაზე, მის დასავლეთ ქანობზე გამოსახული
მედალიონის მარცხნივ, ვარსკვლავებიანი ცის მუქ-ლურჯ, მოშავო ფონზე თეთ-
რი საღებავით შესრულებულია წარწერა (ნახ. 54, სურ. 22):

1	[ა]Გ
2	ა
3	ე
4	ე
5	ხ
6	ა
7	რ
8	ა
9	ე
10	ს
11	ა
12	რ

მზე დაბნელდა

ნახ. 54

წარწერა ოდნავ მორკალულია — იგი თითქმის იმეორებს მედალიონის მო-
ხაზულობას. ოსტატე ტექსტს თავისებურად ანაწილებს: პირველი სტრიქონი
სამი ასოსაგან შედგება, შემდგომ გრაფემები ვერტიკალურად ჩამოუყვება მე-
დალიონის კიდეს; წარწერის დასასრულს, კერძოდ, მეცხრე სტრიქონში ორ
ასოს ეხვდებით. უჭირავს ფართობი — 7,5×49,6; გრაფემების სიმაღლე —

2,8-3,2; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა გამოყოფილი.

ქრისტეს ჯვარცმისას მზის დაბნელების შესახებ ოთხთავეში ნათქვამია:

მ ა თ ე — 27, 45

*ხ ს ჯ ყხე ძამქ ილორნ¹ სას-
არ სიღს ჯ ყსრა¹ ამსსაჟნ სრქ-
რქ მჩნჯღს ყჩნნ ძამ* (ფ. 69 v)

E (ფ. 69r—69v) 1. იქრჟ

ხოლო ექუს ჟამითგან
დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა,
ვიდრე მეცხრედ ჟამადმდე (ადიშისა
და ჯრუჰის რედ.).

და მეექუსით ჟამითგან დაბნელდა
ყოველსა ქუეყანასა ზედა მეცხრე
ჟამადმდე (პარხლის რედ.).

მ ა რ კ ო ზ — 15, 33

*ხ ს ჯრღს ყხე ძამ სიღს¹ სასარ
ყაღაღ დამსნაჟნ სრქრქ მჩნჯღს
ყჩნნ ძამ* (ფ. 108 v)

E (ფ. 109 r) ზუსტად იმეორებს ლაზარონთა სახარების ტექსტს.

და ვითარცა იყო ჟამი მეექუსე.
ბნელი იყო ყოველსა ქუეყანასა
ვიდრე მეცხრედ ჟამადმდე (ადიშის
და ჯრუჰის ოთხთ.).

და იყო ვითარ მეექუსე ჟამი,
დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა
ზედა მეცხრე ჟამადმდე (პარხლის
ოთხთ.).

ლ უ კ ა — 23, 44-45

*ხ ს ჯრ ჯრღს ყსეხრქრქრქ ძამნ¹,
ხ ს სასარ სიღს ჯ ყსრა¹ ამსნ-
აჟნ სრქრქ მჩნჯღს ყჩნნსრქრქრქ
[ძ]ამ. სასარყაღს არსყასნ*
(ფ. 175 v).

E (ფ. 172 v) 1. ძამ

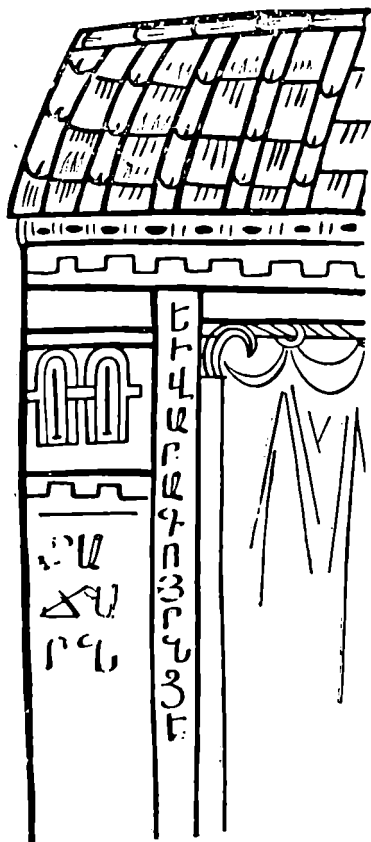
და იყო ჟამი მეექუსე, და ბნელი
იყო ყოველსა ქუეყანასა ვიდრე
მეცხრედ ჟამადმდე.

დაბნელდა მზე, ... (ადიშის და
ჯრუჰის ოთხთ.).

და იყო ვითარ ექუს ჟამ ოდენ.
და ბნელ იქმნა ყოველსა ქუეყა-
ნასა ვიდრე ცხრა ჟამადმდე.

დაბნელდა მზე, ... (პარხლის
რედ.).

ოთხთავიდან მოხმობილი მაგალითების წარწერასთან შედარებისას ძნელი არაა დავასკვნათ, რომ ეს უკანასკნელი ლ უ კ ა ს ს ა ხ ა რ ე ბ ი დ ა ნ ა მორი-
ლებული ციტატის ბოლო ნაწილის მიხედვით უნდა იყოს შექმნილი, თუქცა არ
არის მისი ზუსტი განმეორება (გაღანაცვლებულია სიტყვები). „ბილატეს გან-
ჩინების“ ქართულ და სომხურ ვერსიებს რაც შეეხება, ისინი კანონიკურ რე-
დაქციას საგრძნობლად არ სცილდებიან, ე. ი. არც ამ თხზულების სომხური
თარგმანის ტექსტი ემთხვევა VII ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავის მოტანილ
წარწერას. გამოწვევის წარმოადგენს სომხურენოვანი, შედარებით მოგვიანო

ნახ. 56

- 1 ს
- 2 ა
- 3 ქ
- 4 მ
- 6 რ
- 5 მ
- 7 ჟ
- 8 ი
- 9 მ
- 10 რ
- 11 ზ
- 12 მ
- 13 ხ,
- 14 [ლ]
- 15 [მ]
- 16 [ა]
- [...]

და კრეტსაბმელი ტაძრისა
განიპო [...]

ციტატა ოთხთავიდანაა (მათე — 27,51; მარკოზ — 15,38; ლუკა — 23.45-46), ამასთან იგი განსაკუთრებით ახლო მათეს სახარების ტექსტთან დგას:

სა იარა ქარაგიორ თონარქს ვსლა ქსრქოსა⁸⁵ ჰ ქსრიოსთ მჩნჯხ ჰ ქაქრ
(ფ. 70 r)

E (ფ. 69 v) 1. ქსრქოსაჲ

მოტიანილ კანონიკურ რედაქციას ნაწილობრივ ემთხვევა თხზულების თხრობაც: სხვადასხვა ვერსიებიდან ზვენი წარწერის მსგავსია ნიკოლიმოსის სახარების 1447 წლის ნუსხით მოღწეული ტექსტი: „სა ქარაგიორ მანარქს ვსლა ღნჯ მჯ ქსრქოსა მათონა“ (თავი X)⁸⁵.

⁸⁵ „პოლატეს ვანჩინებს“ ჭართულ რედაქციაშია — „და კრეტსაბმელი ტაძრისა მის განიპო შუვა“ (Sin-78 ხელნაწერი).

როგორც აღინიშნა, წარწერის ბოლო ნაწილი აღარ შემორჩა. გამორიცხული არ არის, რომ აქ მათეს სახარების მთელი ტექსტი იყო მოტანილი და იგი ეკლესიის ნაგებობის გამოსახულების ქვედა ნაწილში კორიზონტულად (მისი ფასადის გასწვრივ) გრძელდებოდა.

12. იერუსალემის ტაძრის ფრესკულ გამოსახულებაზე შესრულებულია მეორე წარწერაც. იგი სამსტრიქონიანია, მოთავსებულია ზემოთ მოტანილი ვერტიკალურად ჩამოგრძელებული წარწერის გვერდით, მის მარცხნივ. უჭირავს ფართობი — 7,2×13,7; გრაფემების სიმაღლე — 3-3,5-4; ქარაგმის ნიშანი არ ახლავს. შესრულებულია შავი საღებავით ღია ნაცრისფერ (resp. ამქამად განაცრისფრებულ თეთრ) ფონზე (ნახ. 56, სურ. 23).

1	I Δ U	* ტაძარი იგი ⁸⁶
2	z U ₁	
3	P z	

წარწერის განთავსების ადგილის გამო იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს იგი წინა ტექსტის შემადგენელი სიტყვაა (*სა ქარაგნიკი თაძარიქნი*), რომელიც ოსტატმა გვერდზე გაიტანა. მაგრამ ამგვარ ვარაუდს, პირველ ყოვლისა, ხელს უშლის ის ფაქტი, რომ აქ დაწერილია *თაძარნი* და არა *თაძარქნი*. ამასთან, სიტყვა *თაძარნი* ჩვენ წარწერაში დაქარაგმებული არ არის — აქ VII ეკლესიის ფრესკულ წარწერებში გამოყენებული საკმაოდ მსხვილი, თავისებური გრაფიკის მქონე ქარაგმის არავითარი კვალი არ ჩანს. ეს წარწერა ზემოთ მოტანილი ციტატის შემადგენელ ნაწილად რომც მიგვეჩნია, გაუგებარი დარჩება მისი ამგვარად გამოცალკეების მიზეზი.

13. ჩრდილოეთი მკლავის დასავლეთ კედელზე, წმ. მარიამისა და წმ. იოანე ღმრთისმეტყველის გამოსახულებებთან, შავ ფონზე თეთრი საღებავით შესრულებული სომხური ფრესკული წარწერები დღეისათვის იმდენად განმკრთალებულია და ფონთან შერწყმული, რომ მათი ამოკითხვა მხოლოდ სპეციალური განათების საშუალებით — ულტრაიისფერი სხივების შუქზე გახდა შესაძლებელი. სამწუხაროდ, ვერ ხერხდება ტექსტების მონაწახების გადმოღება გამოსავლენად უფრო ძლიერი საშუალების — ინფრაწითელი სხივების გარეშე.

ა. ღმრთისმშობლის გამოსახულების მარჯვნივ, მის შარავანდსა და მკლავის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს შორის გამოვლინდა ოთხსტრიქონიანი წარწერა, რომლის ზომაა — 6,2×15,1; გრაფემების სიმაღლე — 2,5-3,1; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ყოველ სიტყვას აქ თითო სტრიქონი უკავია.

⁸⁶ დ. გონაშვილს თავის წერილში მოტანილი აქვს ტაძრის გამოსახულების სქემატური ნახატი; როგორც ჩანს, მას წარწერა ვერ შეუნიშნავს, რადგან იგი ნახაზზე დატანილი არაა და არც ავტორი ამბობს ტექსტში ამის შესახებ რაიმეს. იხ. დ. გონაშვილი, ივრთ ხეობაში, წერილი მეორე, სურ. 3.

- 1 *ԱՀԱ* აპა, დედაო, ძე შენი
- 2 *ՄԱՅՐ*
- 3 *ՈՐԻԻ*
- 4 *ԳՈ*

ձ. წმ. იოანე լմրտისმეტყველის ფიգურის მარჯვნივ რვასტრიქონიანი წარწერა, ზომით — 6,6 X 28,4; გრაფემების სიმაღლე — 2,6-3,4; ესეც შარავანდის ჩამოსწვრივ არის დატანილი. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს.

- 1 *ԱՀԱ*
- 2 *ՈՐ*
- 3 *Ի*
- 4 *Ի* აპა, ძეო, დედაჲ შენი
- 5 *ՄԱ*
- 6 *ՅՐ*
- 7 *Ի*
- 8 *Ո*

როგორც ზემოთ აღინშნა, წმ. მარიამისა და იოანე ლმრთისმეტყველის გამოსახულებები საბერების VII ეკლესიის მოხატულობაში წარმოდგენილია არა ჭკარცელის გვერდით (მის აქეთ-იქით), როგორც ძველთა დიდ უმეტესობაში, არამედ მკლავის დასავლეთ კედელზე, ე. ო. კომპოზიციის მარცხენა ნაწილშია გატანილი. «ჭკარცმის» სიუჟეტის ერო-ერთ უმთავრეს პერსონაჟთა განთავსების ამგვარ სქემას საკმაოდ ძველი ტრადიციები აქვს — იგი უკვე ბრიტანეთის მუზეუმის V საუკუნით დათარიღებულ სპილოს ძვლის დირფიტაჟზე⁸⁷, აგრეთვე რაბულას სახარების მინიატურაშია (586 წ.)⁸⁸ დადასტურებული. იგი გვხვდება შემდგომი პერიოდის ნიმუშებშიც — ხლუდოვისა⁸⁹ და ე. წ. პანტოკრატორი-61 (ფ. 28 r)⁹⁰ (ორთვე IX ს.) ფსალმუნების მინიატურებში, ტოკალი ქილისეს⁹¹ და ჩაუშინის (X ს.)⁹² მოხატულობებში, აგრეთვე დასავლური ხელოვნების რამდენიმე ძეგლში⁹³. საბერების VII ეკლესიის მხატვრობა გელათის სახარების (Q-908, XII ს.)⁹⁴ პინიატურასთან ერთად (სადაც წმ. მარიამისა და წმ. იოანეს გამოსახულებებს კვლავ სცენის მარცხენა ნაწილში ვხვდებით) უდავოდ იმის მიმანიშნებელია, რომ «ჭკარცმის» კომპოზიციური სქემის ამგვარი სახესხვაობა ცნობილი და მიღებული იყო უკვე აღრეული შუა საუკუნეების ქართულ სახვით ხელოვნებაში.

უდავოა, რომ როგორც ლმრთისმშობლის, ისე წმ. იოანე ლმრთისმეტყველის გამოსახულებასთან შესრულებული ორივე წარწერა მაკნოვრის ჭკარცმის შესახებ იოანეს სახარების თხრობას უკავშირდება.

⁸⁷ G. Millet, დასახ. ნაშრომი, გვ. 429.

⁸⁸ D. Talbot-Rice, Byzantine Art. New illustrated edition, Harmondsworth, 1968, pl. 293.

⁸⁹ М. В. Щепкина, миниатюры Хлудовской псалтыри, Москва, 1977, с. 72.

⁹⁰ S. Dufrenoy, L'illustration des psautiers Grecs du moyen âge—Pantocrator 61, Paris grec 20, British museum 40731 (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, I), Paris, 1966, p. 28, pl. 12.

⁹¹ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 117—119.

⁹² G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. 2, გვ. 539, სურ. 142.

⁹³ G. Millet, დასახ. ნაშრომი, გვ. 429.

⁹⁴ Н. Покровский, Миниатюры Евангелия Гелатского монастыря XII века, СПб., 1887, с. 35, 51 (ფ. 136v და ფ. 241r).

[*მ-ა* *ქრქილ ხოსი ვამაყრზ ხა*
ვაჯასკირთს ვირ ასირქრ. ვი ლაქრ
მასოთ, ასაქ [ვამაყრზ, სქნ] ვო,
ან-ა ირქ[ი დო]: სკაჲ ასაქ ვა-
ჯასკ[სერან], ან-ა. მამარ დო. ხა
კანანანტ ა-ა ვ[ნა] აჯასკირთს
აგნ¹ თო ლარ (ფ. 223 რ)

E (ფ 221v) I ხე კაქინ მარანასკქ
ა-ა აჯასკირთს ინა ან ლარ.

იოანეს სახარების აქ მოტანილი ნაწევების მიხედვით შესრულებული წარწერები „ჯვარცმის“ სცენის ერთ-ერთი ტრადიციულ ელემენტთაგანია აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სახვით ხელოვნებაში (მრავალრიცხოვან დასავლურ ნიმუშებში მსგავსი ტიპის წარწერები არ შეგვხვებდნენ); კომპოზიციაში ისინი ღმრთისმშობლისა და წმ. იოანეს თავებს (resp. შარავანდებს) ზემოთ, ე. ი. ჯვრის მკლავებთან არიან ხოლმე შესრულებული. ჩვეულებრივ ეს წარწერები უცვლელად ამონარიდი ციტატებია იოანეს სახარებიდან: **ΙΑΕΘ ΥΙΟΥΣ ΟΥ** — ამა ძმ შენი; **ΙΑΟΥ ΗΜΗΡ ΟΥ** — ამა დედა შენი.

აქვე მოგვყავს ძეგლთა ერთი ნაწილის ნუსხა, სადაც ამგვარი წარწერები გვხვდება: მონცას მცირე ზომის ჯვარი (VII საუკუნის დასაწყისი)⁹⁵, მონცასვე ენკოლიონი (VIII ს.)⁹⁶, მინანქრის ჯვარცმა მორგანის კოლექციიდან (მეტროპოლიტენ-მუზეუმი, VIII ს.)⁹⁷, IX საუკუნის პირველი ნახევრის ფერწერული ზატი სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრიდან⁹⁸, X-XI სს. ტინ-რულმინანქრიანი მედალიონი ჯვარცმის გამოსახულებით და XI საუკუნის ჯვარი საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმიდან⁹⁹, დედოფალ გიზელას მინანქარი (მიუნჰენი, XI ს.)¹⁰⁰, მინანქარი Silbermann-ის კოლექციიდან (ნიუ-იორკი, XI ს.)¹⁰¹, სან-მარკოს ეკლესიიდან (ვენეცია, XI ს.)¹⁰², შემოქმედიდან (X ს.)¹⁰³, პარიზის მედალთა კაბინეტში დაცული X-XI სს. სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი¹⁰⁴, პანოვერის მუზეუმის სპილოს ძვლის ფირფიტა (X ს.)¹⁰⁵, ტოკალი ქილისეს (X ს.)¹⁰⁶, გორემის I კაპელის (იგივე ელ ნაზარი, X საუკუნის ბოლო)¹⁰⁷,

⁹⁵ P. Thoby, *Le Crucifix*, გვ. 28, ტაბ. VII (№ 18).

⁹⁶ იქვე, გვ. 31, ტაბ. VII (№ 19).

⁹⁷ იქვე, გვ. 33—34, ტაბ. IX (№ 26).

⁹⁸ K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai*, 1, გვ. 80, ტაბ. XXXII, CV, CVI (a, b).

⁹⁹ W. Seibl, T. Sanikidze, *Schatzkammer Georgien, Mittelalterliche Kunst aus dem staatlichen Kunstmuseum Tbilisi*, Wien, 1981, S. 117, 118, Abb. 21, 23.

¹⁰⁰ P. Thoby, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82—83, ტაბ. XLIV (№ 100).

¹⁰¹ იქვე, გვ. 83, ტაბ. V LIV (№ 101).

¹⁰² იქვე, გვ. 83, ტაბ. XLV (№ 104).

¹⁰³ Sh. Amiranashvili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38, ფოტო გვ. 39-ზე.

¹⁰⁴ P. Thoby, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86, ტაბ. XLVIII (№ 110).

¹⁰⁵ იქვე, გვ. 86, ტაბ. XLIX (№ 112).

¹⁰⁶ M. Restle, დასახ. ნაშრომი. II, სურ., 117—119; ტოკალი ქილისეს მოხატულობაში ჯვარცმის სცენას ნიკოღიმოსის აპოკრიფული თხზულებიდან და ოთხთავიდან ამონარიდი ვრცელი წარწერები ახლავს. იხ. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, t. I, fasc. 2, გვ. 345—348.

¹⁰⁷ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 18.

აქ ადამის გამოსახულება სრულდება¹¹³ ან რომაელთა ფიგურები, რომლებიც მაცხოვრის შესამოსელს იყოფენ¹¹⁴.

ბ) რამდენიმე ასოს ფრაგმენტი მოჩანს გოლგოთას გამოსახულების მარჯვნივაც, თუმცა აქ სტრიქონთა რაოდენობა გაურკვეველია, ხოლო მკაფიოდ მხოლოდ ერთი გრაფემა — *Λ* (ა) იკითხება.

გ) განმარტებითი წარწერები ახლდა ჩრდილოეთი მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე გამოსახული მაცხოვრისა და რომაელი ჯარისკაცების ფიგურებსაც. ქრისტეს ჯვრული შარავანდის მარცხნივ, მის ჩამოსწვრივ თეთრი საღებავით დატანილი ტექსტი დღეისათვის ამგვარი სახით იკითხება:

- 1 *ΛΣΓΔΡ[-]ΞΗ*
- 2 *ΛΓΡ*
- 3 *ΛΒ*
- 4 *Ξ*

განკვეთილობის ან ქარავმის ნიშნები აქ არ შეიმჩნევა. საფიქრებელია, რომ პირველ და მესამე სტრიქონებში *ΛΣ* დაქარავმებული *Λ(αυτοει)* უნდა იყოს. მარჯვენა რომაელ ცენტურიონსა და მაცხოვრის შარავანდს შორის კი წარწერა ამგვარად ნაწილდება (ისიც კვლავ თეთრი საღებავით არის შესრულებული):

- 1 *[-] ΔΡ*
- 2 *[-]*
- 3 *Λ [-]*
- 4 *[- -]*
- 5 *Ξ [-]*

აზრის გამოტანა ვერც ამ წარწერიდან ხერხდება¹¹⁵.

ამ ტექსტების უფრო სრული ამოკითხვა დამატებითი ფოტო-ტექნიკური საშუალებებით (ინფრაწითელი სხივების შუქზე) იქნება შესაძლებელი.

საბერების VII ეკლესიის ყველა სომხურენოვანი ფრესკული წარწერა პალეოგრაფიულად იდენტურია. უდავოა, რომ ისინი ერთი ოსტატის მიერ არის შესრულებული.

წარწერები მრგვლოვანი ასომთავრულით (*რიციაბს ხრკაშაყცჳ*) არის ნაწერი, ამასთან ზოგიერთი გრაფემის მოხაზულობაში (ეს განსაკუთრებით *ქ, ლ, მ, ლ, ზ, ჟ, ასოების შესახებ ითქმის) თავს იჩენს მიდრეკილება კუთხოვანი ასომთავრულისკენ (*აღყაყცჳ ხრკაშაყცჳ*). ამგვარი ტიპის დამწერლობა—კუთხოვანი ასომთავრული, როგორც ცნობილია, უკვე VIII-IX საუკუნეების სომხურ ეპიგრაფიკულ ნიმუშებში არის დამოწმებული, X-XI საუკუნეებიდან მოკიდებული კი იგი ფართოდ ვრცელდება¹¹⁶. ვფიქრობთ, საბერების ფრესკულ წარწერებში სწორედ ამ დამწერლობის თანდათანობითი გავრცელების პროცესია ასახული.*

¹¹³ L. Reau, დასახ. ნაშრომი, ტ. II გვ. 488—492.

¹¹⁴ G. Millet, დასახ. ნაშრომი, გვ. 493.

¹¹⁵ ჩვენთვის უცნობია ჭვარტმის სიუჟეტში მაცხოვრისა და ორი რომაელი ჯარისკაცის ჩართვის იმგვარი შემთხვევა, როგორც ეს მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე გვაქვს.

¹¹⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայոց գիր հქ դրուբյուն, გვ. 69—70.

ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი სომხურეზოვანი ფრესკული წარწერების პალეოგრაფიის შესახებ მსჯელობისას გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ თავად სომხეთში საბერებების ამ ეკლესიის თანადროული, ე. ი. X საუკუნით დათარიღებული მონუმენტური ფრესკის მხოლოდ რამდენიმე ქეგლია ცნობილი — ესაა აღთამარის (915-921 წწ.)¹¹⁷, ტათევის (930 წ.)¹¹⁸, გნდევაქმის (930-იანი წლები)¹¹⁹ მოხატულობები¹²⁰. ჩამოთვლილთაგან პირველ ორ ტაძარში საკმაოდ ფრაგმენტული სახით შემონახულ კედლის მხატვრობას სომხურეზოვანი ფრესკული განმარტებითი წარწერები ახლავს, მაგრამ ისინი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით (*պուրաճև կրկախագիր*) არის შესრულებული და მნიშვნელოვნად განსხვავდება საბერებების სომხურ წარწერთა პალეოგრაფიული ნიშნებისაგან¹²¹.

ბუნებრივია, სომხეთში მოხატულობათა საერთოდ სიმციროს გამო მოკლებული ვართ „ჯვარცმის“ კომპოზიციაში დატანილი წარწერების ასეთივე ტიპის ეპიგრაფიკულ (ე. ი. კვლავ ფრესკულ) ნიმუშებთან დეტალური შეჯერებისა და შესაბამისად — ზედმიწევნით სრული ანალიზის საშუალებას (არუქის¹²², კოშის¹²³, ანისის პაპლავუნისეული მაცხოვრის ტაძრის¹²⁴, აგრეთვე რამდენიმე სხვა მოხატულობაში არსებული ფრაგმენტული სახის წარწერები, ცხაღია, საქმეს ვერ შევლის). პარალელად ძირითადად ლაპიდარული მასალა და ხელნაწერები უნდა მოვიხმოთ.

ქვემოთ წარწერების შეძლებისდაგვარად სრული ანალიზისთვის თითოეული გრაფემის პალეოგრაფიულ ნიშნებზე, მათ თავისებურებებზე საგანგებოდ შეეჩერდებით.

¹¹⁷ S. Der Nersessian, Aght'amar, Church of the Holy Cross, Cambridge, Massachusetts, 1965; N. Thierry, Les Peintures de l'église de la Sainte-Croix d'Aghtamar (915-921), II International Symposium on Armenian Art, Yerevan, 1978.

¹¹⁸ С. С. Манукян, Фрески в Татевском монастыре в Армении, «Памятники культуры. Новые открытия», Ежегодник—1975, М., 1976, с. 131—137.

¹¹⁹ გნდევაქში X საუკუნის მოხატულობიდან მხოლოდ უმნიშვნელო ფრაგმენტებია შემორჩა. С. С. Манукян, Сложение системы росписей армянского храма, გვ. 4.

¹²⁰ აქვე უნდა დავასახლოთ კაპეტულოს და თილის მოხატულობები, რომლებიც X-XI სს. მიწნით თარიღდება. სომხეთის ფრესკებს ვართ მდებარე ეს ძეგლები დღემდე საგანგებო კვლევის საგანი არ ყოფილა (ამასთან, პიჩუელი მთაგანი 1969 წელს დაწერული იქნა). იხ. J.-M. Thierry, Monastères Arméniens du Vaspurakan, II, Revue des Études Arméniennes, Nouvelle série, tome V, 1968, p. 72—76, pl. XXIII—XXXIII, G. Boudoyan et M. Thierry, Les églises de Thil (Korluca) dans le vilayet de Tunceli (Turquie), Revue des Études Arméniennes, tome IX, 1972, p. 133—181, pl. LXVIII, fig 8; N. Thierry, La Peinture Médiévale Arménienne, «XX Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina», Ravenna, 1973, p. 401.

¹²¹ აღთამარის მოხატულობის ფრესკული წარწერებისათვის იხ.: Aght'amar (Documenti di architettura Armena, 8), Milano, 1974. ტათევის ფრესკული ეპიგრაფიის საილუსტრაციო მასალა შედარებით ცოტა სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში. N. et M. Thierry, Peintures Murales de caractère occidental en Arménie: Église Saint-Pierre et Saint-Paul de Tatev (Début du Xme siècle), Rapport préliminaire, Byzantion, t. XXXVIII, 1968; С. С. Манукян, Фрески в Татевском монастыре в Армении, სვ. გვ. 134-ზე.

¹²² Н. Г. Котанджян, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 20.

¹²³ იქვე, ტაბ. 35.

¹²⁴ Ա. Ա. Ավագյան, Վիճակն աբժանագրությունների բարձրագույնը, სხეცხან, 1978, էջ 326, ნկ. 66.

9. (გ) ასო თავისი გრაფიკული პრინციპით ატენის სიონის გუმბათის ყელზე ამოკვეთილი X საუკუნის წარწერის ამავე გრაფემის ანალოგიურია. ამ უკანასკნელშიც ასოს მარჯვენა შვერილი „უშუალოდ კი არ ავრძელებს მარცხნიდან მოკალულ თავს, როგორც ეს აღრინდელ ძეგლებში გვაქვს, არამედ ბუნს ცოტა ქვემოთ უერთდება“¹³⁶. საგულისხმოა, რომ ასეთივე მოხაზულობისაა 9 ტეკონის 964 წლით დათარიღებულ ხაჩქარზეც¹³⁷;

7 (დ) გრაფემის მარჯვენა შვერილიც 9-ს მსგავსად დაბლა არის ჩამონაცვლებული. მსგავსი მოხაზულობის ასოს ეკმიოწინის 989 წლის სახარებაში ვხვდებით¹³⁸.

8 (ე) — „აღრეული ხანის გრაფემებში მარჯვნივ განზიდული შვერილი შედარებით მოკლეა და სწორი, შემდგომ პერიოდში კი გრძელი ხდება და ქვემოთ ილუნება. გვხვდება აღრეული ხანის გრაფემები, როცა შვერილი იწყება არა ღერძის შუიდან, არამედ ზედა წვერიდან“¹³⁹.

საბერებში 8 გრაფემის ქვედა მოხრილი ნაწილი არ არის ძალზე მაღალი, განივი ხაზი კი, რომელიც ასოს ზედა წვერთან უერთდება ვერტიკალურ ღერძს, იმდენად გრძელია, რომ გრაფემის მარჯვნივ გადადის კიდეც; იგი მცირედ ზეაწეულია და გამსხვილებული დაბოლოვება ქვემოთ აქვს მოხრილი. ანალოგიური გრაფიკით ხასიათდება ვენის მხითარიანთა ბიბლიოთეკის ხელნაწერის — Cod. 697 (XI საუკუნის დასაწყისი) 8 ასოც¹⁴⁰.

9 (ზ) ასო თავისი გრაფიკით ძალზე ახლო დგას ლაზარიანთა 887 წლის სახარების ამავე პალეოგრაფიულ ნიშანთან¹⁴¹.

10 (ს) გრაფემა, როგორც აღინიშნა, კუთხოვანებისკენ ამჟღავნებს მიდრეკილებას. ამის გარდა ასოს შედარებით გვიანი ხანის დაწერილობაზე მიუთითებს ზედა და ქვედა განივი ხაზების ქვემოთკენ დახრილი დაბოლოებებიც.

თავისი დაწერილობით 11 ასო მატენადარანის № 9324 ხელნაწერის (X-XI სს.)¹⁴², აგრეთვე მიქელ მოღრეკილის იადგარის სომხური მინაწერების (X საუკუნის ბოლო)¹⁴³ იმავე გრაფემას გვაგონებს.

¹³⁶ ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, გვ. 45—46, სურ. 8; ა. აბრაჰამიანის აზრით, ამგვარი მოვლენა — მარჯვენა შვერილის თანდათან ქვემოთ ჩამონაცვლება VII საუკუნიდან იწყება. Ա. Գ. Աբրահամյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

¹³⁷ Monuments d'Armenie, Beirouth, 1975, p. 241, ასეთივე გრაფიკის შქონე ასოა 1099 წლის წარწერაშიც ვაპანავანში. ან. Գ. Մ. Գրիգորյան, Новонайденные надписи Вапанава. Պատմա-բանասիրական հանդես, 1972, № 1, էջ 221.

¹³⁸ შტრ. Frédéric Macler, L'Évangile armenien, édition phototypique.

¹³⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66.

¹⁴⁰ K. Weitzmann, Die armenische Buchmalerei des 10 und beginnenden 11. Jahrhunderts, Bamberg, 1933, Abb. 29.

¹⁴¹ Ա. Գ. Աբրահամյան, დასახ. ნაშრომი, ტაბულა გვ. 80—81-ს შორის. ლაზარიანთა სახარების პალეოგრაფიის, იქ გამოყენებული სხვადასხვა ჯღწერის (რიორაფիր, რიორაფიხ ხრկარაფիր, იღრავიხ ხრկარაფირ, ეღაფირ) შესახებ იხ. Ա. Ս. Մաքևոսյան, Լազարյան նեմարամի հნագույն ձերաფիր, Պատմա-բանասիրական, հանդես, 1973, № 1, էջ 123—132.

¹⁴² Ս. Գուլენჯյուն, Մովսես Խրիստոսի Նիրանայո իրկարաֆիր պատմաիկն ու դանիկյան Շանագիրի օդուգործման ժամանակի հարց, Բանքեր Մատենադարանի, № 4, 1958, Կախուսակ 1.

¹⁴³ Ի. Աբուլაძე, 10-րդ դարის մի ბერაფირი ნაխრեն ჩիჯատასკაფრიოյունხერ, Բანքեր Մատենադարանի, № 4, էջ 37.

Ը (զ) ბგერა ხშირად გვხვდება სომხურ მეტყველებაში, თუმც მისი შესაბამისი ასო შედარებით იშვიათია ეპიგრაფიკულ ძეგლებში¹⁴⁴. საბერებში იგი ორჯერ არის დამოწმებული. გრაფემას ადრეული ხანის ნიმუშებისთვის ტრადიციული მოხაზულობა აქვს — ნახევრად მომრგვალებული თავი და სწორი, განივი, საკმაოდ გრძელი ქვედა ხაზი სწორედ ამაზე მიუთითებს, თუმც ამ უკანასკნელის მკაფიოდ გამოხატული, ქვემოთ დახრილი დაბოლოება IX-X, აგრეთვე შემდგომ საუკუნეთა სომხური დამწერლობისთვისაა ნიშანდობლივი¹⁴⁵. მსგავსი დაწერილობა აქვს ამ გრაფემას კირილე იერუსალემელის თხზულების („სწავლანი“) ძველი სომხური თარგმანის შემცველ 873-892 წწ. ხელნაწერის ფრაგმენტებში¹⁴⁶.

Թ (თ) გრაფემა სომხურ დამწერლობაში იმ ასოთა რიცხვს ეკუთვნის, რომელთა გრაფიკის ცვლილება დროის განმავლობაში სხვებთან შედარებით თვალსაჩინოა და, ამდენად, წარწერის თარიღის შესახებ მსჯელობისათვის საგულისხმო არგუმენტს წარმოადგენს.

როგორც ცნობილია, ადრეული ხანის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ამ ასოს ორივე ფეხი ერთ დონეზე დევს, მარჯვენა მხარეს არსებული მარჯუეი კი მარჯვნივ პორიზონტული ან მცირედ ქვემოთ დახრილი შვერილის სახით გამოდის. დროთა განმავლობაში ასოს მარცხენა ვერტიკალური ტოტის სიგრძე იზრდება, ხოლო განივი შვერილი თანდათან ზევით იწევს¹⁴⁷.

აღნიშნული გრაფემა საბერებების ფრესკულ წარწერებში ერთი მხრივ ადრეული ხანის ნიმუშთა მსგავსია — მისი ორივე ფეხი ერთ დონეზე დევს და მარჯვენა მხარეს საკმაოდ დიდი მარჯუეი იკრება. ამავე დროს, გრძელი, საგრძნობლად ზეაწეული მარჯვენა შვერილი უდავოდ გრაფემის შესრულების შედარებით გვიან პერიოდზე მიუთითებს (შღრ.: შატბერდის კრებულის X საუკუნის მინაწერი¹⁴⁸, თალინის 783 და 901 წლების წარწერები¹⁴⁹, წლრუთის 974¹⁵⁰, ხოლო ეკმიანიანის 989 წლის სახარებების იგივე გრაფემა).

Ի (ი)-ს მარჯვენა თავი ჩვენს წარწერებში კუთხოვანია, კავის ქვემოთ ჩამოხიდილი მორჩი კი საგრძნობლად გაზრდილია.

Լ (ლ) გრაფემის შვეული და თარაზული ტოტები საბერებების ეკლესიის სომხურ წარწერებში მართ კუთხეს ქმნის. კუთხოვანია განივი ხაზის ქვემოთ დაშვებული დაბოლოებაც. ამგვარად, ეს ასო ე.წ. სწორი ასომთავრულით (*ուղղագիր նրկախապիր*) არს დაწერილი და, ბუნებრივია, პალეოგრაფიულად სომხური დამწერლობის გარდამავალ ეტაპს ეკუთვნის.

Խ (ხ)-ს კუთხოვანების შესახებ ზემოთ უკვე ითქვა. ამას გარდა, გრაფემის თავისებურ პალეოგრაფიაზე ისიც მეტყველებს, რომ მისი მარჯვენა კავი აქ ძალზე დიდია და თითქმის მარცხენა ვერტიკალური ღერძის ქვედა კიდემდე ჩამოდის.

¹⁴⁴ Զ. Ա Ն ա Ր յ ա ն, Հայոց գրերը, გვ. 353—357.

¹⁴⁵ Ե. Լազարյանის ცხիლში ეს პარტენი შედარებით მოგვიანოდ — XV-XVII საუკუნეებში აღნიშნება. Կ. Ղ ա ի ա ղ ո Ր յ ա ն, Հայկա՛յս: դրի սկզբնական ուხասկները, გვ. 86.

¹⁴⁶ Ս. Ք ի լ ա ն ջ յ ա ն, Նորահայտ պատարիկներ Կյուրեղ երուսաղեմացու Թ դարի մի գրչագրից, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ 232—233, Լուսանկ. 1—4.

¹⁴⁷ Զ. Ա Ն ա Ր յ ա ն, Հայոց գրերը, გვ. 337—358.

¹⁴⁸ Ипполит, Толкование песни песней, грузинский текст по рукописи X века исследовал, перевел и издал Н. Марр, «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. II, СПб., 1901, с. XVII—XIX, аგრეთვე ტაბულა ამ გვერდებს შორის.

¹⁴⁹ Գ ա Ր ե գ ի Ն Վ ա Ր դ ա ղ ե ս Յ Ո Վ ս ե փ ի ս ա ն, Ըսն. ՆաՅրոմի, Եղբ., 11, 13.

¹⁵⁰ Դ յ յ յ, Եղբ. 38, 39.

989 წლის სახარებების¹⁵⁹, კეჩარუიქის წარწერის (1051 წ.)¹⁶⁰, მოლნის სახარების (XI ს.)¹⁶¹, აგრეთვე სამშვილდის სიონის XI საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებული წარწერის¹⁶² ზ ასოს გრაფიკა ამგვარი ვარაუდის სრულ საფუძველს იძლევა.

გრაფიკის ზედა განივ ხაზსაც დაბოლოებაზე მცირე ზომის ზეაწეული მორჩი აქვს.

დ (ძ) გრაფემა საბერებების სომხურენოვან ფრესკულ წარწერებში ორჯერ გვხვდება. ორივე შემთხვევაში ასოები ისეა დაზიანებული, რომ პალეოგრაფიის შესახებ დაბეჭილებით მსჯელობის საშუალებას არ იძლევა.

ღ (ღ) აქ მკაფიოდ მორკალული თავით და ქვედა საკმაოდ გრძელი განივი ხაზით ხასიათდება (ზღრ. 906 წლის ხელნაწერის **ღ** გრაფემა Walters Art Gallery-ს სომხურ ხელნაწერთა კოლექციიდან, Ms. W. 537)¹⁶³.

ჭ (ჭ) ასო საბერებების VII ეკლესიის წარწერებში მხოლოდ ერთხელ არის დამოწმებული და ისიც — ფრაგმენტული სახით. მისი პალეოგრაფიული დახასიათება ამის გამო რთულდება, თუმცა აშკარაა ამ გრაფემის კუთხოვანებისკენ მიდრეკილება. **ჭ**-ს საბერებებში სწორი, ამასთან არათანაბარი ზომის ზედა ურთიერთგადამკვეთი შვერილები აქვს.

წ (წ)-ს ქვედატანი არა ნახევარწრიული, არამედ უკვე საგრძნობლად სწორკუთხა აქვს (კვლავ ე. წ. სწორი ასომთავრულის — *ილიყატი ხრესაჭაჭი*-ის ძირითადი მახასიათებელი ნიშანი). ასოს ზედა მარჯვენა ტოტი სწორხაზოვნად, ოდნავ ზემოთ არის წარზიდული და ქვემოთ დაშვებული მცირე მორჩით ბოლოვდება.

შ (შ) — განივი პროპორციების მქონე ეს ასო თავისი გრაფიკით განსაკუთრებით ახლო დგას ხელნაწერი წიგნის გრაფემათა მოხაზულობასთან, თუმცა პალეოგრაფიულად საკმაოდ ნეიტრალურია დროის მიმართ. კალიგრაფმა ასოს ზედა და ქვედა კაეები არა ერთიანი რკალების, არამედ ორ-ორად დაყოფილი ნახევარწრიეების სახით მოხაზა (ზოგჯერ ეს ორი ნაწილი საკმაოდ დაშორებულია ერთმანეთს). ასოს შუა, თარაზული ხაზის ბოლოს, გაღუნული პატარა ნიშანი არის დასმული — რამდენიმე შემთხვევაში მას მძიმის ფორმა აქვს.

ზ (ზ)-ს, პრ. აჰარიანის მიხედვით, ორგვარი დაწერილობა ახასიათებს. პირველ შემთხვევაში გრაფემას მარცხენა ტოტი მოკაუჭებული აქვს, ზოგჯერ კი პირიქით — გახსნილი და პორიზონტულად განზიდული მარცხნავ. ადრეული ხანის სომხურ ეპიგრაფიკაში, მკვლევრის დაკვირვებით, ორივე სახის გრაფემები არის დამოწმებული; შემდგომ, ტრადიციული ასოს დაწერილობის პირველი ტიპი ხდება¹⁶⁴.

ასოს მარცხენა ზედა დაბოლოება საბერებებში მოკაუჭებული აქვს. გრაფემას ერთი მკაფიო თავისებურებაც ახასიათებს; მარცხენა კაეი **ზ**-ს შვეულ ხაზს

¹⁵⁹ S. Der Nersessian, *Études Byzantines et Armeniennes*, tome II, Louvain, 1973, fig. 278, 280, 81.

¹⁶⁰ *Գ արեգի և արդաყեხო Յուլսի քի ხան*, დასახ. ნაშრომი, სურ. 21.

¹⁶¹ Т. А. Измайлова, *Армянская миниатюра XI века*, Москва, 1979, таб. 81.

¹⁶² ლ. მუსხელიშვილი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აუნების თარიღი, ვნობის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 104.

¹⁶³ S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Baltimore, 1973, pl. 4.

¹⁶⁴ ჯრ. Անարյան, *Հայոց գրերը*, გვ. 364.

განსხვავებით, საბერებში მ-ს ჰორიზონტულ შვერილს ქვემოთკენ დახრილი დაბოლოება არა აქვს — აქ, შუახაზის ბოლოს (ზოგჯერ მისგან ოდნავ დაცილებით) მძიმის მსგავსი ნიშნაკი არის დასმული.

❖ (ქ) ასოს საბერების სომხურენოვან ფრესკულ წარწერებში ერთი მკაფიო თავისებურება გამოარჩევს — მისი ქვედა დაბოლოება მარცხნივ არის განზიდული (ზუსტ ანალოგს ვერ მივაკვლიეთ). გრაფემის განივი ხაზის მკვეთრად გამოხატული ზეაწეული და ქვემოთ მოხრილი დაბოლოებები მისი შედარებით გვიანი, VII-VIII სს. შემდგომი პერიოდით დათარიღების სრულ საფუძველს გვაძლევს.

საბერებზე სომხურენოვანი ეპიგრაფიკული ნიმუშების პალეოგრაფიულ თავისებურებათა კონსტატაცია-განხილვა ააფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ: მოხმობილ წარწერებში გრაფემების მოხაზულობა მრავალ საერთოს ჰპოულობს VII-X სს. ძეგლებთან. ამავე დროს, განმარტებითი ხასიათის ამ ტექსტებში გამოყენებული დამწერლობისთვის ნიშანდობლივი მიდრეკილება კუთხოვანი ასომთავრულისკენ, ცალკეული ასოების (ჴ გ, ბ ვ, რ თ, ყ კ, ხ ხ) გრაფიკული ნიშნების შედარებით მოგვიანო ხანისთვის — IX-X სს. დამახასიათებელი დაწერილობა, საზოგადოდ — ჩვენი წარწერების IX-X სს. ხელნაწერთა ნიმუშებთან სიახლოვე, უდავოდ იმაზე მეტყველებს, რომ საბერების VII ეკლესიაში სომხურენოვანი ფრესკული წარწერები, ქართული და ბერძნული განმარტებითი ტექსტების ანალოგიურად, მოხატულობის შექმნის თანადროულად იქნა შესრულებული. ამრიგად, მათი სავარაუდო თარიღი ეკლესიის ფერწერული დეკორის მსგავსად X საუკუნე უნდა იყოს.

საბერების მოხატულობებთან დაკავშირებულ საკითხთა შორის მონასტრის VII ეკლესიის ფერწერულ შემკულობაში სომხური განმარტებითი წარწერების არსებობის ფაქტი საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს¹⁷⁰.

მოხატულობის შემქმნელის მიერ ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე შესრულებული ქართული ასომთავრული ტექსტი (იხ. წარწერა № 8) უკვე თავისთავად მეტყველებს ფერმწერის ეროვნულ და კონფესიურ კუთვნილებაზე — დაბეჭდვითი შეიძლება ითქვას, რომ იგი ქართველია. ამასთან ერთად, როგორც აღინიშნა, სრულიად აშკარაა ისიც, რომ ეკლესიის მოხატულობა მთლიანად ამ ოსტატის მიერ არის შესრულებული.

ფერმწერმა ენობრივად თავისებურად გაანაწილა წარწერები: ეკლესიის უმთავრესი ელემენტის — საკურთხევის მოხატულობაში ქართული განმარტებითი ტექსტებია (მხოლოდ მთავარანგელოზთა გამოსახულებებს ქართულთან ერთად ბერძნული წარწერებიც ახლავს), ჩრდილოეთი მკლავის კედლებზე შესრულებულ „ჯვარცმის“ კომპოზიციაში კი ბერძნული და სომხური (აქ ქართული მხოლოდ მხატვრისეული მინაწერია).

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, სომხური განმარტებითი წარწერების არსებობა VII ეკლესიის მოხატულობის შექმნის პერიოდში (ე. ი. X საუკუნის რაღაც ქრონოლოგიურ მონაკვეთში) საბერების

¹⁷⁰ ვარეჯის სომხურენოვანი ეპიგრაფიკული მასალიდან დღემდე მხოლოდ სომეხ პილგრიმთა გრაფიტები იყო ცნობილი: ლ. მელიქსეთ-ბეგო, ვარეჯის მრავალმთის სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა — ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული, ენობ-ის მოამბე, V-VI, 1940.

მონასტერში ქართველ ბერებთან ერთად სომეხ ქალკედონიტა ჯგუფის არსებობას უნდა გულისხმობდეს¹⁷¹.

წარწერების განაწილების ზემოდასახელებული პრინციპი სწორედ ამ მხრივაც საგულისხმო: მხატვარმა განმარტებითი ხასიათის ტექსტები იმხანად მონასტრის ძმობის ეროვნული შემადგენლობის გათვალისწინებით განათავსა (ცხადია, აქ თავისთავად იგულისხმებოდა ქართული მღვდელთმსახურება). სწორედ ამის გამო ფერწერულ შემეულობაში ცენტრალური ადგილი ქართულ წარწერებს დაეთმო, გვერდითა კედლის მოხატულობაში კი განმარტებით ტექსტთა უმეტესობა იმ ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენელთათვის შესრულდა, რომელიც აღნიშნულ პერიოდში საბერეების მონასტერში იმყოფებოდა და, ბუნებრივია, მის ცხოვრებაში გარკვეულ მონაწილეობას იღებდა. ძმობის სომეხ წევრთათვის ძირითად ენად კვლავ სომხური რჩებოდა. ვფიქრობთ, სწორედ ამის გამო შესრულდა VII ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავში სომხურენოვანი ტექსტები.

საბერეების VII ეკლესიის მხატვრობაში სამეწიფო ფრესკული წარწერების თანაარსებობის შესახებ მსჯელობისას ძალზე საგულისხმოა ჯრუჭის პირველი სახარების (H-1660) რამდენიმე მინიატურაზე (940 წ.) ქართულთან ერთად მოკლე ბერძნული და სომხური წარწერების არსებობის ფაქტი. ტაოკლარჯეთში (მატბერდში) შექმნილი ხელნაწერის ამ თავისებურებასთან დაკავშირებით რ. შმერლინგი წერს: «Можно предположить, что включение армянского обозначения имени? Христа отвечало присутствию армянской прослойки как в составе основной, однородной по своему составу, то есть грузинской, массы населения тас-кларджетской области, так и в составе монастырской братии, что естественно вытекает из принадлежности тао-кларджетских армян тому-же грек-восточному православию, какое исповедовалось коренным, грузинским, населением. Действительно, самый прием включения армянских обозначений имени в ту или другую композицию служит свидетельством того, что он не должен расцениваться в качестве указания на армянское происхождение художника... Родной язык художника, на котором он изъяснялся, сообщая свое имя и указывая свою долю труда... грузинский»¹⁷².

აქვე ისიცაა ხაზგასასმელი, რომ სომხური და ბერძნული წარწერები ჯრუჭის სახარებაში პარალელურის მნიშვნელობით არის შესრულებული. ისინი ძირითადად, ე. ი. ქართულ განმარტებთ ტექსტებს ერთვის. მსგავსი შემთხვევა გვაქვს საბერეების დასახელებულ მოხატულობაშიც, იმ განსხვავებით, რომ ბერძნული და სომხური წარწერები აქ ქართულის პარალელური კი არ არის, არამედ ტაძრის ინტერიერში საკურთხეელის ქართულ წარწერებთან ერთად მათ მხოლოდ ლატერალურის ფუნქცია ენიჭება.

სომეხ ქალკედონიტ ბერთა საბერეებში არსებობასთან დაკავშირებით: ამგვარი მოვლენა — სხვადასხვა ერის (ჩვენს შემთხვევაში ქართველ და სომეხ) მონაწილეთა ერთ მონასტერში თანაცხოვრების ფაქტი უცხო არ არის რო-

171 ამის შესახებ გ. გაფრინდაშვილიც მიუთითებს, თუმცა იგი, როგორც ჩანს, IX საუკუნეში შესრულებულად მიიჩნევს VII ეკლესიის მოხატულობას და შესაბამისად სომეხ ქალკედონიტთა ჯგუფის აქ არსებობასაც IX საუკუნეში ვარაუდობს. გ. გაფრინდაშვილი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელეოსტიკური პრობლემები, გვ. 7—9.

172 Р. О. Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI столетий, II, გვ. 56.

სწორედ ამგვარი კონტაქტის შედეგად უნდა მოხვედრილიყო ქართველებთან ერთად სომეხ ბერთა ერთი ჯგუფიც გარეჯის მრავალმთის ჩრდილო-აღმოსავლურ ნაწილში არსებულ მონასტერში — საბერებში; მაგრამ საიდან? დღეისთვის ამ კითხვაზე ზუსტი პასუხის გაცემა ძნელდება. ცხადი ერთია: VII ეკლესიის ხუროთმოძღვრული სახე, მისი ფერწერული შემკულობის იკონოგრაფიული და სტილისტური თავისებურებები იმდენად ორგანულად უკავშირდება ბიზანტიური სამყაროს აღმოსავლურ რეგიონების, უფრო მეტად მცირე აზიის, მხატვრული წრეებისათვის ნიშანდობლივ ტრადიციებს, რომ იგი უდავოდ ამ რაიონების ერთ-ერთი ქართული სავანიდან უცნობი მიზეზების გამო (შესაძლოა აქ გარკვეული როლი არაბთა ექსპანსიამაც ითამაშა — ცნობილია, რომ IX-X საუკუნეებში არაბებმა ძალზე შეაფრთხვეს პალესტინის მონასტრები; რამაც ქართველ ბერთა მიგრაცია გამოიწვია¹⁷⁸) მოსულ ბერ-მონაზონთა ტალღის ნაყოფი უნდა იყოს. ამ ტალღას უნდა მოჰყოლოდნენ სომეხი ქალკედონიტებიც, რომლებიც, ჩანს, სირია-პალესტინის ან მის მეზობელ რეგიონთა ქართულ სავანეში სხვადასხვა ეროვნების თანამორწმუნე ბერებთან ერთად ცხოვრობდნენ (აქ ხომ IX-X საუკუნეებისათვის ქართულმა სავანეებმა მკვეთრად იმატა).

საბერებების კომპლექსის ეკლესიათაგან ერთ-ერთში სომხური განმარტებითი წარწერების არსებობის ფაქტი, ბუნებრივია, ჰბადებს მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ეს ეპიგრაფიკული მასალა ადგილობრივ, ჰერეთის (ამ შემთხვევაში კამბეჩანის)¹⁷⁹ ტერიტორიაზე სომხური მოსახლეობის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს და რომ X საუკუნის რაღაც ქრონოლოგიურ მონაკვეთში დასახელებულ მონასტერში ქართველებთან ერთად მოღვაწე სომხებიც ამ ეთნიკური ჯგუფიდან უნდა ყოფილიყვნენ გამოსულნი. ამგვარი ვარაუდი დღეისთვის უცხო აღარ არის — იგი, როგორც ცნობილია, ჰერეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის თაობაზე მსჯელობისას ადრეც რამდენჯერმე ყოფილა გამოთქმული¹⁸⁰. ვფიქრობთ, ეს ვარაუდი საფუძველს უნდა იყოს მოკლებული, რადგან: ა) უკანასკნელი წლების გამოკვლევებში, ერთელი ფაქტობრივი მასალის მოხმობის და გაანალიზების საფუძველზე დამაჩერებლად დასაბუთებული, რომ VII-X სს. ჰერეთის ტერიტორიაზე ადგილობრივი მოსახლეობის (ჰერების, სუჯების) კულტურა აღმოსავლურ-ქართულ წრეს განე-

417; J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes cappadociennes*, გვ. 170—173; Ж. Лафонтен-Дозонь, *Роспись церкви, называемой Чемлекчи Килиссе и проблема присутствия армян в Каппадокии*, в сб.: «Византия, Южные Славяне и древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура», Москва, 1973, гв. 78—93; M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, I; N. Oikomides, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial, «XIVe Congrès International des études Byzantines», Rapports, II, Bucarest, 1971, გვ. 73—90, განს. 83—85 (la question démographique). მცირე აზიის ტერიტორიაზე განსაკუთრებით დიდ შვრაცის ადგილი IX საუკუნის ბოლოს—X საუკუნის დასაწყისში ჰქონდა.*

¹⁷⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 615.

¹⁷⁹ დავით გარეჯის მონასტრები ძველი ჰერეთის ერთ-ერთი რაიონი—კამბეჩანის ტერიტორიაზე მდებარეობს: Д. Л. Мухелишвили, *Из исторической географии восточной Грузии*, გვ. 21.

¹⁸⁰ А. Ш. Мнацаканян, *О литературе кавказской Албании*, Ереван, 1969, с. 38—39; Г. Мкртумян, *Царство Кахети—Эрети и армяно-грузинские отношения (XI в.—начало XII в.)*, Лრფბრ, 1981, № 11, с. 95—105.

კუთვნილობა, ენა კი უცილობლად ქართული იყო; ეს მით უფრო დაბეჭდილობით ითქმის გარეჯის მრავალშთის ადგილობრივი მოსახლეობის შესახებ — ეპქეს გარეშეა, რომ იგი მთლიანად ქართული იყო. სომხური მოსახლეობის წილი ჰერეთისა საზოგადოდ და, კერძოდ, კამბეჩანის ტერიტორიაზე ერთობ მცირე უნდა ყოფილიყო¹⁸¹; ბ) თავისთავად ის გარემოება, რომ მონასტრის VII ეკლესია და მისი მოხატულობა მცირე აზიიდან მოსული ჯგუფის თაოსნობით უნდა იყოს შექმნილი, ნაკლებ სავარაუდოს ხდის სამლოცველოს გამოკვეთის და მისი ფერწერული დეკორის შექმნის პროცესში აღნიშნული ჯგუფის სწრაფ, ამასთან ძალზე მკიდრო კონტაქტის შესაძლებლობას ადგილობრივ სომხურ (ქალკედონური აღსარების) მოსახლეობასთან (თუკი, ცხადია, ასეთი ეთნიკური ერთეული გარეჯში არსებობდა). ვრცელი განმარტებითი წარწერების არსებობა ამ შემთხვევაში ხომ სხვაგვარად ვერ ახსნებოდა თუ არა მონასტრის ძმობის წევრებთან ადგილობრივთა ძალზე მკიდრო კავშირით. მართლაც, თუ მრავალშთის მიდამოებში მოსახლეთა შორის სომეხთა ეთნიკურად ისე მკაფიოდ გამორჩეული (მამასადამე, საკაოდ დიდი) ჯგუფი არსებობდა, რომ დასახლებული ტაძრის ფრესკების შემკობისას აუცილებელი გახდა მათთვის ჩრდილოეთ კედელზე სომხური ფრესკული წარწერების შესრულება, რატომ არ ჩანს მათი კვალი VII ეკლესიის ქრონოლოგიურად წინა (V და VI) ან მომდევნო, დროით არც თუ ძალზე დაშორებული VIII ეკლესიის ფრესკებში? და არამარტო ამ მონასტრის — საზოგადოდ, ბერების სერის გამოქვაბულ ეკლესია-სამლოცველოებში (თუნდაც მის მდიდარ ეპიგრაფიკულ მასალაში)?

ამეამად ჩვენთვის უცნობი რჩება, თუ რა გზით წარიმართა საბერების VII ეკლესიის შექმნის პერიოდში აქ ქართველებთან ერთად მოსულ სომეხ ქალკედონიტ ბერთა ჯგუფის ბედი — გაგრძელდა მათი დენაციონალიზაციის პროცესი თუ ძმობის სომეხმა წევრებმა დასტოვეს მონასტერი. ფაქტი ერთია — ამ სამლოცველოს მომდევნო, VIII ეკლესიის ფერწერული შემეყულობა (იგი, როგორც აღინიშნა, X საუკუნეშივეა შესრულებული) სრულიად სხვა. უაღრესად თვითმყოფად მხატვრულ ტენდენციებს ასახავს და არაფერი აქვს საერთო მონასტრის VII სამლოცველოს ფრესკებთან. უეჭველია, რომ იგი აღარაა მცირე აზიის სავანეებიდან მოსული ტალის ნაყოფი, ამ ჯგუფის წარმომადგენელთა მიერ შექმნილი ძეგლი.

დასასრულ. VII ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავის ფრესკული წარწერებისთვის ნიშანდობლივი რამდენიმე საერთო თავისებურების შესახებ:

ა) პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს ტექსტის განთავსებისას გრაფემების ვერტიკალურად განაწილების ტენდენცია. ზოგ შემთხვევაში კი — მაგალითად მთვარის პერსონიფიკაციის, ან ჭვარცმული ქრისტეს გამოსახულების მარცხნივ წარმოდგენილი ავაზაკის თანმხლებ ბერძნულენოვან განმარტებით წარწერებში — ოსტატი ტექსტს ორ ვერტიკალურ სვეტად განათავსებს. ეს ყოველთვის წარწერისთვის განკუთვნილი (ზოგ შემთხვევაში — დარჩენილი) ადგილის ფართობით ან კომპოზიციური მიზნებით როდი არის განპირობებული — უდავოა, რომ ამგვარი ხერხი ფერმწერის მხატვრულ გემოვნებასაც ასახავს და მისი ორიგინალური შემოქმედების ნაყოფია.

¹⁸¹ Д. Л. Мухелишвили, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 23 და შემდ. ჰერეთ-სომხეთის ურთიერთობის საკითხებს საგანგებოდ, ამასთან ვრცლად ეხება თ. პაპუაშვილი, რომელსაც დასახლებულ ვარაუდთან დაკავშირებით არაერთი საგულისხმო არგუმენტი მოაქვს. თ. პაპუაშვილი, *ჰერეთის ისტორიის საკითხები*, თბ., 1970, გვ. 156—170.

ბ) ჩრდილოეთი მკლავის როგორც ბერძნული, ისე სომხურენოვანი ფრესკული წარწერების ერთ ნაწილს პირველი სტრიქონის წინ ახლავს ჭკერულად განლაგებული ოთხი წერტილისაგან შემდგარი მცირე ნიშანი — ··; ტექსტის დასაწყისის ამგვარი შემოკბა ხელნაწერი წიგნის მხატვრული გაფორმებისთვის არის უფრო მეტად ნიშანდობლივი, მეტიც — რ. შმერლინგის მართებული მითითებით, იგი X საუკუნის ხელნაწერებისათვის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებულ დეკორაციულ ელემენტაგანია¹⁸². მართლაც, ანალოგიურ ნიშანს როგორც ქართულ (ჭრუჭის პირველი სახარება — 936 წლის ხელნაწერი; კალას ლექციონარი X საუკუნის ბოლო მეოთხედისა; წყაროსთვის სახარება, A-98 — X საუკუნის მიწურული; XI საუკუნით დათარიღებული A-603 ხელნაწერი, აგრეთვე ალავერდის 1054 წლის ოთხთავი — A-484 და სხვ.)¹⁸³, ისე ბერძნულ¹⁸⁴, სომხურ (წღრუთის 974 წლის სახარება¹⁸⁵, 1007 წლის ოთხთავი¹⁸⁶, ეენის მხითარიანთა ბიბლიოთეკის XI საუკუნის დასაწყისის ხელნაწერის Cod. 697-ის მინიატურა ჭვარცმის გამოსახულებით¹⁸⁷, მოლნის ოთხთავი XI საუკუნისა¹⁸⁸) და სირიულ¹⁸⁹ ტექსტებში საკმაოდ ხშირად ვხვდებით. ამრიგად, საბერებების წარწერათა ეს ჭკუფი, პალეოგრაფიის გარდა, ტექსტის შემოკბობის ხერხითაც გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს ხელნაწერი წიგნის მხატვრული გაფორმების პრინციპებთან¹⁹⁰.

¹⁸² P. O. Шмерлинг, *Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI столетий*, т. I, Тб., 1967, с. 59, рис. 14.

¹⁸³ P. O. Шмерлинг, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, ტაბ. 6—7, 44.

¹⁸⁴ შტრ. საბერძნეთის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დატული ხელნაწერები: Cod. 123—IX ს., Cod. 94—X ს., Cod. 105—გვიანი X ს., Cod. 91—ადრეული X ს. Cod. 179—1048 წ., Cod. 170—XI საუკუნის შუაწლები, Cod 2804—XI საუკუნის მორე ნახევარი, Cod. 174—XI ს., Cod 2363—XI-XII სს. მიწნა, Cod. 190—XI-XII სს. მიწნა და სხვა მრავალი. *Catalogue of the illuminated byzantine manuscripts of the national library of Greece*, vol. I, *Manuscripts of New Testament texts 10th—12th Century*, by Anna Marava—Chatzinicolaou and Christina Toufexi—Paschou, Athenes, 1978, fig. 171, 172, 181—195, 329, 350—351 და შებდ.; ბრიტანეთის მუზეუმში დატული ფსალმუნი Add. 19. 352, რომელიც 1066 წლით თარიღდება (ფ. 25r, 40v, 55v, 63v, 76v, 77v და ა. შ.). S. Der Nersessian, *L'illustration des Psautiers Grecs du Moyen Age*, vol. II, Paris, 1970, fig. 45, 70, 90, 102, 123, 124; ათონის მთის მონასტერთა ხელნაწერები: დონოსის მონასტრის Cod. 587—XI ს., Cod. 17—XII ს., Cod. 4—XIII ს., ივერონისა—Cod. 1—XI ს., Cod. 5—XIII ს., Cod. 1384—XIV ს., წმ. პანტელეიმონის მონასტრის Cod. 6—XII ს., Cod. 25—XII ს. S. M. Pelekanidis, P. C. Christou, Ch. Tsioumis, S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts*, vol. I—II, Athenes, 1974—1975; ნიშანდობლივია, რომ ბერძნულ ხელნაწერებში ამგვარი ნიშანი მეტწილად მსხვილი. ხშირად ოქროსფერით ნაწერი ასოებში შესრულებული სათაურის წინ არის დასმული; იგი ძირითადად ტექსტში ვეხვდება და ძალზე იშვიათად — მინიატურის განმარტებით წარწერასთან.

¹⁸⁵ Կ ա Ր Ի Գ Ի Ը Կ Վ ա Ր Կ ա Ս Ի Խ Մ Յ Վ Ս Ի Կ Ի Խ Ե Կ Մ, დასახ. ნაშრომი, სურ. 38—39.

¹⁸⁶ Т. А. Измайлова, *Армянская миниатюра XI века*, გვ. 30, სურ. 7.

¹⁸⁷ K. Weitzmann, *Die armenische Buchmalerei des 10 und beginnenden 11. Jahrhunderts*, სურ. 29 (ფ. 8r).

¹⁸⁸ Т. А. Измайлова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155, ტაბ. 96.

¹⁸⁹ P. O. Шмерлинг, *Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI столетий*, I, სურ. 14; *Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem*, With Introduction and Description of Each of Seventy-one Miniatures Reproduced William Henry Paine Hatch, Cambridge, Massachusetts, 1931, pl. LXIV; K. Weitzmann, *Manuscripts Gréco-romains et Paléochrétiens*, New-York, Chêne, 1977, pl. 34—35 (რამბლას სახარება, ფ. 4v და 9v).

¹⁹⁰ საყურადღებოა, რომ ეს ნიშანი ბერძნულში ტექსტის კომენტართან დაკავშირებისთვისაც გამოიყენება. ამავე დანიშნულებით იხმარება იგი შედარებით მოგვიანო ხანის — XII-XIII სს. ქართულ კომენტარებთან ხელნაწერშიც (A-39, A-1108, Q-1152). ამის შესახებ იხ. ლ. ქაჯაია, *პირობითი ნიშნები ქართულ კომენტარებთან ხელნაწერებში, „პალეოგრაფიული ძიებანი“*, II, გვ. 33, 47.

მეორე მხრივ, იგივე კალიგრაფიული ნიშნაკის გამოყენება არც კედლის მხატვრობის ნიმუშებისთვის არის მაინცდამაინც უჩვეულო. საგულისხმოა, რომ ამგვარი მაგალითები განსაკუთრებით მრავლადაა მცირე აზიის (უფრო მეტად კაპადოკიის) მონათულობებს შორის (შდრ.: ირპალა, სუმბულუ ქილისე — X საუკუნის დასაწყისი¹⁹¹, Cavusin — 963-969 წწ.¹⁹², გორომის VII კაპელა ანუ ტოკალი ქილისე — X საუკუნის ბოლო¹⁹³, ჰასან დაგი, კირკ დამ ალტი ქილისე¹⁹⁴, Tağar, ტრიკონქი — 1080 წ.¹⁹⁵, გორომის XIX კაპელა, იგივე ელმალე ქილისე — 1190-1200 წწ.¹⁹⁶ აგრეთვე მრავალი სხვა ძეგლიც). ასეთივე ნიშანი არც ბერძნული (კორფუს წმ. მერკურის კაპელის ფრესკები — XI ს.)¹⁹⁷ და სამხრეთ იტალიის მონათულობებისათვის უნდა იყოს უცხო — ოტრანტოს წმ. პეტრეს გამოქვაბული ეკლესიის X საუკუნით დათარიღებულ მონათულობაში იგი ასეთივე მიზნით, სტრიქონის დასაწყისის მხატვრული გაფორმებისათვის არის გამოყენებული¹⁹⁸. ჯვრულად განლაგებული ოთხი წერტილით წარწერის შემკობის ხერხს ლაპიდარულ წარწერებშიც ეძებნება ანალოგი — მას ანისის ე.წ. სასახლის ეკლესიაზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ამოკვეთილ წარწერაზე (X ს.) ვხვდებით¹⁹⁹.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ VII ეკლესიის მომხატვეი ოსტატისათვის კარგად იყო ცნობილი როგორც ხელნაწერთა, ისე ფრესკული წარწერების მხატვრული გაფორმების ეს ხერხი.

¹⁹¹ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, ტაბ. 495.

¹⁹² იქვე, ტაბ. 311.

¹⁹³ იქვე, ტ. II, ტაბ. 104, 110, 114 და ა. შ.

¹⁹⁴ N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, სურ., 49.

¹⁹⁵ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, ტაბ. 363.

¹⁹⁶ იქვე, ტ. II, ტაბ. 183.

¹⁹⁷ P. L. Vocotopoulos, Fresques du XIe siècle a Corfou, Cahiers Archéologiques, XXI, 1971, p. 152—153, fig. 2.

¹⁹⁸ C. Mango, Lo stile cosiddetto «Monastico» della pittura Bizantina, „Atti del terzo convegno internazionale di studio sulla civiltà rupestre medioevale nel mezzogiorno d'Italia“, Galatina Congedo Editore, 1978, tav. 10.

¹⁹⁹ И. А. Орбел и, Шесть армянских надписей VII-X вв., გვ. 81, ტაბ. IV.

VIII ეკლესიის ფრესკული წარწერები

ამ კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ტაძრის X საუკუნით დათარიღებული კედლის მხატვრობა, წინა სამის მსგავსად, კვლავ ფერწერული დეკორის არასრული სისტემის მაგალითია; აქ უკვე საკუთხეველთან და ჩრდილოეთ მკლავთან ერთად გუმბათიც ფერწერითაა შემკული (გამოსახულია ვარსკვლავები). გუმბათის თაღში ნაღესობა ახლა დაზიანებულია. ვფიქრობთ, აქაც ტრადიციული ჯვრის ფერწერული გამოსახულება იყო შესრულებული (ხომ არ იყო იგი მედალიონში ჩაწერილი?), ამასთან შედარებით მცირე ზომისა, ვიდრე VII ეკლესიაში.

ტაძრის საკუთხეველის მოხატულობა V და VI ეკლესიების აბსიდათა შემკულობის იკონოგრაფიულ სქემას იმეორებს — საყდარზე მჯდომი ქრისტე (მისი სახისა და სხეულის მარცხენა მხარე ნაღესობის ჩამოშლის გამო აღარ არსებობს) მაკუთხეველი მარჯვენითა და გადაშლილი კოდექსით აქ კვლავ „დიდების“ შარავანდის გარეშეა გამოსახული; მის გარშემო შესრულებული ოთხი აპოკალიფსური ვარსკვლავიდან მხოლოდ ერთი შემორჩა კონქის ჩრდილოეთ ქანობზე. მაცხოვრის არქაული ტიპის საყდრის ქვედა ნაწილში, ორივე მხარეს ზარისა და ლომის წყვილი გამოსახულებები ყოფილა შესრულებული — აბსიდის მარცხენა კედელზე ამ უკანასკნელთა ფიგურები თითქმის მთლიანად დაღუპულია. იქვე, ქრისტეს საყდრის გვერდით, მეტ-ნაკლები სისრულით შემონახულია მრავალფრთედების გამოსახულებები (ისინი ფრესკაზე ცეცხლოვან ეტლთა გარეშეა წარმოდგენილი).

ეკლესიის საკუთხეველის მოხატულობაში ერთი იკონოგრაფიული თავისებურება იქცევს ყურადღებას: ქრისტეს ფიგურის მარცხნივ და მარჯვნივ წარმოდგენილი მრავალფრთედების ზედა ფრთის დაბოლოებაზე ფარშავანგის გამოსახულებაა შესრულებული. ა. ვოლსკაიას მითითებით, ფერმწერს იგი არწივის სიმბოლოს ნაცვლად უნდა გამოესახა?

ეკლესიის საკუთხეველის კონქში, მრავალფრთედების გვერდით, ანგელოზის თითო ფრონტალური ფიგურაა. ორივე მათგანს ხელში გრაგნილი უჭირავს, მეორე კი მკერდს წინ აქვს აწეული და კურთხევის ნიშნად გრაგნილისკენ მიმართული.

ანალოგიურად მოსილ ანგელოზთა შედარებით მცირე ზომის, საკუთხეველისკენ სამი-მეოთხედით შებრუნებული ფიგურებია ეკლესიის საკუთხეველის შუბლზე, მისი ზედა ნაწილის სამხრეთ და ჩრდილოეთ კუთხეშიც. ამავე კედლის ქვედა ნაწილს „კიბისებრი ორნამენტი“ ამკობს.

საკუთხეველის ქვედა რეგისტრის გამოსახულებები — ღმრთისმშობლისა და მოციქულთა ფიგურები, რომლებსაც კონქის კომპოზიციისაგან „კიბისებ-

¹ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréébi.

² იქვე.

რი“ ორნამენტის საკმაოდ ფართო ზოლი გამოჰყოფს, ნაღესობის ჩამოშლის გამო ამჟამად თითქმის მთლიანად გამჭარალია; შემორჩა მხოლოდ რამდენიმე ფიგურის თავისა და შარავანდის ზედა ნაწილი.

ერთზე ფრაგმენტულია VIII ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის ფერწერული შემკულობა, განსაკუთრებით მისი ქვედა რეგისტრის ფრესკები. აქ, მკლავის ცენტრალურ, ჩრდილოეთ კედელზე წმ. მხედართა პერალღიკური გამოსახულებები ყოფილა შესრულებული (VIII ეკლესიის მომხატავი ოსტატი კლავ საბერებების ჩვენამდე შემორჩენილი ქრონოლოგიურად პირველი მოხატულობის ტრადიციებს აგრძელებს). ნაღესობიდან ფერადოვანი ფენის აცენის გამო დაზიანებული კომპოზიციიდან შემორჩა: მხედართა ცხენების ცალკეული დეტალები, გველეშაპის ქერცლიანი სხეულის ნაწილი (წაგრაგნილი კუდი), განრთხმული დიოკლეტიანეს ქვედატანი, ე. ი. ძირითადად სცენის ქვედა ნახევარი.

ფერწერის მცირე ნაშთებია დარჩენილი მკლავის დასავლეთ კედელზეც, თუმცა დღეისთვის ამ უმნიშვნელო ფრაგმენტების მიხედვით იმის განსაზღვრავ კი ძნელია, აქ ცალკეული ფიგურები იყო გამოსახული თუ რაიმე კომპოზიკია. მოპირისპირე. აღმოსავლეთ კედლის ფერწერისაგან არსებითად არაფერი დარჩა.

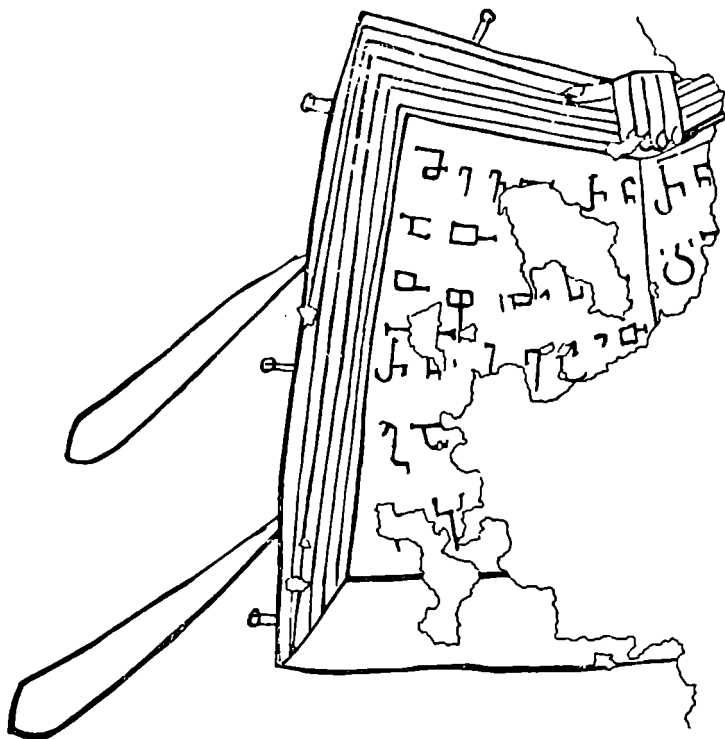
მკლავის კამარის ცენტრში, ფირუზისფერ მედალიონში შავი საღებავით გრაფიკულად ჩაწერილი ტოლმკლავა ჯვარია გამოსახული, დასავლეთ და აღმოსავლეთ ქანობებზე კი — წინასწარმეტყველთა თითო ფიგურა. ორივე მათგან ხელები მაღლა აქვს აპურობილი და მედალიონიდან გამომავალი, დრამატული ქსოვილის კიდები უჭირავს. მათი სახეები ახლა ფაქტიურად მთლიანად დაღუპულია³.

1. VIII ეკლესიის საკურთხეველის მოხატულობაში, კონქში გამოსახული. საყდარზე მჯდომი ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე არსებული წარწერიდან ძალზე თხელფენიანი ბათქაშის ჩამოშლის გამო დღეისთვის ნაწილობრივ არის დარჩენილი რვა სტრიქონი. ფრაგმენტის ზომაა — 26,7×30,3; გრაფემების სიმალღე — 1-1,6-2,2-3-3,6-4,3. შესრულებულია შავი საღებავით მიწისფერი ოქრის ფონზე. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან დაცილებული არ არის, ქარაგმის ნიშანი — განივი სწორი ხაზი (ნახ. 57, სურ. 24).

წარწერა ნაკლულია, თუმცა ტექსტის ერთი ნაწილის აღღგენა ამჟერად მაინც შესაძლებელია.

წიგნზე დატანილი ციტატა ოთხთავიდან არის ამოკრებილი. მისი პირველი სამი სტრიქონი verso-ზე მოხმობილია იოანეს სახარებიდან, კერძოდ, 8, 12-ის დასაწყისიდან („მე ვარ ნათელა სოფლისაჲ. რომელი შემომიღგეს მე, არა ვიდოდის ბნელსა, არამედ აქუნდეს ნათელი ცხოვრებისაჲ“). იმავე გვერდის შემდგომ

³ დ. გონაშვილის მიერ ამ საუკუნის 30-40-იან წლებში შესრულებულ ჩანახატებში წინასწარმეტყველთა ფიგურები სრული სახითაა წარმოდგენილი (იხ. მისი, ივრის ხეობაში, წერილი მეორე, სურ. 4, 5). ე. ი. ამ დროისათვის ეს გამოსახულებები ჯერ კიდევ ძირითადად დაუზიანებელი იყო. სამწუხაროდ, აგრორის ნახატები გაუწაფავი ხელითაა შესრულებული (ამას ისიც ემატება, რომ დ. გონაშვილი მათ ქალების ფიგურებად მიიჩნევს) და დღეს მათ მიხედვით აღნიშნულ გამოსახულებათა შესახებ მსჯელობა ძნელია.

ნახ. 57

verso	recto
1 შუჩქაჲ	7 აჲჩ [...]
2 ჸმ[ოთს]	8 ჸც[...]
3 აფოთსიჲ	[...]
4 აჲჩქეჩჲ	
5 ჸც[აჲცჲ]	
6 ჸჩქ[ოჲ] [...]	

მე ვარ ნ[ათელი ს]ოფლისა,⁴ რ(ომელმან ზეცით)⁵ გარდამო[გ]ვ[ელ
...]]⁷, რ(ომელმან [...])⁸ და[...]

სტრიქონებს რაც შეეხება, ისინი ნაწილობრივ ემთხვევა იოანეს სახარებისე 6, 41-ის და 6, 51-ის ტექსტს (შესაბამისად: „დრტვნვიდეს მისთვის ჰურიანი იგი, რამეთუ თქუა: მე ვარ პური, რომელი ზეცით გარდამოვევდ“⁴ და „მე ვარ პური ცხორებისაჲ, რომელი ზეცით გარდამოვევდ“).

⁴ ქართული ოთხთავის ძველი, XI საუკუნემდელი ტექსტის ამგვარ რედაქციას ჭრუჭისა და პარხალის ოთხთავებში ვხვდებით.

იოანეს სახარების დასახელებული ციტატებიდან ორს — ი. 8,12-ს და ი. 6,51-ს ქრისტიანული აღმოსავლეთის საბუთი ხელოვნებაში ჩვეულებრივად ხშირად მიმართავენ და ისინი სწორედ ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დასატანი ტექსტების რიგს ეკუთვნის⁶. მაგრამ ჩვენს შემთხვევაში, როგორც ვხედავთ, უცნაური და ძნელად ასახსნელი არჩევანია გაკეთებული — ეს ორი ტექსტი (უფრო ზუსტად — ტექსტთა გარკვეული ნაწილები), სხვა ცნობილი მაგალითებისაგან განსხვავებით, შერწყმულია. საბერეების VIII ეკლესიის მოხატულობას ამ მხრივ სხვა ძეგლებს შორის ანალოგი არ ეპოვება.

წარწერის მარჯვენა ნახევარი — recto თითქმის მთლიანად დაღუპულია, ამიტომ დღეისათვის გაურკვეველი რჩება, იქ იოანეს სახარების იგივე ციტატა (ი. 6, 51) გრძელდებოდა, თუ სხვა ტექსტი იყო შესრულებული. პირველი სტრიქონის შემორჩენილი დაქარაგმებული დასაწყისი ძნ.—რ(ომელმან) თითქოს პირველი ვარაუდის სასარგებლოდ ლაპარაკობს⁷ (შდრ. აღიშის ოთხთავის ტექსტი: „მე ვარ პური ცხოველი, რომელი ზეცით გარდამოვცედი. რომელმან ჰამოს პურისა ამისაგან, ცხონდეს უკუნისამდე“. ჭრუჭისა და პარხალის ოთხთავებში ეს ადგილი განსხვავებული რედაქციით არის მოცემული), მაგრამ მეორე სტრიქონის პირველი ორი ასო ოც—და არ ემთხვევა იოანეს სახარების ამ ადგილს ქართული ოთხთავის ჩვენთვის ცნობილ ნუსხებში.

ამდენად, უნდა ვითქვით, რომ წინა ნახევრის (verso-ს) მსგავსად, აქაც ოსტატმა სხვა ციტატით (შესაძლოა კვლავ ციტატების ნაწილებით) შეაფარა ტექსტი. ეს, ბუნებრივია, კიდევ უფრო თავისებურს ხდის მოტანილ წარწერას.

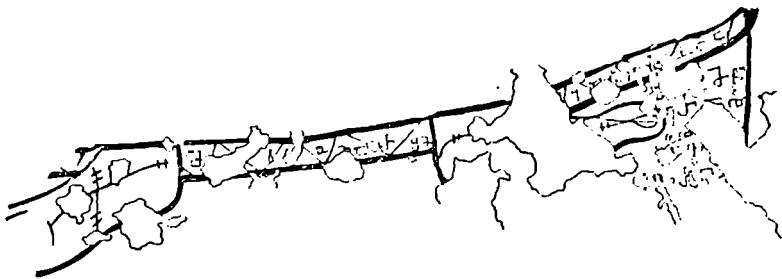
წიგნზე დატანილ ამ ტექსტში ერთი შეუსაბამობაცაა: დაქარაგმებული ძნ, ექვი არ არის, უნდა გაიშიფროს როგორც რომელმან. მაგრამ ამგვარად აღდგენილი ტექსტი—რომელმან ზეცით გარდამოვცედი სინტაქსურად სრულიად შეუთანხმებელია. ამის ნაცვლად წარწერაში უნდა ყოფილიყო რომელი ზეცით გარდამოვცედი, ისევე როგორც ქართული ოთხთავის უძველეს, აგრეთვე შედარებით მოგვიანო (ბოლო) რედაქციებში.

2. საკურთხეველშივე, „ქრისტეს დიდების“ კომპოზიციის ქვედა ნაწილში, ნუსხურნარევი კუთხოვანი ასომთავრულით შესრულებულია ექვსსტრიქონიანი წარწერა. მისი დასაწყისი საყდარზე მჯდომი ქრისტეს ტერფებს შორის შესრულებული მარტივი გეომეტრიული სახის ორნამენტულ ზოლშია ჩაწერილი, მომდევნო ნაწილი კი ტერფთსადგამის მარჯვენა კიდეზე ხუთ სტრიქონაზე ჩამოუყვება. შესრულებულია შავი საღებავით ნაცრისფერ (ორნამენტის ფონი) და მიწისფერი ოქრის(ტერფთსადგამი) ფონზე. უქირავს ფართობი: 72,5×20,8; გრაფემების სიმაღლე — 1,1-1,5-2,1-2,8-3,3-3,9; განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არაა დაცელებული. საღებავის აცვენის შედეგად ტექსტი რამდენიმე ადგილზეა დაზიანებული და ამიტომ წარწერა ფრაგმენტულია (ნახ. 58, სურ. 25, 26).

⁶ The „Painter's Manuel“ of Dionisius of Fourna, Translated into English by Paul Hetherington, გვ. 88, 112.

⁷ დაქარაგმებული სიტყვის პარყება ნაწილის დაზიანების გამო დღეისთვის ცნელი იმის მტკიცება, რომ აქ უდავოდ დაქარაგმებული რომელმან ეწერა და არა, ვოქვათ, რნი—რომელნი, რნიცა—რომელნიცა, რნიესუ—რომელნი-ესე, რნიცა—რომელმანცა ან სხვა. შდრ.: ც. ქ ა ნ ე ვ ე ი, დაქარაგმება V-X სს. ქართულ ეპოგრაფიულ ძეგლებში. „პალეოგრაფიული ძიებანი“, II, გვ. 125. ი. ა. ბ. უ. ლ. ა. მ. ე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ. 404.

გ ა მ ო ც.: თ. ბარნაველი⁷ (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკრ.);
 ზ. სხირტლაძე⁸ (დედნ. შრიფ.; მხედრ. ტრანსკრ.; გრაფ.
 მონახ.).

ნახ. 58

1	შ[ცც]₁[ძ]₂[ჩ]₃[ა]₄[მ]₅[ჭ]₆[ქ]₇[ც]₈[ო]₉[ქ]₁₀[ღ]₁₁[ჩ]₁₂
2	ა[ყ]₁[ღ]₂[ო]₃[ქ]
3	ღ[ტ]₄[ო]
4	ო[რ]₅[ჩ]₆[ტ]
5	ღ[ქ]₇[ო]₈[ჩ]₉[ღ]
6	ო[?]₁₀[ჩ]₁₁[-]₁₂(?)

მ[აც]ხოვარ, შ(ე)მ(ი)წყალე მონა⁹ შ[ენი] მწკერალ¹⁰ი. ლ[ო]ცვა¹¹ ყავ[თ]ი¹²
 ი[-]ირნ[-](?)

თ. ბარნაველის მიერ გამოცემული ტექსტი: „...[...მ] მხატვარ[ი] შემოწყალენ. ცოლ[ვანი] შ[ემ]ირდევენ. მწერალ[ი] ლ[ო]ცვა[სა] (მომიხსენეთ): ქორონიკონსა [ც]ქ [?] (ე. ი. 190 + 780 = 970 წ. (?)).“

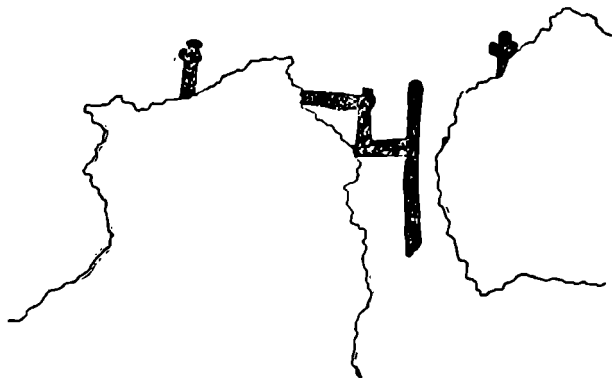
ოსტატს, ჩანს, თავდაპირველად განზრახული ჰქონდა შედარებით მოკლე წარწერის შესრულება და შესაბამისად — მისი გეომეტრიულ ორნამენტში განთავსება, ჩაწერა; მაგრამ შემდგომ ჩანაფიქრი შეიცვალა და მწერალი იძულებული გახდა მინაწერი რამდენიმე არათანაბარ სტრიქონად ჩამოეგვრძელებინა ტერფოსადგამის მარჯვენა ნაწილში.

I. როგორც ვხედავთ, თ. ბარნაველისეული წაკითხვა არსებითად განსხვავდება ზემოთ მოტანილი ტექსტისაგან. მცდარად ამოკითხულ ტექსტთან ერთად ეს ქორონიკონის აღმნიშვნელ ორ გრაფემასაც (რუ) ეხება. საქმე ისაა, რომ მკვლევართან მოცემული გრაფემები ტერფოსადგამის მარცხნივ გამოსახული ხარის ფიგურის ქვემოთ არის დატანილი და ისინი სწორედ ამ ჰიმნოლოს განმარტავს — ესაა ფრაგმენტი სიტყვისა კურო (ამის შესახებ — ქვემოთ). ამგვარი უზუსტობის მიზეზი უთუოდ ისაა, რომ წარწერა, როგორც თავად თ. ბარნაველი აღნიშნავს, მას უშუალოდ არ უნახავს⁹.

⁷ თ. ბარნაველი. კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 58.

⁸ ზ. სხირტლაძე, ტაძრის მომხატავი ოსტატის აღმნიშვნელი ტერმინისათვის ძველ ქართულში, გვ. 223, სურ. 2.

⁹ თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

ნახ. 59

[კ,ქ|ც|ღ]

კ უ რ ო

4. საყურთხევლის სამხრეთ კედელზევე, „ქრისტეს დიდების“ კომპი.ზი-ციის მარჯვენა ნაწილში, კერძოდ — უფლის საყდრის ძელთან გამოსახულ ლომის ფიგურას ახლავს ორ სტრიქონად განაწილებული ნუსხურნარევი ასომთავრული წარწერა. შესრულებულია შავი საღებავით მუქ წითელ (ღვინისფერ) ფონზე. უკირავს ფართობი $8 \times 4,1$; გრაფემების სიმაღლე — $1,6-2,1$. წარწერის მარცხენა ნაწილი ნალესობის ჩამოშლის გამო დაზიანებულია (ნახ. 60. სურ. 28).

ნახ. 60

1 კ]ღ

ლომი

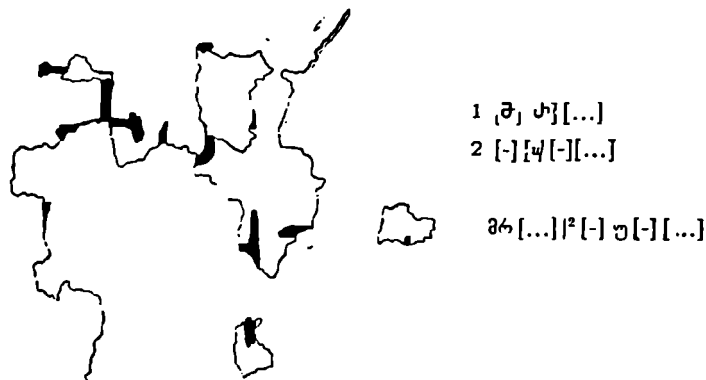
2 [ქ] ,

წარწერა თავისებურადაა შესრულებული — ნალესობის გაუპრიალებელ და უხეშ ზედაპირზე მსხვილი ფუნჯის ერთიანი მონასმით გამოყვანილ გრაფემებს ამის გამო არასწორი კონტურები აქვს.

5. აბსიდის ჩრდილოეთ კედელზე, საყდარზე მჯდომი ქრისტეს ფიგურის მარცხნივ გამოსახული მრავალფრთედის ქვემოთ შესრულებული ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერიდან დღეს მცირე ფრაგმენტებია შემორჩა. მისი ზომაა — $11,9 \times 9,7$; გრაფემების სიმაღლე — $4-4,5$; ქარაგმისა და განკეთილობის ნიშნები არ ჩანს. შესრულებულია შავი საღებავით მუქ წითელ. მოყა-

¹⁵ დ. გონაშვილი, იერის ხეობაში, წერილი მეორე, გვ. 54.

ვისტრო ფონზე. წარწერა დაზიანებულია ნალესობის აცენის გამო (ნახ. 61, სურ. 29).

ნახ. 61

საფიქრებელია, რომ აქ სიტყვა მრავალთუალი იყო დატანილი — ქერაბინის (ქერაბინთა) აღსანიშნავად. ეს ტერმინი რამდენჯერმე გვხვდება ძველ ქართულში. შდრ.: „რომელსა გიგალობენ... ანგელოზნი, ანგელოზთ მთავარნი, საყდარნი, ოვფლებანი, მთავრობანი, კელმწიფებანი და ძალნი, ქერობინნი მრავალთოვლანი და ექოვს ექოვს ფრთენი სერაბინნი“ (წმ. იაკობის უამისწირვის იოანე ზოსიმესეული, 985 წლის ნუსხა — 12,5; 47,26)¹⁶; „აქებენ კმითა გალობისათა ქერობინნი მრავალთოვალნი და ექოვს ექოვს ფრთენი სერაბინნი და ყოველნი დასნი ზეცისანი თოვალთ შოვდგამად სამებასა სამგოვამოვნებასა“ (დასდებელნი ყოველთა წმიდათანი, X ს., 248,12)¹⁷; „მრავალთოვალთაგან ქერობინთა იქებია“ (თქუმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იაკობ მოძღუარისა ბატანელ ეპისკოპოზისა, რომელ არს საროჯისაჲ, ცხოვრებისათჳს წმიდისა ოთისმშობელისა და შობისათჳს ოლისა ჩუენისა თჳ ქრისტისა წმიდისა ქალწულისაგან, A-19, X საუკუნის ნუსხა, 175, 25)¹⁸, და სხვ.

მრავალთუალი ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში გაცილებით იშვიათადაა დადასტურებული ვიდრე ქერაბინი (ქერაფინი. ქერობინი და ა. შ.); ეპიგრაფიკულ მასალას, კერძოდ ფრესკულ წარწერებს რაც შეეხება, ამ მხრივ, დღეისათვის, VIII ეკლესიის მოტანილი წარწერის ანალოგი ჩვენთვის ცნობილი არ არის.

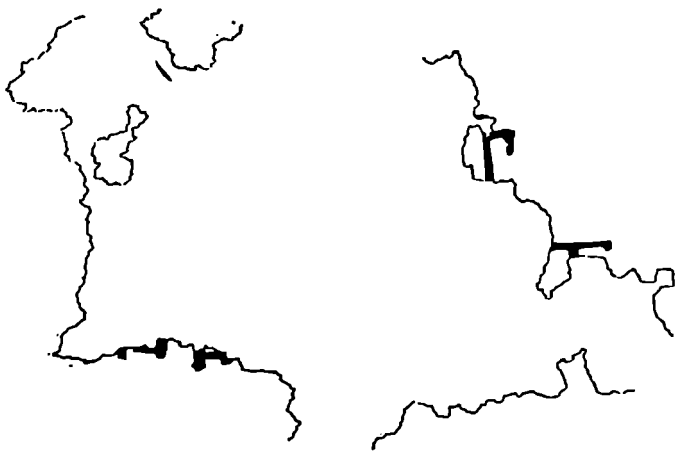
¹⁶ ძველი სახელწოდებით — „ლიტურგია წმიდისა იაკობისი“ გამოცენულა მ. თარხნიშვილის მიერ. M. Tarchnišvili, Liturgiae Ibericae Antiquiores, Scriptorum Iberici, Series I, Tomus I, textus (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 122), Lovani, 1950.

¹⁷ იხ. პ. ინგოროვიჩი, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, წ. 1, ტფილისი, 1913.

¹⁸ ექვეთა მოხუბილია კ. კეელიძისეული პუბლიკაციის მიხედვით იხ. კიბენი, I, ტფილისი, 1918, გვ. XLV; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, I, თბ., 1973, გვ. 58, 64.

აღნიშნული ტერმინის ერთი მაგალითი დასახელებული აქვს ი. აბულაძესაჲ, იხ. მისი, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 293.

0. განმარტებითი ხასიათის სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ახლ-და ახსილის სამხრეთ კედელზე გამოსახულ მრავალფრთედსაც. ტექსტი (შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მისი ზომა უნდა ყოფილიყო $23,5 \times 14,5$) აქაც ფიგურის ქვემოთ დაუტანია ოსტატს. წარწერიდან მხოლოდ რამდენიმე გრაფემალა შემოინახა (სიმაღლე — 1,5-3,5), რომელთა განთავსება გვაფიქრებინებს, რომ აქ სიტყვა მრავალთუალი (ან მისი შემცველი წინადადება) იყო დატანილი (ნახ. 62).

ნახ. 62

1 [C]I[H]

[მრ]ავ[ალთუ]ა[ლ-][...](?)

2 [C]T[C]

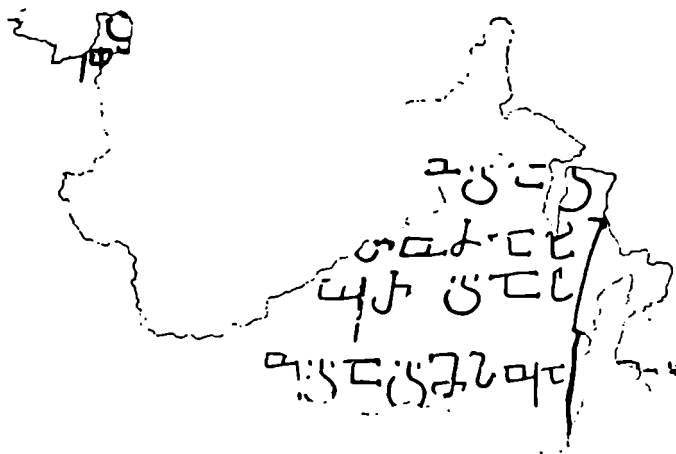
3 [C] [-][...][...](?)

7. საკურთხევლის კონქის ჩრდილოეთ ქანობზე, უფლის საყდრისთავის მარცხნივ წარმოდგენილი ფარშავანგის გამოსახულების ზემოთ მკაფიოდ იკითხება შავი საღებავით მუქ წითელ ფონზე შესრულებული ოთხსტრიქონიანი კუთხოვანი ასომთავრული წარწერა, ზომით — $7,7 \times 12,8$; გრაფემები აქ სხვადასხვა სიმაღლისაა — 1,6-2,5-3,6-4,9; ქარაგმის ნიშანი არ ახლავს. წარწერის დასაწყისი ოთხბაზოვანი სისტემის ბადეშია განაწილებული, მის დასასრულს კი გვხვდება ნუსხური γ ი (ნახ. 63, სურ. 30).

საბერეების VIII ეკლესიის მოხატულობა შუა საუკუნეების ქართული მონუმენტური ფერწერის მეორე ძეგლია, სადაც ფარშავანგის გამოსახულებები არის დადასტურებული. მსგავს მაგალითს ზემო კრიხის ეკლესიის ფერწერის პირველ, X საუკუნის ბოლო მეოთხედით დათარიღებულ ფენაზეც ვხვდებით¹⁹ (თუმცა იქ რამდენიმე ფარშავანგია გამოსახული და ამასთან არა კონქში, არამედ საკურთხევლის სატრიუმფო თაღის პილასტრზე, საკმაოდ ქვემოთ; ამ უკანასკნელთ სხვაგვარი ფუნქციაც აქისრია). ამგვარად, ეს თემა დღეისათვის ქართული კედლის მხატვრობის ორი, შედარებით ადრეული ხანის, ამავე დროს — სრულიად სხვადასხვა

¹⁹ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви Архангелов села Земо-Крихи, გვ. 157—163, სურ. 7.

იქვე, გველშაპსა და დიოლეტიანეს განმგმირაი წმ. გიორგის ცხენის წინა ფეხებს (ე. ი. არსებითად მხედრის ორ გამოსახულებას) შორის ოთხსტრიქონიანი ნუსხურნარევი ასომთავრულით შესრულებული წარწერაა. იგიც შავი საღებავით არის დატანილი მიწისფერი ოქრის ფონზე, ჩაწერილია ოთხხაზოვანი სისტემის ბაღეში. უჭირავს ფართობი — 33,7×20,4. წარწერა სხვადასხვა სიმაღლის საკმაოდ მსხვილი გრაფემებითაა შესრულებული; მათი სიმაღლეა — 1,4-2,4-3-3,6-4-5,4. ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს, სიტყვები ერთმანეთისაგან არ არის დაცილებული. წარწერა საკმაოდ დაზიანებულია (ნახ. 64, სურ. 31).

ნახ. 64

- 1 [...] [C] [Q] [D] [U] [I] [D]
- 2 [I] [D] [Q] [D] [C] [E]
- 3 [M] [I] [D] [C] [C]
- 4 M [D] [C] [D] [I] [D] [U] [I] [C] [I] [D] [C] [I] [...]

[...] [U] ოლაღ²¹ მოძახ²¹ურ და ც²¹ად მზუაობ[არ] [...]

საბერეების მოხატულობებში — შუა საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობის ამ აღრეულ ნიმუშებში წმ. მხედართა თემის (ამასთან V და VIII ეკლესიების ინტერიერში უკელაზე უკეთ აღსაქმვლად აღგილზე მათი საკმაოდ დიდი ზომის პერალდიკური გამოსახულებების) არსებობის ფაქტი სრულიად კანონზომიერი ჩანს, თუკი გაეითვალისწინებთ იმ დიდ პოპულარობას, რომელიც წმ. გიორგის კულტს ჰქონდა ჩვენში²¹. შუა საუკუნეების ქართულ მონუმენტურ ფერწერაში აღნიშნული ტიპის გამოსახულებათაგან ეს ერთი უადრეა ნიმუშთაგანი, აქვე, საბერეების მოხატულობებში დამოწმებულ ორიოდ სხვათან ერთად (მათ შერსებ იხ. ზემოთ) იმაზეც მტყველებს, რომ გარეჯის ფერწერული სკოლის ფორმირების

²¹ ამის შესახებ ვეცად იხ. Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканисе искусство, გვ. 324—373; Е. Л. Привалова, О взаимоотношении светской и церковной живописи в грузинских росписях на примере Павлиси и других памятников XI—XII вв., Кандидатская диссертация. Тб., 1964. с. 117—123; Э. С. Смирнова, Живопись Великого Новгорода, Сердника XIII — начало XV века, Москва, 1976, с. 189—191.

ეტაზევე მცირე აზიის ქრისტიანული, კერძოდ, IX-XI სს. კაპადოკიური ძეგლების მსგავს (მღრ. ვიორემის VI კაპელი²³, სოლანის წმ. ბარბარეს ეკლესია²⁴, Sakli Kilise-ს²⁵, ვიორემის XXVIII კაპელი²⁶, Susum Bayri Bei Ürgüp-ი²⁸, იუსუფ კოჩ კილისის²⁷ მობტულობები²⁸) ეს თემა ეკლესიის ფერწერული შემქმნლობისათვის მიღებული იქნა, როგორც სასურველი და აუცილებელი²⁹. შემდგომ იგი ტრადიციულადაც იქცა და საუკუნეთა მანძილზე, მრავალმთის კედლის მხატვრობის ძეგლებში სხვადასხვა იერონოგრაფიული ტიპით წარმოდგენილი წმ. მხედრების გამოსახულებები გამოქვაბულ ეკლესია-სამლოცველოთა ფრესკული შემქმნლობის, უცვლელ ელემენტს წარმოადგენდა.

მოტიანილ ორ ფრაგმენტს შორის ფერწერული ფენის აცვენის გამო შექმნილი ლაქუნა ახლა უკვე საშუალებას არ იძლევა ვთქვათ, ეს გველესიანის გამოსახულებით ორად გაყოფილი ერთი წარწერის ნაწილებია თუ ორი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ტექსტი. გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ პირველი მათგანი შედარებით ზემოთაა დატანილი და მისი გაგრძელება, ე. ი. მარჯვენა ნახევარი, მეორის — უფრო მარჯვნივ შესრულებული წარწერის პირველი სტრიქონის ზემოთ არ მოჩანს. ამ უკანასკნელის, შედარებით სრულად შემონახული ფრაგმენტის შინაარსი გვაფიქრებინებს, რომ იგი მინც დიოკლეტიანეს. „ცუდად მოძახურისა და ცუდად მზუაობარის“ ფიგურას ეკუთვნოდა. როგორც ჩანს, ტექსტი წმ. გიორგის ცხოვრების ერთ-ერთი რედაქციიდან არის ამორიდებული³⁰.

9. ეკლესიის ჩრდილოეთ მკლავში, მისი დასავლეთი კედლის უკიდურეს ჩრდილო კუთხეში, იატაკის დონიდან 215 სმ-ის სიმაღლეზე მოჩანს მიწისფერი ოქრის ფონზე შავი საღებავით შესრულებული კუთხოვანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი. უქირავს ფართობი 8,2×11,1; გრაფემები სხვადასხვა სიმაღლისაა — 1,3-2,5-3,4-4; ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს.

²³ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, t. I, fasc. I, გვ. 97.

²⁴ იქვე, ტ. II, ნაწ. 1, გვ. 322, ტაბ. 189₂.

²⁵ M. Restle, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, სურ. 32.

²⁶ იქვე, სურ. 246 და 247.

²⁷ იქვე, ტ. III, სურ. 384.

²⁸ N. Thierry, Yusuf Koç Kilisesi, Église rupestre de Cappadoce, „Mansel's Armağan'dan ayri basim“, Reprinted from Melanges Mansel, Ankara, 1974, p. 198—199, ph. 79.

²⁹ კაპადოკიაში წმ. ვიორემის ეკლესიის პოპულარობის თაობაზე იხ.: S. Kostof, Caves of God, The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia, Cambridge, Massachusetts, 1972, p. 157.

³⁰ А. И. Вольская, Ранние росписи Гареджи, გვ. 6.

³⁰ წმ. გიორგის „ცხოვრების“ ქართულენოვანი ნუსხების შესახებ. იხ.: Е. П. Привалова, Павники, Тб., 1977, с. 63—67. წმინდანის ცხოვრების შემცველი რამდენიმე ათეული ქართულენოვანი ხელნაწერიდან დღეისათვის გამოცემულია მხოლოდ ერთი კანონიერი რედაქცია — „თუმსა აპრილისა კვ დღესა წამება წმ. შთავარ მოწმისა საკრებულმოქმედისა ძლევა შემოსილისა გიორგისა“ (მ. საბინინი, საქართველოს სამთხვე, სრული აღწერა ლეაწლთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა, პეტერბურგი, 1882, გვ. 48—58); ამ ნუსხაში ჩვენთვის საყურადღებო ტექსტის ანალოგიური ან შთანახლო მღვთვთა ციტატა არ მოიპოვება. დიოკლეტიანეს გამოსახულებას განმარტებითი წარწერა ახლავს ჩვენთვის ცნობილ ორიოდ კედურ ხატზეც. მაგრამ მათ არაერთი აქვე სურათი უკანონოდ ტექსტთან (ნათქვამის XI ს. დასაწყისის ხატის წარწერა — დოკლავიქანე:მეფე:უჭელა:ი: Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, გვ. 358, ფურთ 181; საღვთის კერის წარწერა — აქადეოკლავე:მქუფე:მოკლ:წინ:გა: გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ოქრომკვლელობა VIII—XVIII საუკუნეებისა, ალბომი, თბ., 1957, ტაბ. 173).

წარწერის მარცხენა ნაწილი ნალესობის ჩამოშლილ ფენასთან ერთად დაიღუპა (ნახ. 65, სურ. 32).

ნახ. 65

1 [...] [-] ႁႏ	[...] [-] ეფ*
2 [...] [-] ႁႏ	[...] [-] ემ
3 [...] [-] ႁ	[...] [-] ႁ

* სეფ (?). აქ გამოიყენებულია მეფ ფრაგმენტი, რადგან ႁ მ გრაფემა საბერებების ამ ეკლესიის წარწერებში საკმაოდ გრძელი პორტიონტული ხაზით იწერება. ႁ ႁ-ს მარცხნივ შესრულებული გრაფემის ნაშთს კი ႁგი არ გააჩნია.

წარწერის შესრულების ადგილი გვაფიქრებინებს, რომ იგი ისტორიული ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, ნაკლულოვანების გამო წარწერიდან აზრის გამოტანა დღეისთვის შეუძლებელია.

მოტანილი ფრაგმენტის მესამე სტრიქონში ႁ ႁ გრაფემა ერთგვარად ႁ თ-ს გვაგონებს (შესაბამისად ჩნდება ით დაბოლოების აღდგენის იდეაც), მაგრამ ანალოგიური მოხაზულობის ႁ ႁ-ს კვლავ ვხვდებით ეკლესიის სამხრეთით ნაკვეთი ეკვდერის აღმოსავლეთ ქანობზე, „ხარების“ კომპოზიციის განმარტებით წარწერაში (იხ. ქვემოთ); ႁ ႁ გრაფემა კი საბერებების ამ ეკლესიის წარწერებში გაცილებით პატარა ზომისაა და სტრიქონში ასე მალა—ოთხხაზოვანი ბადის პირველ (ზედა) ხაზამდე არასოდეს ადის. ამ ფრაგმენტის ႁ-ႁ—ლ(მერთ) ႁ დაქარაგმებულ სიტყვად აღდგენაც საეჭვოა, რადგან ეკლესიის ფრესკულ წარწერებში დაქარაგმების უკლებლივ ყველა შემთხვევაში გვხვდება ქარაგმის ნიშანი, აქ კი იგი არ ჩანს.

10. ჩრდილოეთი მკლავის დასავლეთ კედელზე, მის მარჯვენა კუთხეში, იატაკის დონიდან 320 სმ-ის სიმაღლეზე შესრულებული წარწერიდან დღეისათვის სამი სტრიქონი შემორჩა. ამ ნუსხურნარევი კუთხოვანი ასომთავრულით შესრულებული წარწერის ზომაა — 7×4,9; გრაფემების სიმაღლე — 0,9-1,2-2. დატანილია შავი საღებავით მიწისფერი ႁქრის ფონზე. ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. წარწერა ნაკლულია ნალესობის ფენის ჩამოშლის გამო (ნახ. 66).

- [...]
 1 [-] ტ₁[ტ]
 2 ლ₁შ(ღ)
 3 ზ (ჴ)

[...] [-] თ [ა]² გელო³ზ (ი)

ნახ. 66

ამ წარწერის დასასრულს, მესამე სტრიქონში ზ ზ გრაფემის შემდეგ მოჩანს შავი საღებავითვე დატანილი მცირე ზომის ხაზი. ეს ო ი გრაფემის დასაწერად განკუთვნილი მონასში უნდა იყოს, თუმცა გაურკვეველი მიზეზის გამო ასო ბოლომდე დასრულებული არ ყოფილა.

გამოსახულება, რომელსაც მოტანილი წარწერა ეკუთვნოდა, ამჟამად აღარ არსებობს (ჩრდილოეთი მკლავის ამ კედელზე ბათქაში თითქმის მთლიანად ჩამოშლილია). ამასთან შინაარსის მიხედვით შეიძლება დაბეჭდვით ითქვას, რომ იგი განმარტებითი ხასიათისაა. ამ შემთხვევაში გაუგებარი რჩება, თუ რატომ დაიტანა ოსტატმა ესოდენ მცირე ზომის წარწერა ასე მალლა. იგი ხომ ამ ეკლესიის სხვა ფრესკული წარწერებისაგან განსხვავებით ქვემოდან ფაქტიურად არც კი აღიქმება.

11. ჩრდილოეთი მკლავის კამარაზე გამოსახული ორი ფიგურის თანმხლები განმარტებითი წარწერები ნაღესობის ჩამოშლის გამო ამჟამად აღარ არსებობს. გამოსახულებების საკმაოდ სქემატური, გაუწაფავი ხელით შესრულებული ჩანახატები გამოქვეყნებული აქვს დ. გონაშვილს³¹. ჩანახატებზე მოჩანს ფიგურების ზემოთ არსებული საკმაოდ მსხვილი წარწერების ფრაგმენტებიც. დასავლეთ ქანობზე შესრულებულ გამოსახულებასთან, მის მარცხნივ მოჩანს სამი გრაფემა — ო¹ნ²ქ³დედ³², აღმოსავლეთ ქანობზე გამოსახული ფიგურის

³¹ დ. გონაშვილი, იერის ხეობაში, წერილი მეორე, სურ. 4, 5, გვ. 54.

³² ფრაგმენტში ექვს იწვევს პირველი ასო — ნ და საქმე ისაა, რომ დ. გონაშვილს საკმაოდ ზუსტად აქვს ვადმოხატული გრაფემები (ამას ეკლესიის სხვა წარწერებთან მათი პალეოგრაფიული მსგავსებაც მოწმობს); მაგრამ აღნიშნულ გამოსახულებას იგი ქართულ ტანსაცმელში გამოწყობილ ქალად მიიჩნევს (sic!), თანმხლებ წარწერაზე კი მიუთითებს, ეს უკანასკნელი დედოფალს უნდა აღნიშნავდესო (დ. გონაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54). ჩანს, ფრაგმენტის პირველი ასოს განსაზღვრაში ამან (გამოსახულების უდავო ანაწორება გაიგვივებამ) ვადაწყვეტი რაოლი ითამაშა. ამ ფაქტზე ისიც მიუთითებს, რომ აღნიშნული გრაფემა დ. გონაშვილისეულ პუბლიცაციებში ნაკლებად ჰგავს VIII ეკლესიის ფრესკული წარ-

მარჯვნივ, ზეაპყრობილ ხელთან იკითხება ორი ასო—შე მე (ადგილის მიხედ-
ვით თუ ვიმსჯელებთ, ეს წარწერის დასასრული უნდა იყოს).

წარწერები, ჩანს, იმთავითვე — ამ საუკუნის ოცდაათიან-ორმოციან წლებ-
ში უკვე საკმაოდ დაზიანებული იყო.

VIII ეკლესიის სამხრეთით გამოკვეთილი მცირე სამლოცველოს ფრესკული წარწერები

VIII ეკლესიის სამხრეთით ასევე კლდეში გამოკვეთილი მცირე ზომის სამლოცველოა. ეს კაპელა ფაქტიურად ეკლესიის საკურთხეველთან დამაკავშირებელი ლიობის ფუნქციასაც ასრულებს, რადგან იგი ორმხრივ — ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან გახსნილია, ხოლო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით გადაშავალი კამარის წყალობით ერთგვარად შესასვლელის სახეც აქვს მიღებული. ეკედერის აღმოსავლეთ კედელში მცირე ზომის, დაბალი საკურთხეველია კლდეშივე გამოკვეთილი, პატარა, აწ თითქმის სულ ჩამორღვეული ტრაპეზითურთ.

სამლოცველო მთლიანად ყოფილა შეღესილი და მოხატული. მისი მხატვრობა ეკლესიის ფრესკების ანალოგიური, ფრად უჩვეულო ხელწერით — მსგავსი კოლორიტით, მკვეთრად გრაფიკული სტილით, ფიგურების გადმოცემის, სახეთა აგებისა და წერის იმავე მანერით გამოირჩევა. ამ ორ მოხატულობას შორის მსგავსება იმდენად დიდია და აშკარა, რომ უდავოა — მცირე კაპელის ფერწერული შემკულობაც ტაძრის მომხატვე ოსტატსევე ეკუთვნის და, ცხადია, ისიც X საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

ეკედერის საკურთხეველში გამოსახულია არქაული ტიპის განიერ საყდარზე მჯდომი ღმრთისმშობელი ყრმითურთ და მის ორივე მხარეს წარმოდგენილი მთავარანგელოზებითურთ.

იესოს გაწვილ მარცხენაში გრაგნილი უჭირავს, ხოლო მარჯვენა დედის ქედზე აქვს მოხვეული. ღმრთისმშობლისა და ყრმის სახეები ერთმანეთს ეკვრის. წმ. მარიამის აქ წარმოდგენილი იკონოგრაფიული სახე „ელეუსას“ (Ἐλεῦσα) ტიპის დღესთვის ცნობილი უადრესი ნიმუშია შუა საუკუნეების ქართულ სახვით ხელოვნებაში. ამჟამად იგი ძლიერ არის დაზიანებული; ნაღესობის განზრახ დაფხაჭენის გამო თითქმის მთლიანად დაიღუპა ღმრთისმშობლის სახე, კომპოზიციის ცალკეული დეტალები. მთავარანგელოზთა სახეები ასევე განზრახ დაზიანებულია.

სამლოცველოს კამარის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ქანობზე შესრულებულია ორი სცენა — „ღმრთისმშობლის ხარება“ და „წმ. მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრა“.

„ხარებას“ კამარის აღმოსავლეთი ქანობის მთელი ვანი უჭირავს. კომპოზიციაში მარცხნივ მახარებელი ანგელოზია გამოსახული, მარჯვნივ — მჯდომარე მარიამი. მისი საყდარი ისეთივე ტიპისაა, როგორც ქრისტესი VIII ეკლესიის საკურთხეველის კონქში.

კამარის დასავლეთი ქანობის ჩრდილოეთ ნაწილში გამოსახული „მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრის“ სცენა ასევე ლაკონურია; იგი ტრადიციულ იკონოგრაფიულ სქემას იმეორებს — სხვადასხვა ფერის მაფორიონებით მოსილ წმ. მარიამსა და წმ. ელისაბედს ერთმანეთისათვის ხელი აქვთ მოხეული,

მეორე კი — მისალმების ნიშნად მკერდს წინ ზეაწეული, ნებით მაყურებლისაკენ. მათი სახეები ერთმანეთს ეკერის, შარავანდები გადაკვეთილია.

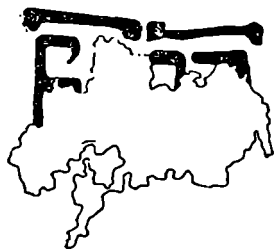
ამ სიუჟეტის მარცხნივ, მთელი ტანით, en face წარმოდგენილია სასულიერო პირის გამოსახულება. აღნიშნული ფიგურა „მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრის“ სცენისაგან ვერტიკალური ზოლით გამიჯნული არ არის და ერთგვარად კომპოზიციაში შემავალ პერსონაჟადაც კი აღიქმება.

გამოსახულება მზისა და ნალექების ზემოქმედებისაგან დაზიანებულია — არ შემორჩა მისი სახე, გადაშლილია სხეულის ქვედა ნაწილი. ფრესკაზე გამოსახულ პირს მარჯვენა ხელი მკერდს წინ აქვს აღმართული, ნებით მაყურებლისაკენ, ქსოვილით დაფარულ მარცხენაში ფირუზის თვლებით შემკული კვადრატული ფორმის წიგნი უჭირავს¹.

საგულისხმოა, რომ ფრესკაზე სასულიერო პირს ძვირფასი თვლებით შემკული კვადრატული შარავანდი ადგას.

საკურთხევლის დასავლეთ, ხოლო სამლოცველოდან ეკლესიაში შესასვლელი ლიობის ნახევარწრიული მოხაზულობის თაღის სამხრეთ პირს მარტივი გეომეტრიული სახის ორნამენტული ზოლი გადუყვება.

1. VIII ეკლესიის სამხრეთით მიმდებარე, ასევე კლდეში ნაკვეთი მცირე სამლოცველოს საკურთხევლის ცენტრში გამოსახული „ელეუსას“ ტიპის ღმრთისმშობლის საყდრის მარცხენა ძელის ზედა კიდეზე განირჩევა მცირე ზომის ერთსტრიქონიანი დაქარაგმებული წარწერის ფარგმენტები. წარწერა შესრულებულია შავი საღებავით ღია ყავისფერ (მიწისფერი ოქრის) ფონზე. მისი ზომაა 5,3 X 3,1. შედარებით სრულად შემონახული Γ Ψ გრაფემის სიმალღეა — 2,4; განკვეთილობის ნიშნები არ გაირჩევა; ქარაგმის ნიშანი — სწორი, განივი ხაზი გამსხვილებული ბოლოებითურთ (ნახ. 67).

Γ Ψ [] [] [] [] []

წ(მიდა)ა მ(არია)მ

ნახ. 67

2. მცირე სამლოცველოს საკურთხეველშივე, ღმრთისმშობლისა და ყრმა იესოს საყდრის მარჯვენა ძელის ზედა კიდეზე მკაფიოდ იკითხება ერთსტრიქონიანი დაქარაგმებული წარწერა. ამავე საყდრის მეორე ძელზე მოთავსებული, ზემოთ მოხმობილი წარწერის მსგავსად ესეც შავი საღებავითაა დატანილი ღია ყავისფერ (მიწისფერი ოქრის) ფონზე. წარწერის ზომაა 4 X 3,3; გრაფემის სიმალღე — 2,3 და 2,8; ქარაგმის ნიშანი — გრძელი (3,8 სმ.), განივი, სწორი ხაზი გამსხვილებული ბოლოებითურთ (ნახ. 68, სურ. 33).

¹ ა. ვოლსკაია მას ეპისკოპოსად მიიჩნევს.

ქ-7

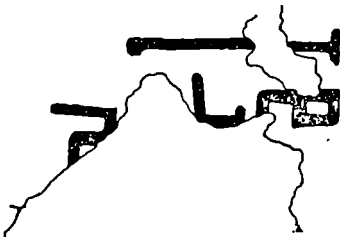
ქ(რისტე)

ნახ. 68

წარწერა საინტერესო ხასიათისაა — აქ უთუოდ განზრახ არის გამოტოვებული სახელი ი(ესო)უ. როგორც ჩანს, ეს ადგილის სიმკვირით უნდა აიხსნას (თუმცა, სურვილის შემთხვევაში, მხატვარს აქ ღმრთისმშობლის დაქარაგმებული სახელის მსგავსად იოლად შეეძლო განეთავსებინა ასევე დაქარაგმებული უკ ქ-7).

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ღმრთისმშობლის, ისე ქრისტეს სახელის აღმნიშვნელი წარწერები ოსტატმა არა ტრადიციისამებრ, მათი შარავანდების გასწვრივ, არამედ ქვემოთ — საყდრის ძელებზე განათავსა.

8. მცირე სამლოცველოს საკურთხეველის ჩრდილოეთ კედელზე, „ელეუსას“ ტიპის ღმრთისმშობლის გამოსახულების მარცხნივ წარმოდგენილ მთავარანგელოზს ახლავს ერთსტრიქონიანი ნუსხურნარევი ასომთავრული განმარტებითი წარწერა. საყურადღებოა, რომ იგი მთავარანგელოზის შარავანდში არის მოქცეული (წარწერა მის ზედა ნაწილში, უშუალოდ ანგელოზის კულულებს ზემოთაა დატანილი); შესრულებულია შავი საღებავით ღია ყავისფერ (შარავანდის ფერი) ფონზე. ზომა — 6,8 X 3,5; შედარებით სრულად შემონახულია ლ გრაფემის სიმაღლეა — 0,9. ქარაგმის ნიშანი — გრძელი (5,1 სმ.), განივი, სწორი ხაზი, რომლის მარცხენა დაბოლოება ქვემოთაა მოხრილი, ხოლო მარჯვენა კიდეზე მცირე ზომის ვერტიკალური ხაზია დატანილი. ნაღესობის ჩამოშლის გამო დაზიანებულია წარწერის ქვედა ნახევარი (ნახ. 69, სურ. 34).

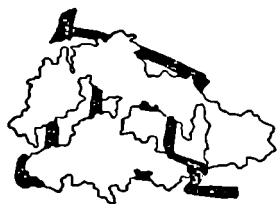
ქ-110

მ(ი)ქ(ველ)

ნახ. 69

4. ერთსტრიქონიანი ასომთავრული განმარტებითი წარწერა ახლავს ამავე საკურთხეველის სამხრეთ კედელზე გამოსახულ მთავარანგელოზსაც. წარწერა აქაც მის შარავანდშია ჩაწერილი. შესრულებულია შავი საღებავით ღია ყა-

ვისფერ ფონზე. ზომა — $5,7 \times 4,7$; წარწერაში არც ერთი გრაფემა სრული სახით არ არის შემონახული. მათი მიხედვითი სიმაღლეა 2-2,3. ქარაგმის ნიშანი — განივი, ოდნავ მრუდი ხაზი ქვემოთკენ დახრილი ბოლოებითურთ. წარწერა დაზიანებულია ბათქაშის ფენის ჩამოშლის გამო (ნახ. 70).

ნახ. 70

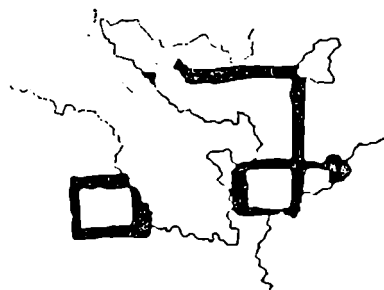
1 [ქ,]ქ[ქ]

გ(ა)ბქრ(იელ)

2 სჟ

ამგვარად, VIII ეკლესიის სამხრეთით გამოკვეთილი მცირე სამლოცველოს მომხატავი ოსტატის ორიგინალური მხატვრული აზროვნება საკუთხეველის ზემოთ განხილული (ღმრთისმშობლის, ქრისტეს, მთავარანგელოზთა სახელების აღმნიშვნელი) წარწერებისთვის ადგილის შერჩევაშიც მკლავდებდა.

5. სამლოცველოს კამარის აღმოსავლეთ ქანობზე გამოსახული „ხარების“ კომპოზიციის ზედა ნაწილში, ღმრთისმშობლის გამოსახულების ზემოთ იკითხება შავი საღებავით ღია ნაცრისფერ ფონზე დატანილი ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. მისი ზომაა — $7,6 \times 4,8$; გრაფემების სიმაღლე — 4,2; ქარაგმის ნიშანი არ შემორჩა (ნახ. 71).

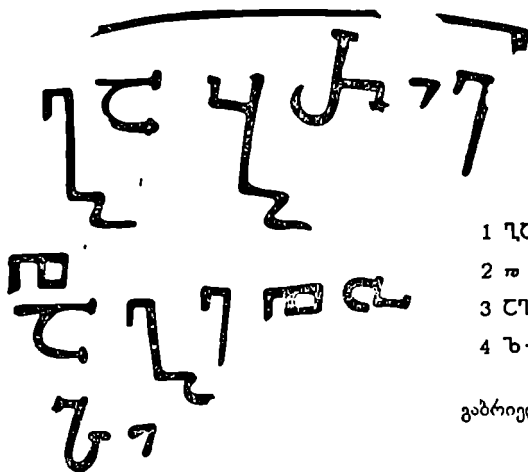

ნახ. 71

ჟჟ

მ(არია)მ

6. იქვე, „ხარების“ კომპოზიციის ქვედა ნაწილში, მთავარანგელოზისა და ღმრთისმშობლის ფიგურებს შორის ჩართულია ოთხსტრიქონიანი ნუსხურნარევი ასომთავრული წარწერა, რომელიც შესრულებულია შავი საღებავით ღია ნაცრისფერ ფონზე. ზომა — $18,5 \times 16,7$; გრაფემები არათანაბარი სიმაღლისაა — 1,1-2-2,8-3,5-4-5,8; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. წარწერა მოქეულია ოთხხაზოვანი სისტემის ბადეში (ნახ. 72, სურ. 35).

1 ქსქსიე

2 ს

3 სქსიე

4 სი

გაბრიელ ქლ აგელო⁴ ზი

ნახ. 72

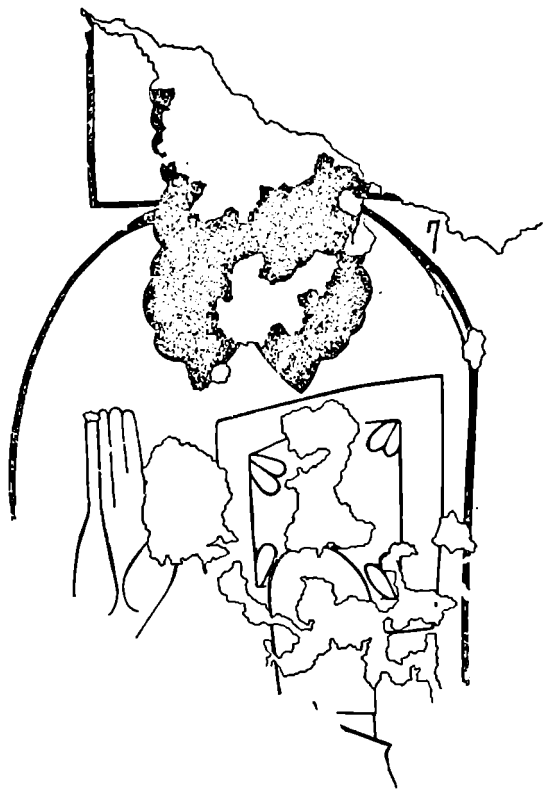
წარწერა მისთვის განკუთვნილ ფართობზე საკმაოდ არათანაბრად არის განაწილებული—გრაფემა **ს ლ** ამის გამო პირველ სტრიქონზე ველარ მოთავსდა და ოსტატმა იგი ქვემოთ ჩაიტანა. ამაზევე მიუთითებს მეოთხე სტრიქონზე გადატანილი ორი ასოც — **სი ზი**, აგრეთვე აქეთ-იქით გადახრილი გრაფემები.

VIII ეკლესიის და მის სამხრეთით გამოკვეთილი კაპელის მოხატულობაში ანგელოზის აღსანიშნავად ორჯერ გვხვდება ტერმინი **აგელოზი**.

7. ამავე კაპელაში, კამარის დასავლეთი ქანობის სამხრეთ ნაწილში, „მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრის“ კომპოზიციის მარცხნივ გამოსახული ისტორიული პირის შარავანდსა და მარცხენა მხარს შორის შესრულებული ასომთავრული წარწერიდან ახლა მხოლოდ **ქ ე** გრაფემა იკითხება (ნახ. 73, სურ. 36). მის ორსავე მხარეს ძალზე მკრთალი, მუქი ნაცრისფერი ლაქები მოჩანს, რაც მოწმობს, რომ აქ რამდენიმე ასოსგან შემდგარი ერთი ან ორსტრიქონიანი წარწერა იყო დატანილი. სამწუხაროდ, ფრესკაზე გამოსახული ამ სასულიერო პირის — **როგორც ჩანს, სამლოცველოს და თავად ტაძრის მოხატვის ინიციატორისა და მომგებლის (დონატორის) სახელი დღეისთვის დაკარგულია (ამ ადგილზე ბათქაში დაუზიანებელია, ისე რომ, ჯერ კიდევ შესაძლებელია სახელი სპეციალური ფოტოგადაღების საშუალებით იქნას გამოვლენილი).**

როგორც აღინიშნა, სასულიერო პირს ფრესკაზე მარგალიტებით მოოჭვილი ღია მოყვითალო ფერის ოთხკუთხა შარავანდი ადგას, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ გამოსახულება მია სიციცხლეშივე იქნა შესრულებული², ისევე როგორც ისტორიულ პირთა პორტრეტები თესა-

² E. Kitzinger, Portraiture in Byzantine Art, in: „The Art of Byzantium and the Medieval West: Selected Studies“, Indiana University Press, Bloomington, London, 1976, p. 259.

ნახ. 73

ლონიკესა და რომის ეკლესიების ადრეკრისტიანული ეპოქის მონაკვეთში (თესალონიკეს წმ. დიმიტრის ეკლესია — VII ს.წ; რომში: იოანე VII-ს კაპელა — VIII საუკუნის პირველი მეოთხედი⁴, სანტა მარია ინ დომინიკა — 818 წ.წ, სანტა პრასედე — IX საუკუნის პირველი მე-

ოთხეუთხა ნიმუშების შესახებ ავრეთვე იხ. В. Ф. Гринейзен, Египто-эллинистический ритуальный портрет и средневековые портреты Рима с *tabula circa vitricem*, «Христианский Восток», т. I, вып. 2, 1912. с. 220—236; J. Osborne, The Paintings of the Anastasis in lower Church of San Clement, Rome: a Re-examination of the Evidence for the Location of the Tomb of St. Cyril, Byzantium, tome LI, fasc. 1, 1981, p. 269—271, esp. 270.

³ E. Kitzinger, დასახ. ნაშრომი, გვ. 207, ტაბ. 1. საეულისწოა. რომ R. F. Hoddinot-ის მიხედვით ოთხეუთხა შარავანდი VIII-IX სს. რომაული ხელოვნებისთვის დამახასიათებელი ნიშანია. მკვლევარი უარყოფს თესალონიკეს ეკლესიის მონაკვეთში აშკარა ტიპის შარავანდების არსებობას (R. F. Hoddinot, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London, 1963, p. 151).

⁴ W. Oakeshott, Die Mosaiken von Rom, Von dritten bis zum vierzehnten Jahrhundert, Leipzig, 1967, Abb. 108.

⁵ იქვე ფერადი ტაბ. XX, სურ. 114.

ოთხედში, სანტა ჩეჩილია ინ ტრასტევერე — კვლავ IX საუკუნის პირველი მეოთხედი⁷, სან მარკო — IX საუკუნის მეორე მეოთხედი⁸, აგრეთვე ოშკის ტაძრის კტიტორულ რელიეფზე (X საუკუნის 60-იანი წლები)⁹.

VIII ეკლესიის სამხრეთით ნაკვეთ მცირე კაპელაში წარმოდგენილი ეს გამოსახულება VI ეკლესიის მოხატულობაში შესრულებულ კტიტორის ფიგურასთან ერთად ისტორიულ პორტრეტის დღეისთვის ცნობილი უადრესი ნიმუშა გარეჯის ფერწერულ სკოლაში (ერთ-ერთი უადრესი ქართულ ნიმუშა შორის). მისი შესრულების ადგილი, თავად ფიგურის გამოსახვის მანერა იმის მაჩვენებელია, რომ იგი ჯერ კიდევ შორს დგას შუა საუკუნეების ქართული ისტორიული პორტრეტისათვის დამახასიათებელი ძირითადი მხატვრული ნიშნებისაგან, რომელსაც შემდგომ, ჩვენში მონუმენტური ფერწერის სხვა ძეგლთა მსგავსად, ტრადიციულად ვხვდებით ამ სამონასტრო მხატვრულ ცენტრშიც (გარეჯის მრავალშტის სკოლის არსებობის მთელ მანძილზე ისტორიული პორტრეტი მოხატულობის განუყოფელ ნაწილად რჩება და თითქმის ყველა ნიმუშში გვხვდება).

აღნიშნული პიძრის სამლოცველოს ფერწერულ შემქმნელობაში სიცილიკულეშვი გამოსახვის ფაქტი, ვფიქრობთ, საბერებებში მის-სა აქტიურობა სასულეიარ და სააღმშენებლო მოღვაწეობაში გან-პიძრობა — როგორც ითქვა, იგი უნდა იყოს VIII ეკლესიის მოხატუ-ლობის მომგებელი და გამოქვაბული კაპელაც უდავოდ მისივე სამწიროვლოდ იქცა.

წარწერის შესახებ მიუთითებს ა. ვოლსკაია. მისი აზრით, შემორჩენილი გრაფემა სიტყვის დასაწყისი ასაა¹⁰.

ამრიგად, როგორც ვნახეთ, VIII ეკლესიის და მის სამხრეთით გამოკვეთი-ლი მცირე ეკლესიის მოხატულობაში უკლებლივ ყველა გამოსახულებას ახლავს (ახლდა) შავი საღებავით შესრულებული წარწერა. ისინი შეტად ლაკონურია. განსაკუთრებით საგულისხმოა, რომ განმარტებით წარწერებს მხატვარი ძირი-თადად ტრადიციული წმიდა სიტყვის გარეშე წერს (შდრ.: შ+შ, ჭ+რ, შ+რ, რ+ს, რ+ს+რ, რ+ს+რ, რ+ს+რ, რ+ს+რ), ე. ი. მიუთითებს მხოლოდ ძირითადს, გამოსა-ხულების ან სენის განმარტებისათვის აუცილებელს.

ოსტატი წარწერებს საკმაოდ თავისუფლად განათავსებს. სტრიქონთა რა-ოდენობა მისთვის წინასწარგანსაზღვრული არ არის. ამის გამოა, რომ გრაფე-მების სიმალე მეტწილად სხვადასხვაა, იცვლება სტრიქონების ზომაც. ზოგ-ჯერ წარწერა ძალზე არათანაბრად არის განაწილებული (მაგ. „მწერლის“ — მხატვრისეული წარწერა).

განსაკუთრებით საყურადღებო და მნიშვნელოვანია ეკლესიისა და კაპელის ფრესკულ წარწერებში მათი დაწერილობა. წარწერები აქ პალეოგრაფიულად იმდენად თვითმყოფადი და ერთგვაროვანია, რომ უეჭველია — ყველა მათ-განი ერთი და იმავე ოსტატს, ამასთან უდავოდ თავად ფერმწერს ეკუთვნის (ამაზე ხომ საკუთხეველის წარ-წერაც მიგვითითებს); მისი თავისებური, ძალზე ორი-გინალური მხატვრული ხედვა ფრესკული წარწერე-ბის გრაფიკაშიც გამოვლინდა.

საბერებების წარწერათა ამ ჯგუფის ერთი ყველაზე მნიშვნელოვან თავისებუ-რებათაგანი ის არის, რომ ქართულენოვანი ფრესკული ეპიგრაფიკის ჩვენთვის

⁷ W. Oakeshott, დასახ. ნაშრომი, სურ. 124.

⁸ იქვე, სურ. 129.

⁹ იქვე, ტაბ. XXIII.

¹⁰ W. Djobadze, The Donor Reliefs and the Date of the Church at Oski, Byzanti-
nische Zeitschrift, Bd. 63, Helt 1, 1976, pl. IV—V.

¹¹ A. Volskaya, Peintures murales du monastère rupestre de Sabéréébi.

ცნობილი სხვა ნიმუშებისაგან განსხვავებით. გრაფემების ერთი ნაწილი — 4 ბ, 5 თ, 6 მ, 7 ნ, 8 ო, 9 რ აქ ძალზე ახლო დგას არა ხელნაწერთა ასოების მოხაზულობასთან (როგორც ჩვეულებრივ), არამედ ლ ა პ ი დ ა რ უ ლ ი წ ა რ წ ე რ ე ბ ი ს კ ა ლ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ნ ი შ ნ ე ბ თ ა ნ. ეს განსაკუთრებით IX-X საუკუნეების ძეგლებს ეხება.

წარწერები აქ ოთხხაზოვანი სისტემის ბადეშია განაწილებული, ამასთან ზედა, პირველ ხაზამდე აზიდულია ხ ზ, 6 მ, 7 ნ, 8 ო, 9 რ ასოთა ბუნები, მეოთხე ხაზამდე ჩამოდის 4 ბ, 7 გ, 8 დ, 9 ე, 10 ვ, 11 უ, 12 ფ, 13 წ, 14 ჭ გრაფემების ქვედა დაბოლოებები, მეორე და მესამე ხაზებს შორის კი მოთავსებულია 15 ა, 16 ი, 17 თ, 18 ლ, 19 ო გრაფემები. საგულისხმოა, რომ ასოების ნაწილი — 16 ი, 18 ლ, 19 ო, 20 ც აქ ნუსხურია. ამგვარ მოვლენას — ასომთავრულ ტექსტში ნუსხური ასოების ჩართვას, აგრეთვე ორხაზოვანი სისტემის ნაცვლად გრაფემათა ოთხხაზოვან ბადეში განაწილებას X საუკუნის ქართულ ეპიგრაფიკაში ხშირად ვხვდებით და მას ამ ხანის ერთ-ერთ პალეოგრაფიულ ნიშნად მიიჩნევენ¹¹.

VIII ეკლესიისა და მისი ეკლერის ფრესკულ წარწერებში ზოგიერთი ასო თავისებური მოხაზულობით გამოირჩევა. მათზე განსაკუთრებით უნდა შევჩერდეთ. ეს, ერთი მხრივ, ტაძრის მოხატულობის დათარიღებისათვის დამატებით შემატკიცებელ საფუძველს იძლევა, მეორე მხრივ კი უდავოდ საყურადღებო მასალაა ქართულენოვანი ფრესკული ეპიგრაფიკის შესასწავლად.

21 ა გრაფემას საბერებების ამ ეკლესიის და კაპელის ფრესკულ წარწერებში მეტწილად მკაფიოდ კუთხოვანი მოხაზულობა ახასიათებს; ამდენად, მისთვის ნიშანდობლივია ნუსხური დამწერლობისაკენ მიდრეკილება. ასოს მარჯვნივ ჰორიზონტულად მიმართული პარალელური ტოტების დაბოლოებაზე მცირე ზომის ვერტიკალური ხაზებია დასმული. საზოგადოდ ასეთივე დაბოლოება აქვს 22 ა-ს მარცხნივ გაზიდულ ტოტსაც (თუმცა, ამ შემთხვევაში, რამდენიმე სახესხვაობა გვხვდება: გრაფემების ნაწილს მარცხენა ხაზის კიდე ზეაწეული აქვს, ნაწილს კი — ქვემოთ მოლუნული; ზოგი ასოს თავნახის მარცხენა ბოლო წარწერებში გაფორმების გარეშე, სწორი ხაზის სახით არის მოცემული).

გრაფემების დაბოლოებათა ამგვარი გაფორმება საერთოდ დამახასიათებელია საბერებების ქართულენოვანი ფრესკული წარწერების ამ კვლევისათვის.

4 ბ-ს გახსნილი, ამასთან კუთხოვანი თავი ასევე მეტყველებს გრაფემის განუსხურებისაკენ მისწრაფებაზე. ასოს კლაკნილი კუდი მარჯვნივ საგრძნობლად არის გაზიდული.

7 გ თავისი გრაფიკით ძალზე გვაგონებს კილ-ეტრატის იადგარის ამავე გრაფემას¹². მისი კლაკნილი კუდიც სწორედ აღნიშნული პერიოდის ნიმუშებისთვის არის დამახასიათებელი. გრაფემის თავს რაც შეეხება — იგი IX-X

¹¹ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ლ ი. ქართული პალეოგრაფია, გვ. 173; ნ. შ ო შ ი ა შ ე ლ ი, ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ე ლ ი, სოფელ დოდოთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერა, საქართველოს სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე, XIX-A—XIX-B, 1957, გვ. 92; გ. ა ბ რ ა მ ი შ ე ლ ი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები, გვ. 172—173; ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 33.

¹² კილ-ეტრატის იადგარი, (ტაბულები ტექსტში არის ჩართული).

საუკუნეებზე უფრო ადრეული ხანისათვის ნიშანდობლივ მოხაზულობას ინარჩუნებს¹³. მხოლოდ ერთგან — საკურთხეველში, ქრისტეს წიგნზე დატანილ წარწერაში გვხვდება ლ გ დამატებითი მარცხნივ გაზიდული ხაზით (ამ უკანასკნელის ბოლო ქვემოთ არის მოხრილი).

ბ დ ასო VIII ეკლესიის ეპიგრაფიკულ მასალაში სრულიად უჩვეულო, უნიკალური მოხაზულობით გამოირჩევა. იგი ყოველთვის მუცლის წრის შეუპვრელად იწერება. აქვს მაღალი ყელი, ხოლო ზედა პორიზონტული ხაზის ნაცვლად უელის ვერტიკალური ბუნის ორსავე მხარეს მცირედ ჩამოგრძელებული თითო წერტილი არის დასმული.

გრაფემის მსგავსი დაწერილობის სხვა შემთხვევა ჩვენთვის უცნობია. ვფიქრობთ, იგი VIII ეკლესიის და ეკვდერის მომხატვე, მეტად თვითმყოფადი და უჩვეულო ხელწერის მქონე ოსტატის ორიგინალური შემოქმედების ნაყოფია.

ღ ე გრაფემა საბერეების ფრესკული წარწერების ამ ჯგუფში მარცხნივ გაზიდული დამატებითი განივი ხაზის გარეშე იწერება, ზოგ შემთხვევაში კი იგი მხოლოდ ოდნავ გადადის ძნელად შესამჩნევი მცირე მორჩის სახით.

რ ვ ასოს რამდენიმე შემთხვევაში საგრძნობლად ზემოთ ატანილი მარჯვენა კუთხოვანი მოხაზულობის კავი მისი განუსხურების მაჩვენებელია. გრაფემის თავი ღ ე-ს მსგავსად პორიზონტულად გაზიდული ხაზის გარეშე არის მოხაზული. ანალოგიური გრაფიკის მქონე რ ვ-ს კილ-ეტრატის იადგარში გვხვდებით¹⁴.

რ ზ-ს მუცელი გახსნილი აქვს. მისი ნახევარკალისა და მარცხნივ გაზიდული ზედა პორიზონტული ტოტის დაბოლოებები აქ გამსხვილებებით არის გაფორმებული; ამასთან, პირველ შემთხვევაში (გახსნილი მუცლის კიდზე) დაბოლოება თარაზული ხაზის სახითაა მოცემული.

ეს გრაფემა კორპუსის ქვემოთა გახსნილი ნაწილით სხვადასხვა პერიოდის ეპიგრაფიკულ ნიმუშებშია დადასტურებული¹⁵, მაგრამ განსაკუთრებით დამახასიათებელი მაინც VIII-X სს. ძეგლებისთვის ჩანს. მათგან, როგორც საბერეების VIII ეკლესიის და ეკვდერის ფრესკული წარწერების ამ ასოსთან მოხაზულობით შედარებით ახლო მდგომი (თუმცა არა იდენტური) უნდა დავასახელოთ ადიშის¹⁶, ჯრუჟის¹⁷, წყაროსთავის (X საუკუნის ბოლო მეოთხელი)¹⁸ ოთხთავების ზ ზ გრაფემები.

13 ნ. შო შ ი ა შ ე ი ლ ი, ურბნისის ძველი ქართული წარწერები, გვ. 142, შენ. 37; თ. ბარნაველის მართებული მითითებით, ანალოგიური მოვლენა უცხო არაა IX-X საუკუნის ძეგლებისთვისაც. იხ.: თ. ბარნაველი, უსანეთისა და წრომის სტელეების თარიღისათვის, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1969, № 1, გვ. 208.

14 იხ. კილ-ეტრატის იადგარის გამოცემისათვის დართული ტაბულაები.

15 ამგვარი მოხაზულობის ზ ზ უკვე VII საუკუნის ხანშტ ლექციონარში არის ცნობილი. შტრ.: ხანშტ ლექციონარი, ფოტოტიპიური რეპროდუქცია.

16 Аддиское свангелие. 200 фототипических таблиц и предисловие Е. С. Такашвили, Материалы по археологии Кавказа. вып. XIV, Москва, 1916.

17 ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ. XI, ტაბ. 14.

18 ე. შაქავეარიანი, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელწერების მიხედვით, ტაბ. XIII, 17.

Г თ-ს და Q ო-ს ჩვენს წარწერებში ერთგვარი, ოთხკუთხა მუცელი აქვს. გრაფემების კუდი პირველ შემთხვევაში (G თ) სწორი, განივი, ზოგჯერ საკმაოდ გრძელი ხაზის სახით ებმის ოთხკუთხედის მარჯვენა ფერდს (შდრ. რგანის ეალესის აზუნასკ ერისთავისეული წარწერა, რომელსაც XI საუკუნით ათარიღებენ¹⁹); Q ო გრაფემას რაც შეეხება, აქ კუდი უშუალოდ აგრძელებს მისი მუცლის ქვედა პორიზონტულ ხაზს. ორივე ასოს ეს პორიზონტულად გაზიდული კუდები მცირე გამსხვილებით ბოლოვდება. მხოლოდ ორ შემთხვევაში, კერძოდ, ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის დასავეთ კედლის ქვედა ნაწილში და ეკლდერის კამარის აღმოსავეთ ქანობზე, „ხარების“ კომპოზიციის ქვედა ნაწილში შესრულებულ წარწერებში ვხვდებით Q ო-ს მარცხენა ნაწილის მორკალული, ნახევარწრიული მოხაზულობით (დასახელებულთაგან პირველ წარწერაში გრაფემის კუდის დაბოლოება მოხრილია და ქვემოთ დაშვებული, მეორეში — ზეაწეული).

7 ო-ს, როგორც განუსხურებული გრაფემის შესახებ ზემოთ აღვნიშნეთ; ამავე დროს, VIII ეკლესიის წარწერების ნაწილში — ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დატანილ ტექსტში და ტაძრის მომხატავის მიერ შესრულებულ ისტორიული ხასიათის მინაწერში (მეორე სტრიქონში) ზოგი 7 ო თავისი მოხაზულობით მხედრულს უახლოვდება, თუმცა კვლავ ინარჩუნებს ნუსხურისთვის ნიშანდობლივ კუთხოვან მოხაზულობას. ზოგ შემთხვევაში ასო მთლიანად გადმობრუნებულია და მისი ორივე ბოლო ერთ დონეზე დგას.

ამგვარი პალეოგრაფიული თავისებურება ჩვენი წარწერების შექმნის პერიოდის განსაზღვრისას ერთობ საგულისხმო ფაქტია, ამათან, დღეისთვის, როდესაც მხედრული დამწერლობის X საუკუნით დათარიღებული უკვე რამდენიმე ნიმუშია მიკვლეული²⁰, იგი მოულოდნელი აღარ ჩანს. მხედრულთან ახლო მდგომი²¹ (თუმცა არა მხედრულივით მრგვლოვანი) რამდენიმე გრაფემა საბერებების ამ ეკლესიისა და კაპელის ფრესკული წარწერებიდან (შდრ. წარწერა ფარშავანგის გამოსახულებასთან) სწორედ უკანასკნელ წლებში მიკვლეულ ნიმუშებთან, კერძოდ, ატენის სიონის დასავეთი აბსიდის ბემის კუთხეში შესრულებული მხედრული წარწერის 7 ო-სთან (მეორე სტრიქონში) ამქლავნებს მსგავსებას (ეს უკანასკნელი 982-986 წლებით თარიღდება²²).

მ მ-ს მუცლის შემკვერელი ხაზი ყოველთვის გადადის ვერტიკალური ბუნის მარჯვნივ. გრაფემების ერთ ნაწილში იგი გამსხვილებით ან ქვემოთ დაწეებული მცირე კავით ბოლოვდება. ასოს ზედა პორიზონტული ხაზი საკმაოდ გრძელია — იგი მარცხნივ საგრძნობლად არის გაზიდული (მის კიდებზე, ზოგ შემთხვევაში, მცირე ზომის ზეაწეული მორჩია დატანილი).

19 ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. I, გვ. 64, სურ. 42.

20 გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, მხედრული დამწერლობის სათავეებთან, „ცისკარი“, 1978, № 5—6.

21 შდრ.: ე. მაქავარიანი, მხედრული დამწერლობის იდრეული ნიმუშები, „მრავალთავი“, III, თბ., 1973; ტექსტის ბოლოს წერილს მხედრული დამწერლობის განვითარების ტაბულა აქვს დართული.

22 გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, დასახ. ნაშრომი, „ცისკარი“, 1978, № 6, გვ. 128—129.

შ მ გრაფემა ჩვენს წარწერებში კუთხოვანი მოხაზულობისაა. ანალოგიური გრაფიკით ხასიათდება ეს ასო ჰერემის საეპისკოპოსო ტაძრის წარწერაშიც (X ს.?)²³.

ჩ ნ ზოგ შემთხვევაში ერთგვარად კუთხოვანი მოხაზულობის ც ც გრაფემას მოგვაგონებს (თუმც თვად ეს უკანასკნელი საბერებების VIII ეკლესიის ეპიგრაფიკულ მასალაში შედარებით სხვაგვარი ფორმისაა), რადგან მისი კავი ბუნს თითქმის ქვედა დაბოლოებაზე უეროდება, ზედა ჰორიზონტული ხაზი მარჯვნივ არის წარზიდული, შემდგომ კი მართი კუთხით მოხრილი და ქვევით საგრძობლად ჩამოგრძელებული. ამგვარი მოხაზულობის ჩ ნ გრაფემის ზუსტი ანალოგი ჩვენთვის უცნობია, რადგან თავხაზისაგან განსხვავებით—მის მსგავსს IX-X სს. ეპოგრაფიკულ ძეგლებში კი ხშირად გვხვდებით (შდრ.: უბისის IX-XI სს.²⁴, დოდოთის ცხრაქარის ეკლესიის ქავთარ ტბელის ძისეული X საუკუნის დასაწყისის,²⁵ ახალსოფლის ეკლესიის X საუკუნის ბოლო მეოთხედის²⁶ წარწერები, XI საუკუნის ეპიგრაფიკული ნიმუშები სიმონეთისა²⁷ და ქორეთის²⁸ ეკლესიებიდან და მრავალი სხვაც)—ასოს ქვედა დაბოლოება ამავე პერიოდის წარწერებში სხვაგვარი მოხაზულობისაა.

ჩ რ-ს მარცხენა კავს ნახევარწრიული მოხაზულობა აქვს და მეტწილად საკმაოდ გადახსნილია; გრაფემის მარჯვენა კავი კი კუთხოვანია, ამასთან, ზოგ შემთხვევაში, იგი ქვემოთ არის ჩამოწეული. ამგვარი გრაფიკა ხელნაწერთა ასოებსაც ახასიათებს (იხ. ჯრუჭის პირველი, წყაროსთავის, მარტვილის სახარებები, უდაბნოს და შატბერდის მრავალთავეები—ყველა X საუკუნისა²⁹, ოთხთავეები S-405 X-XI საუკუნეებისა³⁰ და S-962—1054 წ.,³¹ კილ-ეტრატის იადგარი³². ამ უკანასკნელში ჩ რ გრაფემის მარჯვენა ჰორიზონტული ხაზი მარჯვნივ ძლიერ არის გაზიდული), თუმც ჩვენს წარწერებთან თავისი მოხაზულობით უფრო ახლო IX-X საუკუნეების ლაპიდარული წარწერები დგას. აქ მრავლიდან მხოლოდ მცირედს დავიმოწმებთ, კერძოდ—ყველისციხის სტელა-ჯვრის (IX ს.)³³, წორბისის (880 წ.)³⁴, უბისის (IX-X სს.)³⁵, სამსარის ვანის (X ს.)³⁶, ცხავეტის (X ს.)³⁷, დარკვეთის (X საუკუნის ბოლო)³⁸, დაშაშის (X-XI სს. მიჯნა)³⁹, ბრე-

²³ თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 146, სურ. 58; იხ. აგრეთვე X-XI სს. წარწერა ალგეთიდან მარაას მოსახსენებლით; ვ. ციციკარიშვილი, ექვსი უცნობი ქართული წარწერა, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1980, № 2, გვ. 139—140, სურ. 2.

²⁴ ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. 1, გვ. 28, სურ. 1.

²⁵ ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. I, გვ. 176—177, სურ. 90, ტაბ. 64, 2.

²⁶ იქვე, გვ. 258—259, სურ. 161, ტაბ. 98, 2.

²⁷ ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. 1, გვ. 114, სურ. 101.

²⁸ იქვე, გვ. 119, სურ. 103.

²⁹ ვ. შაკვაძე, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით, ტაბ. XIII, 14—18.

³⁰ ო. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ. XI, ტაბ. 34—35.

³¹ იქვე, გვ. XI.

³² იქვე, ტაბ. 15—16.

³³ ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 134—135, სურ. 63, ტაბ. 38.

³⁴ ო. შერედიძე, ყორნის ზეით წორბისს, გაზ. „კომუნისტი“, 14 თენისი, 1981.

³⁵ ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. 1, გვ. 28, სურ. 1.

³⁶ ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 274—275, სურ. 175, ტაბ. 105, 1.

³⁷ იქვე, გვ. 191—192, სურ. 98.

³⁸ P. O. Шмерлинг, Церковь в селении Дарквети, Ars Georgica, 6—A, с. 187,

რის. 4—5, таб. 71.

თის ჯერის (994-1001 წწ.)⁴⁰, ზემო კრიხის (ჯელი, XI ს.)⁴¹, აგრეთვე ლაბეჰინას XI-XII საუკუნეებით დათარიღებულ წარწერებს⁴².

ჟ უ საბერებების VIII ეკლესიის წარწერებში ერთობ თავისებური მოხაზულობით გამოიჩინება. ეს ბგერა აქ გადმოცემულია არა ორი გრაფემით, როგორც ჩვეულებრივ, ასომთავრულში, არამედ **ღ ო**-ს (იგი კუთხოვანი მოხაზულობისაა) და **ჟ**-ს შეერთებით ზღებულ ერთი ნიშნით, თუმც იგი ჯერ კიდევ არ არის ნუსხური ჟ უ. რადგან გრაფემაში კუთხოვანი მოხაზულობის **ღ ო** თავშეკრულია ანალოგიურ მოვლენას ვხვდებით უბისის (IX-Xსს.)⁴³, აგრეთვე დოდოთის ცხრაკარის ივანე ტბელისეულ (914 წლის ახლო ხანები)⁴⁴ წარწერებშიც, მაგრამ იქ, საბერებებისაგან განსხვავებით, **ღ ო** გრაფემას წრიული მოხაზულობა აქვს შენარჩუნებული.

ფ ფ-ს მსგავსი კუთხოვანი მოხაზულობა აქვს ამავე გრაფემებს ლისის ჯვარის (Xს.)⁴⁵, ყალა-ბონის (993 წ.)⁴⁶ რგანის (X საუკუნის პირველი ნახევარი)⁴⁷, სიმონეთის (XI ს.)⁴⁸, ეკლესიათა წარწერებში, აგრეთვე ურბნისის ოთხთავში (XI ს.)⁴⁹. ასოს ბუნი კვეთს არამხოლოდ ფ ფ-ს ოთხკუთხა თავს, არამედ ერთ შემთხვევაში მის ზემოთაც ადის (ეკლესიის ჩრდილოეთი მკლავის ჩრდილოეთ კედლის წარწერა).

ყ ყ და მ შ გრაფემები აქ გახსნილი, ამასთან კუთხოვანი თავით იწერება. ყ ყ-ს ფეხი საკმაოდ გრძლად, დაბლა არის ჩამოშვებული.

ც ც ასოს განუსხურების შესახებ უკვე ითქვა. აქ კი დავძენთ, რომ გრაფემის თავი, მომრგვალებული დაბოლოებისაგან განსხვავებით, კუთხოვანია.

ძ ძ-ს ბუნის მარჯვნივ გაზიდული ხაზი VIII ეკლესიის წარწერებში გრაფემის ტრადიციული დაწერილობისაგან განსხვავებით ჰორიზონტულია, ამასთან იგი საკმაოდ გრძელიც არის. ასოს ბუნის ზედა კიდეზე მცირე ზომის ჰორიზონტული ხაზია დატანილი.

ჩ წ-ს ფეხი დაბლა ჩამოუდის. ერთ შემთხვევაში მისი ზედა მარჯული შეკრულია და რკალის ხაზი გრაფემის ვერტიკალური ბუნის მარცხნივ მცირედ გადადის კიდეც (ტაძრის მომხატავი ოსტატის წარწერა); ეკლესიის სამხრეთით ნაკვეთი, ეკედერის საკურთხეველის მოხატულობაში კი ასოს თავი გახსნილია. აღნიშნულ გრაფიკულ თავისებურებას საკმაოდ ფართო ქრონოლოგიური საზღვრები აქვს—მსგავსი მოხაზულობის ჩ წ გრაფემა გვხვდება VIII საუკუნის წარწერებში კატალუას⁵⁰ და უსანეთის⁵¹ სტელეზზე, მაჩხანის ეკლესიის (IXს.)⁵²

39 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 247—248, სურ. 153, ტაბ. 97, 2.

40 Г. Н. Ч у б н а ш в и л и. Грузинское чеканное искусство, გვ. 124, С.

41 ქართული ხელნაწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. 1, გვ. 84, სურ. 58.

42 იქვე, გვ. 162, 165, 167, სურ. 147, 150, 152.

43 იქვე, გვ. 28, სურ. 1.

44 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 175—176, სურ. 89, ტაბ. 64, 1.

45 იქვე, გვ. 190—191, სურ. 97, ტაბ. 68, 3.

46 იქვე, გვ. 267—268, სურ. 168, 2, ტაბ. 103, 3.

47 ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. 1, გვ. 63, სურ. 41.

48 იქვე, გვ. 114, სურ. 101.

49 ი. ა. ს. ლ. ა. ძე, ქართული წერის ნიმუშები, ცხრილი, გვ. XI-ზე.

50 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 118—122, სურ. 46, 48; ტაბ. 28, 1-2; 29,1; 29,3

51 იქვე, გვ. 125—126. სურ. 52, 53, 57; ტაბ. 31,2; 32,1; 32,3; 36.

52 თ. ბარნაველი, მაჩხანის ეკლესიის წარწერები, გვ. 654, ცხრილი გვ. 653-ზე. ზოლო გამოცემაში: წარწერები X საუკუნით არის დათარიღებული. იხ. ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 224, 226.

სამხრეთ და აღმოსავლეთ ფასადების წარწერებში, ადიშის⁶³, ჭრუჭის პირველ⁶⁴, მარტვილის⁶⁵ ოთხთავეებში, შატერდულ მრავალთავში (S-1141, X ს.)⁶⁶, რამდენიმე სხვა ხელნაწერში⁶⁷, შემოქმედის ლორფინების ზოგიერთ წარწერაში (1008 წ.)⁶⁸, დოდოთის ცხრაკარის ივანე ტბელისეულ⁶⁹, ახალსოფლის⁷⁰, აგრეთვე XI საუკუნით დათარიღებულ ზემო კრიხის⁷¹, ითხვისის⁷² და ქორეთის⁷³ ეკლესიათა წარწერებში, წმ. გიორგის ამავე პერიოდის ხატზე რაქიდან⁷⁴ და სხვ.

ეს თავისი მოხაზულობით განუსხურებისკენ ამკლანებს მიდრეკილებას. გრაფემის მარცხენა ტოტის ზედა დაბოლოება მკვეთრად არის მარცხნივ მოხრილი და ჩამოზიდული (შდრ. სამსარის ვანის კლდეში ნაკვეთი ეკლესიის II წარწერა — X საუკუნის 20-30-იანი წლებისა⁷⁵, ფილა IX-X სს. წარწერით იყალთოს ფერისცვალების ეკლესიიდან⁷⁶).

საბერეების VIII ეკლესიის და მისი მცირე კაპელის ფრესკულ წარწერათა პალეოგრაფიულ ნიშნებში მკაფიოდ მკლანდება მათი შექმნის ეპოქისათვის ნიშანდობლივი ტენდენციები. ეს ზემოთ მითითებული თავისებურებების (ტექსტში ნუსხური და მხედრული გრაფემების შერევა) გარდა, თავად ასოთა გრაფიკაშიც ნათლად ვლინდება. ამ მხრივ დამახასიათებელია გრაფემების საერთო ნიშანი — გაკუთხოვნება, ამასთან ერთად ასოების ერთი ნაწილის (ჟ ბ, ზ ვ, ნ ნ, ე ტ, ლ ხ) ასომთავრულიდან ნუსხურზე გარდამავალი დაწერილობა. ზოგი გრაფემა (ღ გ, ხ ზ, ძ თ, შ მ, დ ო, ს რ, ფ ფ, ყ ყ, ყ შ, წ წ), აგულისხმობს მოხაზულობით გამოირჩევა; გვხვდება ორიგინალური გრაფიკის მქონე ასოებიც (დ დ, ყ ყ).

დასასრულ — ქარაგმის ნიშნად აქ გამოყენებულია კიდურებგახრილი ან გამსხვილებებით დაბოლოებული ხაზი. წარწერები განკვეთილობის გარეშე

63 ე. მ ა კ ა ე ა რ ი ა ნ ი, ქართული ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებები ქართული ხელნაწერების მიხედვით, ტაბ. XIII, 13.

64 ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ქართული წერის ნიმუშები, VI ცხრილი გვ. XI-ზე, ტაბ. 14.

65 ე. მ ა კ ა ე ა რ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XIII, 18.

66 ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 19; ე. მ ა კ ა ე ა რ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XIII, 16.

67 A-1109, A-1453, A-98, S-405 ხელნაწერები (ყველა X ს.), ოთხთავი S-962, 1054 წლის; შდრ. ი. აბულაძისა და ე. მაკაეარაიანის დასაცლებულ ნაშრომებს დატული ტაბულები.

68 Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, გვ. 99—100.

69 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 175—176, სურ. 89, ტაბ. 64,1.

70 იქვე, გვ. 258—259, სურ. 161. ტაბ. 98,2.

71 ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. II, ნაკვ. 1, გვ. 85, სურ. 59.

72 იქვე, გვ. 87, სურ. 62.

73 იქვე, გვ. 119, 121, სურ. 103, 109.

74 Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, ნახაზი გვ. 347-ზე, ფურ. 193.

75 ქართული წარწერების კორპუსი, I, გვ. 275—276, სურ. 176, ტაბ. 105,2.

76 თ. ბ ა რ ნ ა ე ე ლ ი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 96—98, სურ. 40.

არის შესრულებული, სიტყვები ერთმანეთისაგან არასდროს დაცილებული არ არის.

ყოველივე ზემოთაღნიშნული საკმაოდ მყარ საფუძველს იძლევა VIII ეკლესიისა და მის სამხრეთით გამოკვეთილი ეკვდერის ფრესკული წარწერების დათარიღებისათვის. ვფიქრობთ, იგი X საუკუნის მეორე ნახევრით უნდა განისაზღვროს.

ФРЕСКОВЫЕ НАДПИСИ САБЕРЕЕБИ

Резюме

Среди пещерных помещений монастырского комплекса Саберееби (Давид-Гареджи) имеются четыре украшенные фресками церкви, живопись которых датируется IX—X вв.

Возникновение этой обители должно быть обусловлено подъемом монастырской жизни Гареджийского многогорья во второй половине IX в., связанным с деятельностью известного грузинского подвижника Иллариона Картвели (Грузина).

Изучение росписей Саберееби имеет существенное значение при решении проблем становления монастырской живописной школы.

Своеобразный характер этих ранних образцов монументальной живописи средневековой Грузии проявляется и в пояснительных надписях фресок, а также в эпиграфике исторического характера. Фресковые надписи выполнены, главным образом, грузинским унциальным письмом «асомтаврули». Только в росписи VII церкви, наряду с грузинскими, часть изображений снабжена также греческими и армянскими надписями.

Среди росписей Саберееби хронологически самыми ранними являются фрески зальной (V) пещерной церкви монастыря, датирующиеся IX в. Наряду с архаичными архитектурными формами храма, иконографическими и стилистическими особенностями его живописного декора, заслуживает внимания и фресковая эпиграфика и в первую очередь текст на раскрытой книге Христа в теофанической композиции — начало евангелия от Иоанна (Иоанн—1,1). Цитата не принадлежит к числу обычных для этой композиции в частности, и вообще для композиции конхи алтаря, текстов; помимо Саберееби, из числа известных нам памятников, она встречается лишь только в теофанической композиции абсиды пещерной церкви Пантократора на Латмосе (IX в.). Приведенный пример, наряду с общими художественными тенденциями росписи, лишний раз свидетельствует об определенной близости живописной школы Гареджи на этапе ее формирования с важнейшими живописными центрами Христианского Востока (Сирия, Палестина, Каппадокия и др.).

На северной стене церкви, в ее восточном углу имеется надпись исторического характера, принадлежащая, по-видимому, одному из авторов росписи.

Для фресковых надписей V церкви характерны ряд интересных орфографических особенностей и архаичная палеография.

То же самое можно сказать и об уцелевшем фрагменте росписи почти полностью разрушенного ныне придела, находящегося к югу от V церкви. Речь идет о сцене «Распятия» (IX в.), в которой пояснительными надписями снабжены все изображения, в том числе и фигуры распятых разбойников (Гестаз, Думакс). В этом отношении Саберееби можно считать исключением, т. к. в известных памятниках грузинского средневекового изобразительного искусства имена разбойников, кроме Саберееби, не встречаются. Примечательно, что в грузин-

ских редакциях т. н. «Книги Никодима», т. е. в литературном первоисточнике, сохранившем нам апокрифическое повествование о распятии, имена разбойников в некоторых случаях даны в иной форме.

Из пояснительных надписей к изображениям центурионов в сцене «Распятия» к настоящему времени уцелели лишь незначительные фрагменты.

В этой же композиции в сопроводительной надписи изображения распятого Христа графема ⁴(*и*) имеет архаичное очертание: ее верхний кружок замкнут, что встречается, главным образом, в грузинской эпиграфике V—VII вв., с VIII же в. этот кружок, как полагают, раскрывается. Интересно и написание графем *Са, Цг, Ёз, Qo* и др. Их графические черты вполне соответствуют предполагаемой дате росписи.

Сильно фрагментированные фрески VI церкви, датруемые IX в., по стилю значительно отличающиеся от росписи предыдущего храма, несомненно, выполнены другим мастером. Сильно повреждены и пояснительные надписи фресок и тексты исторического характера. Можно только предположить, что здесь, в росписи алтаря, по иконографии довольно близко стоящей к теофанической композиции V церкви, опять-таки были помещены начальные строки Евангелия от Иоанна.

В этой же VI церкви на южной стене алтаря, над полосой геометрического орнамента, разграничивающей регистры росписи, видны следы надписи исторического характера. По-видимому, она была выполнена живописцем, расписавшим церковь. Основой для такого предположения может служить размещенная подобным же образом надпись художника в алтаре несколько более поздней (X в.), VIII церкви Саберееби. Более того, если учесть тот факт, что аналогичные примеры есть и в других памятниках грузинской монументальной живописи разного времени (Несугии—X в., Вардзия—1184—1185, Озлаши—рубеж XII—XIII вв., Убиси—XIV в., Калаури—первая половина XVI в., Цители-хеви, Илеси—оба начала XVI в.), можно говорить даже о существовании определенной традиции в этом отношении.

В росписи алтаря притвора (IX в.), высеченного к югу от VI церкви, привлекают внимания имена архангелов — Урисел, Сорисел. Факт выполнения здесь изображений этой пары архангелов свидетельствует о популярности в Грузии и, в частности в Гаредже, не только Михаила и Гавриила, но и других архангелов. Помимо того, в связи с архангелом Сориселем (Сурисел) следует заметить, что, по указанию исследователей, он обычно не включается в сонм четырех высших архангелов. Вместе с тем, его почитают наравне с Уриселем и поэтому, в некоторых случаях в иудейских и иудейско-христианских произведениях он фигурирует вместо архангела Рафаила. Надо полагать, что в росписи вышеупомянутой малой капеллы Саберееби налицо аналогичное замещение.

От изображения пророка, выполненного на южной стене этого алтаря, на сегодня сохранились фактически только благославляющая десница и часть шмбл. Судя по старым описаниям фрески, здесь должна была быть изображена фигура пророка Натана. Факт помещения именно этого пророка рядом с фигурой Богоматери с младенцем может быть объяснен ветхозаветным текстом (Книга царств, кн. II, гл. VIII, 1—16).

Несколько пояснительных надписей, выполненных в алтарной росписи южного притвора VI церкви, более других эпиграфических памятников монастыря приближаются к начертанию букв рукописной книги. К тому же палеографические особенности графем позволяют установить конкретно определенную хронологическую группу росписей

(Лекционарий — VII в., Палимпсест S-3902 — VII в., фрагмент рукописи Бодлеянской библиотеки — пригл. 700 г., Адишское Евангелие — 897 г., I Джручское Евангелие 936 г. и др.), которые по начертанию букв довольно близко стоят к нашим надписям. Судя по некоторым графическим особенностям графем указанных текстов, этот отрезок времени можно ограничить IX—X вв. (скорее всего IX в.).

На северной стене алтаря, под орнаментальным фризом, ограничивающим снизу фигуры Богоматери и архангелов, коричневатокрасной охряной краской нанесен восьмистрочный, ныне сильно поврежденный текст исторического характера. Читаются только некоторые слова. Надпись выполнена тщательно, красивым почерком опытного каллиграфа. Явное сходство с графикой рукописной книги не оставляет сомнения, что автор текста является опытным переписчиком. Судя по месту нанесения и по характеру выполнения данной надписи, можно заключить, что мы имеем дело не с простой припиской паломника — текст был предназначен для прихожан, выполняя к тому же функцию исторического документа. Некоторые палеографические особенности сближают указанную надпись с эпиграфическим материалом X в.

Вся роспись VII церкви (X в.) принадлежит кисти одного мастера. Как уже было отмечено, здесь имеются не только грузинские, но и греческие и армянские надписи. В алтаре, при этом пояснительные тексты (за исключением изображений двух архангелов, снабженных и греческими надписями) — только грузинские, а в северном рукаве, в многофигурной сцене «Распятия» — греческие и армянские.

На восточной стене северного рукава грузинским унциальным письмом выведена надпись живописца, назвавшего себя მწერალი (мѣр-рალი). В связи с этим интересно заметить, что в грузинских письменных источниках термину «мѣррალი» придается несколько различных значений. В первую очередь, конечно же, он связывается с выполнением рукописной книги. Но помимо того, в памятниках ранней эпохи, в частности X—XIII вв., термины «წერა» (писать) и произведенные от него «მწერალი», «დაწერილი», «გამოწერა» (писарь, написанный, выписать) употреблялись как синонимы слов «живописец», «рисовать», «изображать»; кроме художественного оформления рукописной книги, «წერა» и «მწერალი» в эту же самую эпоху обозначали также и процесс выполнения живописного декора и соответственно — и самого мастера живописца. При этом, вышеуказанные термины довольно часты в рукописях и наоборот, редки — в памятниках монументальной живописи. Более того, термин «მწერალი» до сих пор не был зафиксирован в фресковой эпиграфике.

От имени мастера в этой поврежденной надписи сохранились только две графемы — ლ⁴ (кви). Здесь могло быть одно из имен, начинающихся именно сочетанием этих двух букв (Квирике, Квириле, Квирипке, Квирион, Квирипнине, Квирипе, Квирос и др.).

На раскрытой книге Христа, изображенного в теофанической композиции, крупным грузинским унциальным письмом нанесены все те же начальные строки Евангелия от Иоанна (Иоанн I, 1). Нет сомнения, что живописец в данном случае следовал традиции предшествующих росписей. Здесь же особо следует подчеркнуть, что теофаническая композиция этой церкви не только по тексту, нанесенному на книгу Христа, но и по иконографии идентична абсидному декору пещерной церкви Пантократора на Латмосе. Наряду с общими художественными тенденциями росписи, это дает лишний повод искать истоки иконо-

графии (а также стиля) данной росписи Сабереби в художественных традициях восточных регионов Византийского мира.

В орфографии греческих надписей VII церкви монастыря наблюдаются некоторые искажения; таковы: передача слов $\delta \alpha \tau \iota \sigma$ формой $\omega \alpha \tau \iota \sigma$, замещение графом $\eta > \epsilon$ в имени архангела Михаила, употребление $\alpha \rho \chi \alpha \nu [\gamma] \epsilon \lambda \sigma$ вместо традиционной формы $\alpha \rho \chi \tau \gamma \gamma \epsilon \lambda \sigma$ и др.; несколько изменены имена распятых разбойников по сравнению с литературным первоисточником: $\Lambda \gamma \alpha \sigma \tau \alpha \varsigma$ (вместо $\Gamma \epsilon \sigma \tau \alpha \varsigma$) и $\Delta \iota \mu \iota \varsigma$ (вместо формы $\Delta \upsilon \sigma \mu \alpha \varsigma$).

Армянские надписи в росписи VII церкви Сабереби сгруппированы в многофигурной сцене «Распятия», выполненной в северном рукаве. Каждая надпись сопровождается определенное изображение и носит пояснительную функцию. Цитаты извлечены из канонических евангелий и апокрифического повествования о распятии Христа (Матфей — 27,45; 27,48; 27,51; Марк — 15,33; 15,36; 15,38; Иоанн — 19,29; 19,26—27; 19,30; Лука — 23,28; 23,42; 23,44—45; 23,45—46; т. II. «Евангелие Никодима», гл. X), хотя в некоторых случаях они значительно расходятся с первоисточником.

Все армянские фресковые надписи идентичны по палеографии. Нет сомнения, что они выполнены одним и тем же мастером.

Надписи выполнены округлым унциальным письмом ($\alpha \rho \mu \epsilon \nu \alpha \delta \epsilon \kappa \epsilon \rho \mu \alpha \theta \omega \eta \rho \rho$), при этом в некоторых графемах наблюдается склонность к угловатому письму ($\alpha \rho \mu \epsilon \nu \alpha \theta \omega \eta \rho \rho \kappa \epsilon \rho \mu \alpha \theta \omega \eta \rho \rho$); палеографические черты графем имеют много общего с памятниками VII—X вв., причем склонность к угловатости и очертания отдельных букв, характерное для более поздней эпохи (IX—X вв.), указывают на то, что армянские тексты в VII церкви были выполнены одновременно с грузинскими и греческими пояснительными текстами. Их предположительную дату, также как и фресок, можно определить X в.

Факт наличия в живописном декоре VII церкви греческих и армянских пояснительных текстов, наряду с грузинскими заслуживает особого внимания.

Вышеуказанный грузинский текст, выполненный на восточной стене северного рукава уже сам по себе говорит о национальной и конфессиональной принадлежности живописца — нет сомнения, что он грузин. При этом, как уже было сказано, весь живописный декор церкви был создан одним мастером. Имеющиеся в росписи церкви греческие и армянские пояснительные тексты (заметьте, что этих последних нет в алтаре) дают основание для предположения, что в период создания росписи, т. е. в определенном хронологическом отрезке X в. здесь, наряду с грузинами, обитала и группа армян-халкедонитов — явление отнюдь не редкое как для некоторых монастырей древней Грузии (напр., Тао), так и грузинских обителей, существовавших в центрах Христианского Востока.

Архитектурные особенности церкви, органическая связь иконографических и стилистических черт росписи с памятниками христианского изобразительного искусства Малой Азии, наряду с фактом сосуществования грузинских, греческих и армянских надписей, дают основание для предположения, что церковь была основана группой монахов, вышедших из какой-то грузинской обители Малой Азии, в которой помимо грузин подвизались и монахи других национальностей.

Живописный декор VIII церкви монастыря и высеченной к югу от нее небольшой капеллы, датируется X в. Роспись в обеих молебельных характеризуется весьма своеобразным, самобытным стилем. Явное

сходство между фресками церкви и капеллы показывает, что они были выполнены одним и тем же мастером.

Текст на раскрытой книге Христа в теофанической композиции копии алтаря церкви отличается от текстов аналогичных композиций предыдущих росписей. Здесь он составлен из двух разных цитат из четвероевангелия (Иоанн — 8,12 и 6,41, 6,51). Правая половина надписи — гесло почти полностью погибла. Судя по оставшимся фрагментам, здесь была помещена еще одна, третья цитата. Этот факт еще более усугубляет своеобразие данной надписи.

Здесь же, в алтаре, в нижней части композиции *Majestas Domini* живописцем выполнена надпись исторического характера. И в данном случае художник назвал себя «мѣрალი» — факт тем более значительный, что он дает возможность фиксировать употребление этого термина в двух столь разных, выполненных разными мастерами образцах грузинской средневековой монументальной живописи. Имя самого художника, которое должно было быть указано в нижней строке текста, ныне почти полностью погибло.

В северном рукаве VIII церкви, судя по сохранившимся фрагментам, имелась обширная пояснительная надпись. Она сопровождала геральдическое изображение святых воинов. В известных нам в настоящее время грузинских редакциях Жития св. Георгия аналогов этого текста не удалось установить.

В росписи южной капеллы, на западном склоне свода, слева от композиции «Встреча Марии и Елизаветы» у квадратного нимба (признак прижизненного создания портрета) фигуры священника читается единственная графема *Გ*. Выявление имени этого исторического лица, вероятного ктитора росписи церкви и капеллы, возможно, удастся специальными методами фотографирования, с применением инфракрасных лучей.

Фресковые надписи VIII церкви и южной молельни отличаются весьма необычной палеографией; одна из наиболее своеобразных их черт — близость некоторых графем к лапидарным надписям (особенно IX—X вв.), в отличие от известных нам образцов грузинской фресковой эпиграфики, приближающихся по своей графике к рукописным текстам.

В палеографии надписей этих двух росписей явно проявляются присущие эпохе их создания тенденции. С этой точки зрения важное значение имеет общая особенность текстов — привнесение в исполненные унциальным письмом надписи письма нусхури и мхедрули, склонность графем к угловатости, переходные из асомтаврули в нусхури буквы (*Ი* б, *Თ* в, *Მ* н, *Ბ* т, *Ბ* х). Для некоторых букв характерна своеобразная графика (*Გ* г, *Თ* з, *Ი* т, *Კ* м, *Ლ* о, *Მ* р, *Ნ* ф, *Ო* д, *Პ* у); попадают также графемы (*Ი* д, *Ლ* ч) довольно оригинальных форм.

Все вышесказанное дает полное основание для датирования фресковых надписей VIII церкви и южной капеллы второй половиной X в.

MURAL INSCRIPTIONS OF SABEREEBI

Summary

Among numerous cave structures of Sabereebi monastic complex (David Garejji) four churches were adorned with frescoes. Mural painting is dated to the IX—X c.

The arising of the monastery seems to be preconditioned by the new rise of the monastic life in Garejji desert, connected with the activity of an outstanding georgian hermit Ilarion Kartveli (Georgian).

The study of Sabereebi paintings is of essential importance in solving the problems of formation of the monastic school of mural painting.

Peculiar character of these early examples of georgian medieval monumental painting is demonstrated in the explanatory inscriptions of the frescoes, as well as in the inscriptions of the historical character. Explanatory text together with the iconographic peculiarities of the frescoes reveal certain close connection of Garejji school of painting with the prominent artistic centres of Christian East (Syria, Palestine, Cappadocia). Among the mural inscriptions of the historical character especial attention should be paid to the two different masters in the VII and VIII churches of the monastery, as well as to greatly damaged 8 line text, belonging, presumably, to the X c.

In the painting of the VII church of the monastery (X c.) together with georgian appear greek and armenian explanatory inscriptions, peculiarly distributed by the artist: apse representations are accompanied with georgian explanatory texts (here Angels only, beside georgian, have greek inscriptions as well), while in Crucifixion composition, placed in the northern bay, occur only greek and armenian inscriptions (here only the inscription of the craftsman—the artist having painted the church is georgian).

The noted fact must prove the presence of armenian chalcedonians together with georgians in the monastery by the time the VII church was painted, i. e. in the certain period of the X c.

Architectural peculiarities of the church, organic connection of iconographic and stylistic features of the painting with the monuments of christian fine arts of Asia Minor, as well as the fact of coexistence of georgian, greek and armenian inscriptions, enable us to propose, that the church was founded by georgian monks, having come from some georgian monasteries in Asia Minor, where together with georgians were the monks of other nationalities as well.

Mural inscriptions of chronologically differed paintings of Sabereebi provide an important material from the view point of georgian, greek and armenian paleography. In this respect the epigraphic material of the VIII Church (second half of the X c.) must be especially pointed out.

პირთა, გერბრავიშულ დჷ პინიჭურ სახელთა საკინებლი

- აბრაჰამიანი ა. 101
 აბულაძე ი. 33, 101
 აბუნასრ ერისთავი 135
 აგარის მონასტერი 55
 აეანი 98, 101
 აივალი ქილისე 33
 ალავერდი 51
 ანისი:
 აბულაძეშვილი წმ. გრიგოლის ეკლ. 98
 პაპლავუნისეული მაცხოვრის ეკლ. 97
 სასახლის ეკლ. 110
 არაბები 107
 არუჯი 97, 103
 არტავაზდ კამსარაკანი 101
 ატენის სიონი 35, 99, 135
 აღთამარი 97, 98
 აჭარაიანი პრ. 102
 ახალსოფელი 136, 138
- ბალკან დერე 48
 ბარი 11
 ბარნაველი თ. 10, 14, 115
 ბასილი დიდი 61
 ბაუითი 17, 18, 19, 60
 ბეთანია 42
 ბელისირამა 85
 ბერების სერი 7—10, 108
 ბერზე ლა ვილილი 19
 ბიზანტია 106, 107
 ბოლნისი 48
 ბოლნისის სიონი 62
 ბრეთი 137
- გაბრიელ (წმ.) 37, 41, 50, 51, 55, 65, 72, 129, 130
 გარეკახეთი 10
 გარეგი 5, 7, 9—11, 20, 48, 49, 106—108, 121, 132
 გაფრინდაშვილი გ. 10
 გიორგი (წმ.) 121, 122, 138
 გიორგი 48, 75, 94, 110, 122
 გელათი 93
 გესტოზ|ავასტას|გასტას|გესტას|გესტას 30, 31, 34, 74, 75, 81, 82
 გნდევაწე 97
- გონაშვილი დ. 10, 22, 24, 51, 53, 76, 86, 114, 117, 124
 გრაბარი ა. 18
 გულუ დერე:
 II ეკლესია 48
 III ეკლესია 18
 სამი ჭვრის ეკლესია 17
- დაბლეთის ხეობა 62
 დაეით 52, 69
 დაეით ჭიბისძე 25
 დამბაში 136
 დამიანე 23
 დამქსი|დემას|დიმას|დუმაქს 29, 30, 35, 75, 81, 83
 დარკვეთი 136
 დიდი ქვაბები 7
 დიოკლეტიანე 112, 121, 122
 დირეკლი ქილისე 23, 48
 დოდოთი, ცხრაკარის ეკლ. 136—138
 დოდოს რქა 14
 დოსითე 25
- ეგვიპტე 16
 ეზეკიელი 16, 17, 56
 ელისაბედი (წმ.) 126, 127
 ელმალი ქილისე 33, 110
 ელ ნაზარი 48, 95
 ერეუანი 79, 81
 ესაია 16, 17
 ემანი 48
- ვარძია 42
 ვასპურაკანი 86
 ეენა, მზიორანთა კონგრეგაცია 85, 89, 99, 109
 ეენეცია, სან მარკოს ეკლ. 94, 132
 ვოლსკაია ა. 5, 6, 11, 111, 132
- ჯარჯმა 14
 ზემო კრიხი 15, 119, 137, 138
- თადეოზ (წმ. მოციქული) 67
 თალინი 17, 98, 100
 თეოდორე (წმ.) 120

თესლონიკე, წმ. დიმიტრის ეკლ. 19, 131
თოდუა თ. 10
თრიალეთის ახალქალაქი 62
თუმანიშვილი დ. 5

აეკობ||აეკობ (წმ. მოციქული) 24, 118
აეკობი 69
აეკობ მოძღვარი 118
იესო||იესუ იხ. ქრისტე
იესუ ნაზარეველი იხ. ქრისტე
იესუ ქრისტე იხ. ქრისტე
ივანე ტბელი 137, 138
ივრისპირები 9
იერუსალემი 16, 58, 82, 90, 92, 98
იორი (მღ.) 7, 10
იოხეისი 138
ილანლი ქილისე 17, 23, 74
ილემი 42
ილორი 45
იმნაიშვილი ი. 116
იოანე 67
იოანე (წმ. მახარებელი) 16, 20, 33, 61, 78,
79, 93, 94, 112—114
იოანე-ზოსიმე 25, 118
იოანე ღმრთისმეტყველი 28, 39, 43, 58, 92, 93
იოანე ოქროპირი 69
იოსელიანი პლ. 9
ირპალა 33, 110
იტალია 11
იუსუფ კოჩ ქილისე 122
ივალთო, ფერისცვალების ეკლ. 138
იშხანი 17, 63

კალა 108
კალაური 42
კამბეჩანი 107, 108
კაპადოკია 16, 23, 48, 50, 74, 85, 90, 110, 122
კარანლიკ ქილისე 19, 33, 95
კარმირ ვანქი 98
კატაი 25
კატაულა 137
კახეთი 48
კეჩარუიჭი 102
კილიჩლარ ქილისე 74
კირაკოსი 81
კირილე იერუსალემელი 100
კირკ დამ ალტი ქილისე 110
კოკარ ქილისე 33, 74
კუპრიანე 68
კურიაკე 68
კურიკე 68
კურილე 68
კურინე 68
კურას 68
კორფუ, წმ. მერკურის კაბ. 110
კოში 97

ლაბეკინა 137
ლაგურკა 15
ლატმოსი, პანტოკრატორის ეკლ. 19, 60, 61
ლაფსყალდი 15
ლეონი, Panteon de los Reyes 19
ლისის ჯვარი 137
ლმბატი 17, 18
ლონგინოზ||ლომგინე||ლონგინე||ლონგილოზ||
ლონგინოს 27, 31, 32, 34, 38, 39, 45, 579,
86, 95
ლუკა (წმ. მახარებელი) 81, 88, 91

მათე (წმ. მახარებელი) 78, 79, 88, 91, 92
მარიამ (წმ.) 17, 28, 39, 43, 46, 47, 65, 66,
71, 92, 93, 126, 127, 129
მარკოზ (წმ. მახარებელი) 78, 79, 88, 91
მასტარა 98
მატენადარანი 79, 81, 86, 99
მალაზანა 9
მაჩხანი 62, 137
მაქავარიანი ელ. 6
მეჯუდს ხეობა 62
მიუნენი 94
მიქელ (წმ.) 21, 22, 37, 41, 50, 51, 56, 72,
73, 128
მიქელ მორდრეკილი 99
მორგანი 94
მრენი 98, 103
მუსხელიშვილი დ. 11
მღვიმე 9, 10
მციერე აზია 85, 107, 108, 110, 122

ნათან (ბიბლ.) 51, 52
ნაკიფარი 15
ნახიჩევანი 98, 101
ნესგუნი 18, 42, 63, 69
ნუბია 20

ნესო||იესუ იხ. ქრისტე
ნესო ქრისტე იხ. ქრისტე

ობუჯი 50
ოთხთა ეკლესია 17
ოზანი 42
ოლთისი 35
ოპიზა 14
ორბელი ი. 98, 101
ოტრანტო, წმ. პეტრეს ეკლ. 110
ოშკი 17, 132

პალესტინა 27, 60, 107
პაპუაშვილი თ. 10
პარიზი 94
პეტრე (წმ. მოციქული) 42, 43, 66, 71
პირუელძარი 7

რადი ერისთავთ-ერისთავი 62
რაფაელ (წმ.) 51
რაქა 138
რგანი 135, 137
რომაელი 27, 34, 38, 39, 45, 57, 58, 85, 96
რომი:

იოანე VII-ის კაქელა 131
სანტა მარია ინ დომინიკა 131
სანტა პრასედე 131
სანტა პულენციანა 19
სანტა ჩეჩილია ინ ტრასტვერე 132

საბერებები 5, 7—12, 14, 16—19, 23, 31, 36,
37, 48, 51, 56, 59, 61, 70—72, 85, 93, 95—
98, 100, 105, 107, 108, 114, 116, 119, 121,
123, 132—138

სამსარის ვანი 138

სამშვილდის სიონი 102

სამხრეთ იტალია 110

სორიელსარიელსურიელ 49—52

საქართველო 10, 11, 34, 48, 51, 73, 74, 76,
106

სალოლაშენი 15

სეზასტია 15

სეანეთი 31

სიმეონ არქიშეცი 86

სიმეონი (წმ.) 25

სიმონეთი 136, 137

სინას შთა, წმ. ეკატერინეს მონასტ. 75, 94

სირია 16, 27, 60, 107

სომეხი, სომეხები 105—108

სომხეთი 11, 97

სოლანდი, წმ. გარბარეს ეკლ. 122

(ტუფანი 23)

სტეფანონი 33

სულხან საბა ორბელიანი 33

სუმბულუ ქილისე 110

სუჯები 107

სხირტლაძე ზ. 5, 68, 115

ტათევი 97

ტაო-კლარჯეთი 105, 106

ტაპტალი ქილისე 18

ტბეთი 18, 62

ტეკორი 99

ტიმოთესუბანი 49, 51

ტოკალი ქილისე 18, 93, 94, 110

უბისი 42, 136, 137

უდაბნოს მონასტერი 48

ურიელ (წმ.) 49, 50

უსანეთი 137

უსუპი 27

ქავთარ ტბელის ძე 136

ქართველი, ქართველები 104, 105, 107, 108

ქვემო ბოდბე 7

ქვემო ქართლი 106

ქოლაგირიოქოლაგირი 7, 9, 10

ქორეთი 136, 138

ქრისტე 12, 14—19, 22, 26—29, 31—34, 37—
39, 46, 52, 57, 64, 73, 74, 77, 79—81, 85,
88, 93, 95, 108, 111, 112, 114, 116—118,
126—129, 134, 135

ქურციკიძე ტ. 6

ლაფაღარიანი კ. 103

ყალა-ბოინი 62, 137

ყანაეთის კახენი 13

ყაუხჩიშვილი თ. 6, 73

ყველისციხე 136

შავი შინდორი 7

შატბერდი 105

შევიაკოვა ტ. 10

შემოქმედი 15, 85, 94, 138

შმერლინგი რ. 105, 109

ჩარიკლი ქილისე 19, 33

ჩაუშინი 93

ჩუბიანი, მაცხოვრის ეკლ. 21, 69

ჩუბინაშვილი გ. 9

ცხავატი 136

წებელა 18, 48

წერუნი 81

წითელიხევი 42

წორბისი 136

წრომი 36

ჭერეში 136

ხანდისი 48

ხაჩატური 82

ხახანაშვილი ა. 30

ხახული 17

ხე 50

ჩაეახიშვილი ი. 34

ჩანაშვილი მ. 9

ზანოვერი 94

პასან დაგი 110

პიზანი 82

პერეები 107

პერეთი 11, 107, 108

Γαβριέλ 72

Γεωργίας ἢ Ἀγαστας 30, 74, 143

Δίμας ἢ Δυομας 30, 75, 143

Ἰηοῦς 14

Λογγίνος 14

Μιχαὴλ 72

Σοριέλ. 49

Գասուսա ἢ Գեսուսա ἢ Կեսուսա 30, 82, 83

Դեմաս ἢ Դեմաս ἢ Դեմես 30, 83, 84

Երուսաղիմ 90

Խաչատուր 82

Օրսուս 14, 80

Ղոնգրիճոս ἢ Ղեճգրիճոս ἢ Ղեճկիճոս ἢ Ղուճ -
կիճոս 85, 86

Армяне 125, 143

Вардзия 141

Гавриил (арх.) 141

Гареджи 140, 141

Георгий (св.) 144

Гестоз 149

Грузин, Грузины 105, 143

Грузия 141, 143

Думакс 140

Елизавета (св.) 144

Илеми 141

Илларнон Картвели 140

Иоани (еванг.) 140—144

Қалаурн 141

Қаппадокия 140

Қатаула 141

Қвирпане 142

Қвирпаке 142

Қвирике 142

Қвириле 142

Қвирине 142

Квирон 142

Квирос 142

Кизикия 9

Колагирн 9

Латмос. и. Пантократора 140, 142

Лука (еванг.) 143

Малая Азия 143

Мария (св.) 144

Марк (еванг.) 143

Матфей (еванг.) 143

Михаил (арх.) 141, 143

Натан (библ.) 141

Несгунн 141

Никодим 141

Озаанн 141

Палестина 140

Рафаил (арх.) 141

Саберееби 140, 141, 143

Сирия 140

Сориел ἢ Сурсел (арх.) 141, 141

Тао, Тао-Қларджети 105, 143

Убисн 141

Урнел (арх.) 141

Христианский Восток 140, 143

Христос 105, 140—144

Цителн-хевн 141

Armenians 145

Asia Minor 145

Bahatın Samanlığı Kilise 85

Çanlık Kilise 48

Çappadocia 145

Cavusin 110

Crissiano, քր. Կրիստոս Երև. 19

David Gareddji, Gareddji 145

Georgia 145

Georgian, Georgians 145

Eski Baca Kilisesi 48

Haçlı Kılıse 17

Karabas Kilsse 33, 95
Kılıçlar Kuşluk 95
Köy Ensesi Kilisesi 17

Palestine 145

Sabereebi 145
Saint Angelo in Formis 19
Sain Plancard 18
Saklı Kilsse 122
Silberman 94

Sinasos, წმ. შოტიკულოა ეკლ. 18
Soganli, წმ. ბარბარეს ეკლ. 23
Susum Bayrı Bel Ürgüp 122
Syrta 145

Tagar 110
Tavanti, წმ. ნიკოლოზის ეკლ. 19
Taul, წმ. კლიმენტის ეკლ. 19

Walters Art Gallery 102, 103

ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი ს ს ი ა *

1. საბერებების მონასტრის ცენტრალური ნაწილის საერთო ხელი.

V ეკლესია

2. ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე დატანილი ტექსტი.
3. მრავალფრთხედის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა.

V ეკლესიის სამხრეთით გამოკვეთილი სალოცველო

4. ჭვარცმული ქრისტეს გამოსახულების განმარტებითი წარწერა.
5. მარცხენა ჭვარცმული ავაზაკის ფიგურასთან დატანილი ტექსტი.
6. მარჯვენა ჭვარცმული ავაზაკის ფიგურასთან დატანილი ტექსტი.

VI ეკლესია

7. წარწერის ნაშთი ლონგინოზ ასისთავის გამოსახულებასთან „ჭვარცმის“ კომპოზიციაში.
8. „ჭვარცმის“ სცენაში წარმოდგენილი რომელიც ცენტრუიონის ფიგურასთან შესრულებული წარწერის ამჟამად შემორჩენილი ფრაგმენტი.

VI ეკლესიის სამხრეთ კარიბჭე

9. ღმრთისმშობლის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა (შედარებით უკეთ შემონახული მარცხენა ნახევარი).
10. წარწერა ურიელ მთავარანგელოზის გამოსახულებასთან.
11. წარწერა წინასწარმეტყველის გამოსახულებასთან.
12. აბსიდის ქვედა ნაწილში საღებავით შესრულებული მრავალსტრიქონიანი მინაწერი.

VII ეკლესია

13. ქრისტეს გადაშლილ წიგნზე შესრულებული წარწერა.
14. ტაძრის მომხატავის („მწერლის“) მინაწერი ჩრდილოეთ მკლავის აღმოსავლეთ კედელზე.
15. პილიგრიმული მინაწერი დაზიანებამდე.
16. პილიგრიმული მინაწერის ამჟამად შემორჩენილი ფრაგმენტი.
17. წარწერები ჭვარცმული მაცხოვრის გამოსახულების მარცხნივ.
18. წარწერა მარცხენა ჭვარცმული ავაზაკის ფიგურასთან.
19. მზის სიმბოლური გამოსახულება „ჭვარცმის“ კომპოზიციაში განმარტებითი წარწერებ-თურთ.
20. მთვარის სიმბოლური გამოსახულება „ჭვარცმისავე“ სიუჟეტში განმარტებითი ხასიათის ტექსტით.
21. წარწერა ჭვარცმული მაცხოვრის გამოსახულების მარჯვნივ.
22. ჩრდილოეთი მკლავის თაღის დასავლეთ ქანობზე წარმოდგენილი გამოსახულებები თან-მხლები წარწერებითურთ.
23. ტაძრის სიმბოლურ გამოსახულებაზე დატანილი ტექსტი.

* ნაშრომში ფოტომასალა შედარებით შეზღუდულადაა წარმოდგენილი. ეს კი იმ პირობით არის გამოწვეული, რომ სიძველის გამო წარწერათა ერთი ნაწილი ძალზე განმკრთალებულია და ფოტოზე ისინი ფაქტურად არ განირჩევა ფონისაგან.

VIII ეკლესია

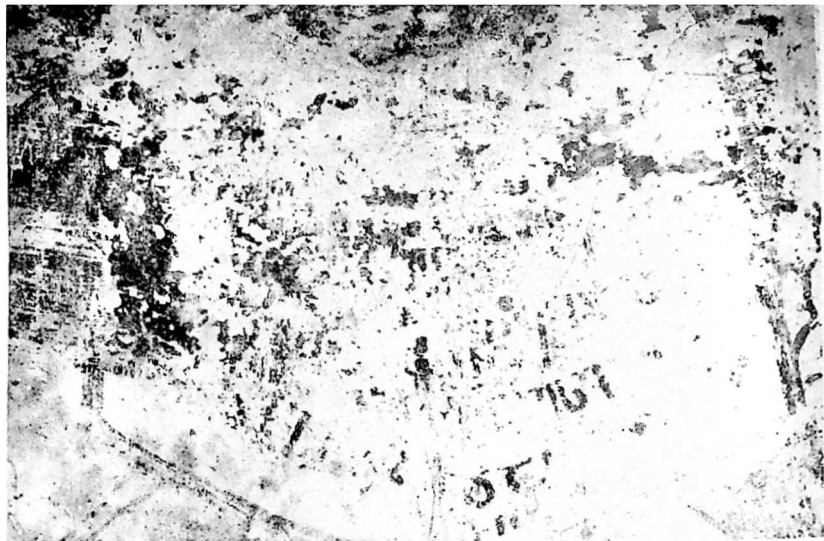
24. მაცხოვრის გადაშლილ წიგნზე შესრულებული წარწერა.
- 25—26. ეკლესიის მომხატავი ოსტატისეული წარწერა საკურთხეველში.
27. ლომის სიმბოლური გამოსახულების განმარტებითი წარწერა აბსიდის სამხრეთ კედელზე.
28. კუროს სიმბოლური გამოსახულების განმარტებითი წარწერა აბსიდის სამხრეთ კედელზე.
29. საკურთხეველის ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული მრავალფრთედის განმარტებითი წარწერა.
30. საკურთხეველის კონქის ჩრდილოეთ ქანობზე გამოსახული ფარშაენგის განმარტებითი წარწერა.
31. მრავალსტრიქონიანი ფრაგმენტირებული წარწერა წმ. მხედართა ჰერალდიკურ გამოსახულებასთან.
32. ჩრდილოეთ მკლავის დასაველეთ კედელზე შესრულებული ფრაგმენტული წარწერა.

VIII ეკლესიის სამხრეთით გამოცვეთილი სამლოცველო

33. ყრმა იესოს ფიგურის განმარტებითი წარწერა საკურთხეველში.
34. აბსიდის ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული მთავარანგელოზის განმარტებითი წარწერა.
35. „ხარების“ სცენაში დატანილი ტექსტი.
36. ისტორიული პირის გამოსახულება თანმხლები წარწერის ნაშითურთ კამარის დასაველეთ ქანობზე.

ს ა ბ ე ლ ე ბ ი

2

3

4

5

6

7

8

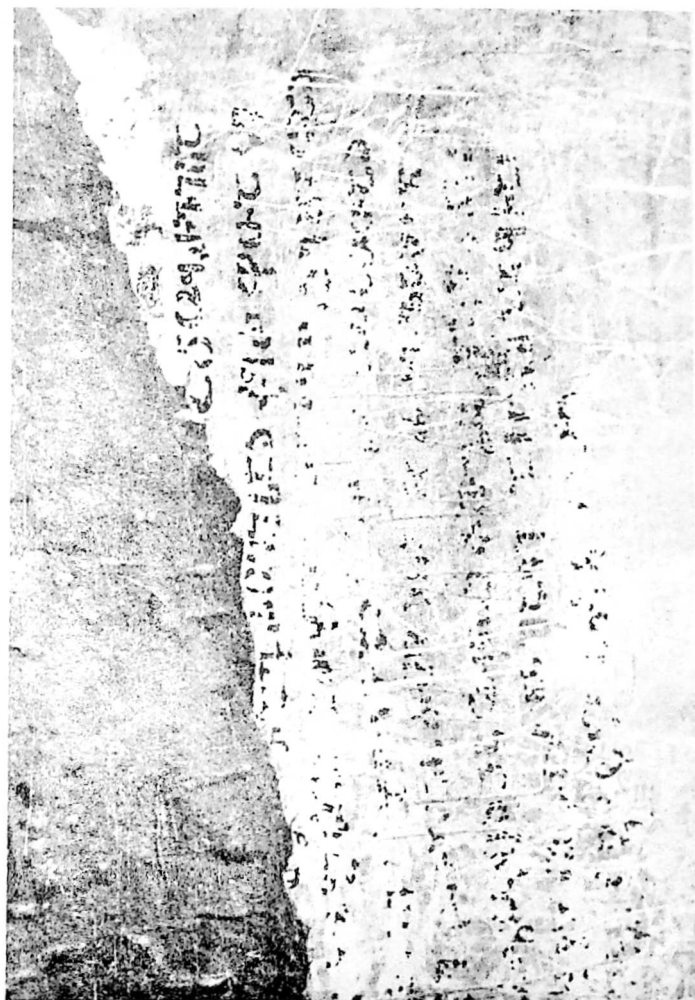
9

10

11

13

14

15

16

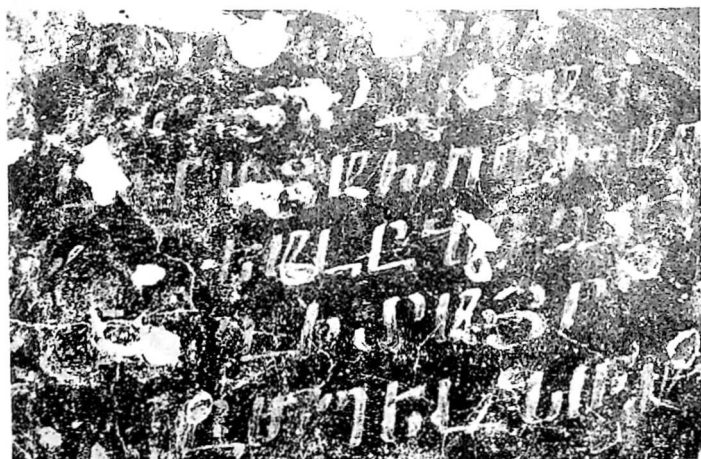
19

18

20

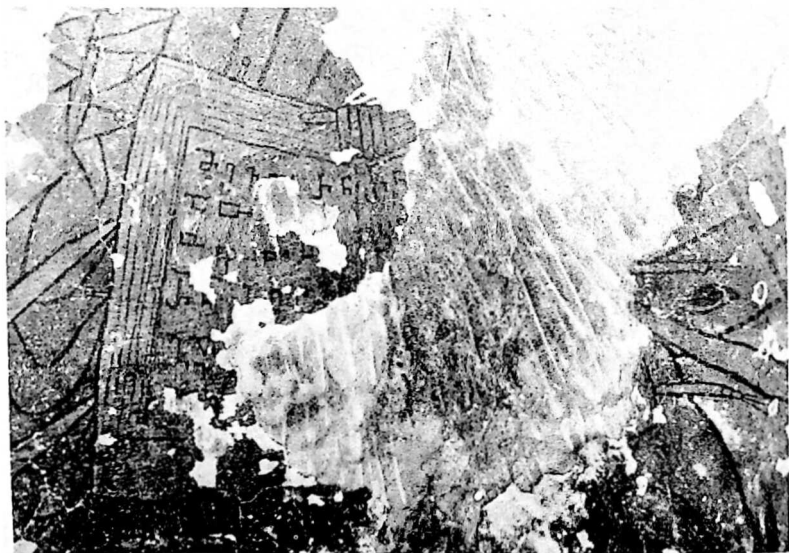
21

23

24

25

26

27

28

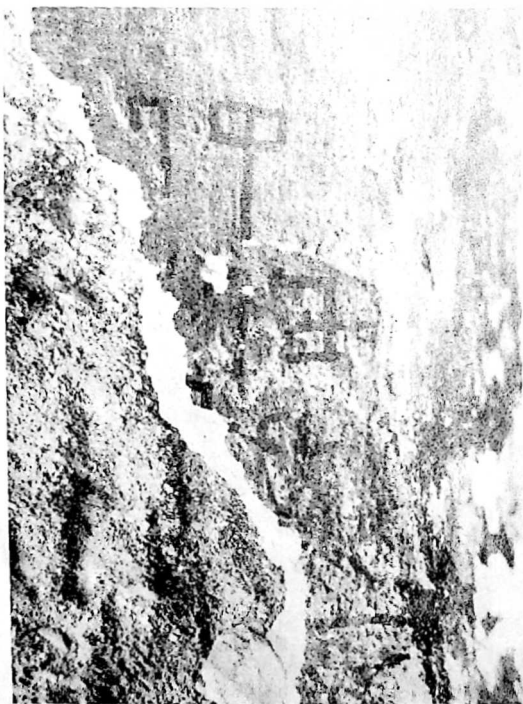
29

30

31

32

33

34

35

36

შინაარსი

წინასიტყვა	5
შესავალი	7
V ეკლესიის ფრესკული წარწერები	12
V ეკლესიის სამხრეთით გამოკვეთილი სამლოცველოს ფრესკული წარწერები .	27
VI ეკლესიის ფრესკული წარწერები	37
VI ეკლესიის სამხრეთ კარიბჭის საყრდენების ფრესკული წარწერები .	46
VII ეკლესიის ფრესკული წარწერები	55
ა. ქართული წარწერები	59
ბ. ბერძნული წარწერები	71
გ. სომხური წარწერები	77
VIII ეკლესიის ფრესკული წარწერები	111
VIII ეკლესიის სამხრეთით გამოკვეთილი მცირე სამლოცველოს ფრესკული წარწერები	120
Фресковые надписи Сабереби (Резюме)	140
Mural Inscriptions of Saberebi (Summary)	145
პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა სიძიებელი	115
ტაბულების სია	151

Заза Николаевич Схиртладзе
ФРЕСКОВЫЕ НАДПИСИ САБЕРЕЕБИ
(на грузинском языке)
ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»

1985

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები: ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, პროფ. პ. ზაქარაია
ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ნ. შოშიაშვილი

სბ 2174

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
მხატვარი მ. შათიაშვილი
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჩავა
კორექტორი მ. რამიშვილი

გადაეცა წაომოებას 9.6.1983; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.12.1984;
ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆; ქალაქი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდი თაბახი 15,4;
საარტიცხო-საგამომცემლო თაბახი 10,7;
უე 01296; ტირაჟი 4000; შეკვეთა № 3933;
ფასი 1 მან. 50 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19